Acta Neerlandica 1

bron
Acta Neerlandica 1. Debreceni Egyetem, Debrecen 2001

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/_act003acta02_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren i.s.m. ACTA NEERLANDICA

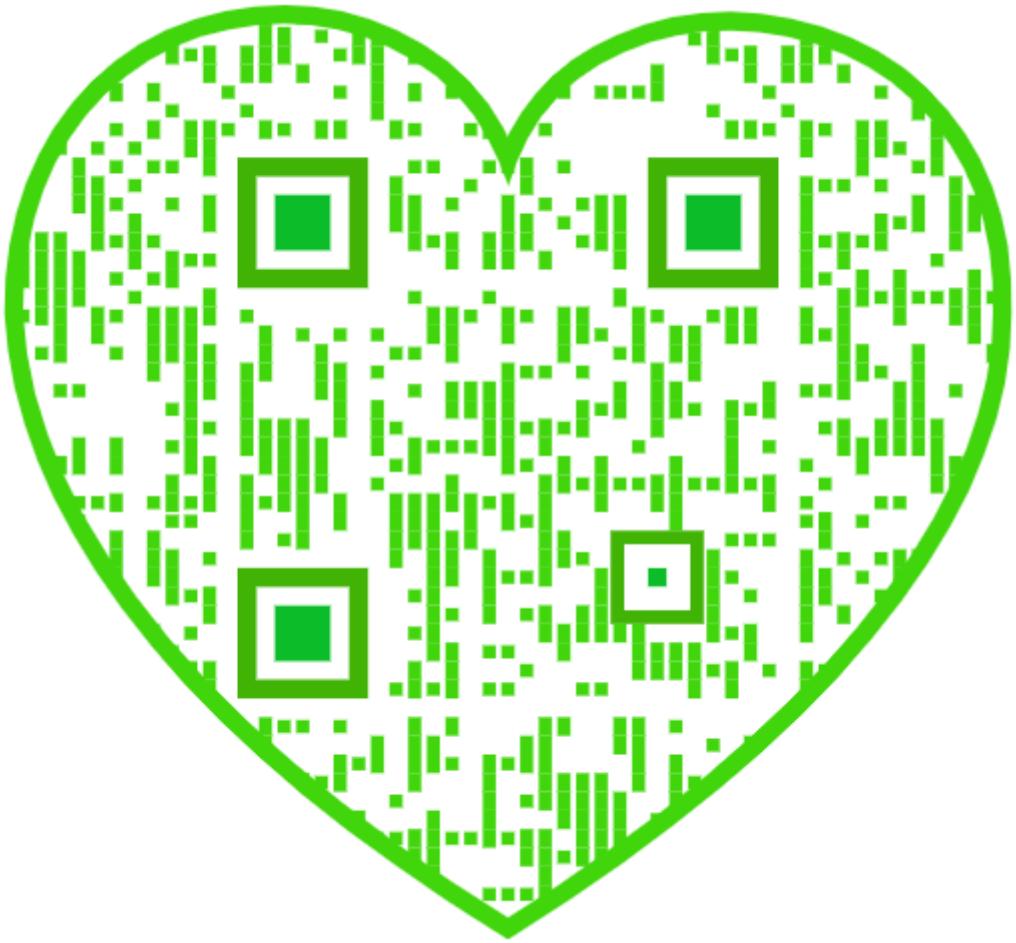

Woord vooraf

Het jaar 2001 is voor de neerlandici aan onze universiteit van bijzonder belang. Het Instituut voor Germanistiek in Debrecen is tien jaar geleden, in het studiejaar 1991/1992, begonnen met cursussen Nederlandse taal en cultuur.

De vakgroep Neerlandistiek aan de Universiteit Debrecen begint een nieuwe wetenschappelijke reeks om de resultaten van het onderzoek van de neerlandici aan onze universiteit en van alle binnen- en buitenlandse collega's die met onze vakgroep samenwerken en ons steunen te kunnen presenteren. Dit is is de eerste bundel van een reeks waarmee we in de toekomst jaarlijks een bijdrage willen leveren tot de Neerlandistiek, zowel binnen als buiten Hongarije.

Onze eerste bundel heeft geen bepaald thema. De artikelen die erin verzameld zijn, behandelen uiteenlopende onderwerpen op het gebied van de Nederlandse cultuur, taal- en letterkunde.

De hier gepubliceerde artikelen zijn geschreven door docenten van de vakgroep en door collega's die enerzijds in de afgelopen tien jaren aan onze univesiteit gastcolleges en lezingen hielden en anderzijds aan onze vakgroep als lectoren verbonden waren.

De redactie dankt de auteurs voor hun enthousiaste samenwerking en het Hongaarse Ministerie van Onderwijs en Cultuur (FKFP) voor de financiële steun waarmee deze bundel tot stand gekomen is.

Debrecen, 2001

Herbert van Uffelen, Katalin Beke en Gábor Pusztai

Katalin Beke

Tien jaar Nederlands aan de Universiteit Debrecen

Tien jaar geleden, in het studiejaar 1991/92 is het Instituut voor Germanistiek aan de Universiteit Debrecen begonnen met het doceren van het Nederlands. Sinds 1991 heeft de vakgroep dus een lange weg afgelegd en zijn de inspanningen met succes bekroond toen in 1999 de studie Nederlands geaccrediteerd en als een volwaardige studierichting erkend werd door het Hongaarse Ministerie van Onderwijs en Cultuur.

Geschiedenis

De eerste stap werd dus in 1991 gezet. Het doel was studenten Duits en Engels de mogelijkheid te bieden ook een andere Germaanse taal te leren om voor hen de studie aan de universiteit kleurrijker te maken. Daarnaast wilde het instituut hiermee het niveau van het onderwijs verhogen.

De keuze voor het Nederlands werd vooral gemaakt op basis van historische overwegingen: vanwege de protestantse traditie heeft Debrecen een sterke band met Nederland en Nederlandse universiteiten. De betrekkingen tussen de meer dan vierhonderdvijtig jaar oude protestantse hogeschool in Debrecen en de zusterfaculteiten in Nederland waren al vanaf de zeventiende eeuw onderhouden. In de zeventiende eeuw gingen veel Hongaren ook uit het oosten van Hongarije naar Nederland om te studeren in steden als Leiden, Utrecht, Franeker en Hardewijk.

Er is een saillant detail in de lange geschiedenis van de betrekkingen met Nederland dat er in Debrecen een monument staat ter nagedachtenis aan de beroemde zeeheld Michiel de Ruyter omdat hij in 1675 Hongaarse predikanten heeft vrijgekocht die om geloofsredenen als galeislaaf aan de Turken werden verkocht.

Afgezien van de geloofscontacten hebben wij ervaren dat Nederland en het Nederlands op een enorme goodwill en belangstelling in Hongarije kunnen rekenen. Een bijkomend doel werd later om via de introductie van het vak Nederlands een bredere culturele basis te vormen voor het Nederlands in Hongarije. Het bleek belangrijk om ook buiten Boedapest een vakgroep Nederlands te realiseren.

In september 1991 kon de eerste Nederlandse lector Emmeken van der Heijden komen met de steun van de Taalunie en de SOROS Stichting. Zij is met het doceren van de Nederlandse taal begonnen. In dat stadium bleef de studie beperkt tot twee en later vier uur taalverwerving per week. Emmeken van der Heijden werkte heel enthousiast, heeft aan 50 studenten les gegeven en was hiernaast bezig met het leggen van contacten, het verwerven van subsidies. Ze heeft verder veel tijd besteed aan het opbouwen van een bibliotheek voor het Nederlands. Ook is ze erin geslaagd om het recht op het afnemen van het Certificaat Nederlands in Debrecen te krijgen. In het voorjaar van 1992 zijn 25 studenten geslaagd voor dit examen. Zodra de eerste studenten voldoende kennis hadden van het Nederlands om met de volgende fase van de studie te beginnen, werden naast de colleges taalverwerving ook colleges literatuur en taalkunde gegeven.

Toen de instroom van studenten te groot werd, heeft het Hongaarse Ministerie van Onderwijs en Cultuur vanaf 1993 als erkenning van de resultaten steun gegeven voor een lectorbaan. Dankzij deze en nog andere financiële middelen (subsidie van de Taalunie en van de SOROS-Stichting) werkte op de vakgroep in de periode 1993-1995 nog een tweede lector.

Intussen werden vruchtbare contacten gelegd en banden gesmeed met andere vakgroepen Nederlands, in het Nederlandse taalgebied (de bilaterale overeenkomst met de Rijksuniversitei Leiden) en daarbuiten ondermeer met organisaties als de Nederlandse Taalunie, het IVN, Comenius en met diverse personen. De bibliotheek werd verder uitgebreid, de Openbare Bibliotheek in Schiedam heeft ons een groot aantal

literaire tijdschriften geschonken. Daardoor werd ook de infrastructuur verbeterd.

De eerste aanvraag om geaccrediteerd te worden werd ingediend in 1995, maar door de Hongaarse Accreditatiecommissie afgewezen. Professor dr. Herbert van Uffelen werd in 1997 hoofd van de afdeling Nederlands, en er werden ook nieuewe docenten aangesteld die in Leiden waren afgestudeerd in het kader van de overeenkomst tussen de twee universiteiten.

In september 1997 diende het instituut een tweede aanvraag in die wel succesvol was: in de zomer 1999 werd het Nederlands door de Hongaarse accreditatiecommissie als vak erkend en met ingang van september 1999 konden de studenten niet langer Nederlands alleen als specialisatie bij de studie Duits of Engels studeren, maar nu ook als een vak, waarvoor ze een diploma kregen. Dus het Nederlands werd en wordt aan onze universiteit als vak aangeboden, maar alleen in combinatie met een ander vak.

De hedendaagse situatie

Docenten

- hoofd van de afdeling en docent literatuur:
  Prof. dr. Herbert van Uffelen
- hoofd van de vakgroep Germaanse Talen en Culturen, docent cultuur- en taalgeschiedenis:
  dr. Katalin Beke
- docent literatuur en taalverwerving:
  drs. Gábor Pusztai
- docent taalkunde en taalverwerving:
  drs. Márta Faragó
- lector, docent taalkunde en taalverwerving:
  drs. Martijn Schoonderwoerd

Curriculum:

De studie bestaat nu uit vier jaar. Het curriculum wordt bepaald in overleg met de vakgroep Neerlandistiek van de ELTE en KGRE in Boedapest.

In het eerste, voorbereidende jaar krijgen de studenten vooral taalver-

werving en grammatica en bovendien twee hoorcolleges over respectievelijk Nederlandse cultuurgeschiedenis en inleiding in de Germanistiek. Vanaf het tweede jaar wordt hun een volwaardig programma aangeboden met colleges taalverwerving, vertaling, kennis van land en volk, literatuur en taalkunde. Dat programma wordt in het derde en vierde jaar voortgezet.

Activiteiten

In de eerste plaats streven wij ernaar goede contacten te onderhouden met de andere vakgroepen Nederlands in zowel Hongarije als de regio.

Bij de invoering van Nederlands en de opbouw van het curriculum heeft Debrecen gebruik gemaakt van de kennis en ervaring van de ELTE en KGRE in Boedapest. De drie universiteiten probeeren de curricula zo op elkaar af te stemmen dat het niveau van het onderwijs gelijkwaardig is.

We nemen actief deel aan het CEEPUS-netwerk en zijn op bijeenkomsten van Comenius aanwezig.

Het Regionaal Colloquium voor de Neerlandistiek in Midden- en Oost-Europa vond van 17 tot 20 mei 2001 in Debrecen plaats met de titel *Historische aspecten van de Neerlandistiek.*

Verder werken we met collega's uit Boedapest, Praag, Bratislava en Wroclaw samen in het kader van het Lingua-project ‘Zakelijk Nederlands in Centraal- en Oost-Europa’, dat door de afdeling Neerlandistiek van Wenen werd opgezet en wordt gecoördineerd. De taak van onze vakgroep bestaat erin een vertaalmodule Hongaars-Nederlands samen te stellen. Deze bestaat enerzijds uit authentieke Hongaarse en Nederlandse zakelijke teksten en anderzijds uit een uitgebreide terminologielijst.

Het was ook de vakgroep van Debrecen die de Hongaarse bijdrage leverde tot NedWeb (Nederlandse literatuur in Centraal- en Oost-Europa).

Voor een vakgroep Nederlands extra muros is het onontbeerlijk ook bij het academische leven binnen het Nederlandse taalgebied betrokken te zijn. Vandaar onze samenwerking met de Rijksuniversiteit Leiden en het Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde in Leiden. Er bestaat een heel nuttige wetenschappelijke samenwerking in het project ‘Hongaars-Nederlandse literaire en culturele betrekkingen’ en de koloniale letterkunde.

In oktober 2000 organiseerden wij met de steun van de Nederlandse Taalunie een studiedag over koloniale literatuur. Onze vakgroep had het

doel één van de eigen onderzoeksactiviteiten ook aan de andere vakgroepen in Hongarije bekend te maken. Er werden lezingen gehouden door experts uit binnen- en buitenland en Hongaarse docenten en studenten Nederlands hadden de mogelijkheid over koloniale literatuur van gedachten te wisselen.

Verder hebben we contacten met de Vrije Universiteit van Amsterdam, de Universiteit van Antwerpen, de Katholieke Universiteit van Leuven en de Universiteit Namen, zowel binnen het SOCRATES (ERASMUS)-programma als daarbuiten.

Bij onze activiteiten hoort ook de jaarlijkse organisatie van de examens voor het Certificaat Nederlands, dat er in 2001 voor het tiende jaar werd afgenomen.

Binnen de vakgroep ontstond in 1998 het multimediale uitspraak-project ‘Mond open, mond dicht’, een initiatief van onze lector drs. Sofie Gielen.

Onze studenten krijgen via Europese uitwisselingsprogramma's als SOCRATES, CEEPUS de gelegenheid om in het buitenland onderwijs te volgen.

Sinds de oprichting 1991 hebben talrijke personen en organisaties bijgedragen tot de groei van onze afdeling.

Hartelijke dank aan...

...De Nederlandse Taalunie voor de financiële en logistieke steun.

Vanaf 1993 steunt de Taalunie met een subsidie de Neerlandistiek in Debrecen. Van de Taalunie hebben we geld ontvangen voor

- aanvulling op het lokale salaris van de lector
- boekensubsidie
- aanschaffen van computers
    - beurzen voor de zomercursussen in Hasselt en in Zeist
    - beurzen voor promotieonderzoek van onze collega's

- financiële voorziening voor de aanstelling van Prof. dr. Herbert Van Uffelen
    - voor de studiedag over koloniale literatuur in oktober 2000
    - voor het Regionaal Colloquium in mei 2001.

...De Universiteit Leiden

Er bestaat een samenwerkingsproject tussen de vakgroep Nederlandkunde van de universiteit Leiden en de afdeling Nederlands van de Universiteit Debrecen. Dankzij Professor Dr. Jan de Vries, de ons toegekende PSO-subsidie en een NUFFIC-buers hebben twee begaafde studenten van ons in Leiden een doctoraal examen afgelegd, beiden met de specialisatie Nederlandse letterkunde. Één van hen is ook tegenwoordig aan onze afdeling verbonden.

Er hebben nog andere studenten van Debrecen voor een korte periode in Leiden gestudeerd.

In de afgelopen tien jaren waren docenten van de Universiteit Leiden aan onze universiteit te gast. Hun bezoek was zeer stimulerend voor ons.

De vakgroep Nederlandkunde hielp ons onze bibliotheek ten behoeve van de Neerlandistiek uit te bereiden tot een basisniveau.

...PSO (CROSS): Programma Samenwerking Oost-Europa

De Nederlandse regering had als doel de ondersteuning voor de neerlandistiek in Oost-Europa te intensiveren en ze heeft onze universiteit binnen dit programma voor drie jaar (1993-1996) een subsidie toegekend voor aanstelling van lectoren, uitnodiging van gastdocenten en het aanschaffen van boeken.

...De Orde van den Prince (afdeling Noorderkempen)

De Orde van de Prince heeft ons een abonnement op de tijdschriften *Nederlandse Taalkunde* en *Nederlandse Letterkunde* ter beschikking gesteld, computers geschonken en het Regionaal Colloquium gesteund.

...De Vlaamse Gemeenschap

Van de Vlaamse Gemeenschap hebben we een abonement op het tijdschrift *Ons Erfdeel* ontvangen.

...Het Hongaarse ministerie van Onderwijs en Cultuur

Het Hongaarse ministerie van Onderwijs en Cultuur wees ons twee keer een projectsubsidie toe voor het verrichten van onderzoek, voor multiculturele samenwerking, het uitnodigen van gasten en voor onderzoek van Hongaarse collega's in Nederland, Vlaanderen en Ostenrijk.

...De Wereldbank (FEFA)

We hebben met succes op de Wereldbank in twee projecten een beroep gedaan voor de verblijf- en reiskosten van Hongaarse en buitenlandse collega's en het aanschaffen van boeken.

...Het Prins Bernhard Cultuurfonds

Met de financiële steun van het Prins Berhardfonds hebben we onze bibliotheek uit kunnen breiden.

...De SOROS-Stichting

In de eerste jaren na de oprichting van het onderwijs in Nederlands aan onze universiteit heeft de SOROS-Stichting het salaris van de lectoren verstrekt.

...De Universiteit Debrecen (de Faculteit der Letteren, het Instituut voor Germanistiek (met name dr. Piroska Kocsány)

Zij zijn voor de invoering van de Neerlandistiek bij de nodige instellingen opgekomen en met hun hulp in aanzienlijke mate hebben bijgedragen de vak tot stand te brengen.

...Professor dr. Herbert van Uffelen

Hij heeft sinds 1994 met raad en daad in het vermoeiende proces om de toekenning van de accreditatie bijgestaan en heeft de zware taak op zich genomen om hoofd van de afdeling te worden. Zonder hem, zijn hulp en enthousiasme voor de vaak hadden onze pogingen geen succes kunnen oogsten.

...Dr. Eric Joon

Hij heeft voor onze vakgroep heel veel boeken gekocht: woordenboeken, tijdschriften, en we zijn door zijn schenkingen in het bezit van een aantal primaire en secundaire literaire werken.

...Mevrouw Nanda de Bruin van de Universiteit Leiden

Dankzij haar initiatief heeft onze universiteit een bilaterale overeenkomst met de Universiteit Leiden en zij heeft ons altijd hulp verleend om onze contacten met Nederlandse instelligen uit te kunnen bereiden.

...De gastdocenten

Prof. dr. Lut Baten (Universiteit Leuven)
Dr. Karel Bostoen (Universiteit Leiden)
Prof. dr Cor van Bree (Universiteit Leiden)
Prof. dr. Jack Conradi (Johannesburg)
Dr. Saskia Daalder (VU Amsterdam)
Prof. dr. Leo Hoek (VU Amsterdam)
Prof. dr. Jerzy Koch (Wroclaw en Poznan)
Prof. dr. Arjan van Leeuvensteijn (VU Amsterdam)
Prof. dr. Jaap van Marle (Amsterdam)
Dr. Dick Meijer (Enschede)
Prof. dr. Herman Pleij (Universiteit van Amsterdam)
Dr. Olf Praamstra (Universiteit Leiden)
Drs. Siel van der Ree (Stichting SSALTO)
Prof. dr. Luc Renders (Limburgs Universitair Centrum Diepenbeek)
Dr. Femke Simonis (ERASMUS-Hogeschool, Brussel)
Prof. dr. Agnes Sneller (KGRE Boedapest)
Prof. dr. Dieter Stellmacher (Universiteit Göttingen)
Prof. dr. Marijke Spies (Amsterdam)
Dr. Gerard Termorshuizen (Koninklijk Instituut voor Taal-, Land-, en Volkenkunde Leiden)
Prof. dr. Johan Vanperijs (Universiteit Namen)
Prof. dr. Jan de Vries (Universiteit Leiden)
Dr. Rogier van de Wal (VU Amsterdam)
Drs. Liesbet Winkelmolen (Universiteit Leiden)

Zij zijn naar Debrecen gekomen om ondersteuning te geven aan de opbouw van de universitaire opleiding. Hun regelmatige bezoek was zeer stimulerend voor ons en een welkome afwisseling voor zowel studenten als docenten en natuurlijk bevorderde het de samenwerking met hun universiteiten of instellingen.

...De schrijvers:

Benno Barnard
Geert van Istendael

Zij maakten door hun interessante lezingen de Nederlandse literatuur en cultuur aan onze studenten en docenten bekend.

...De lectoren:

Dr. Emmeken van der Heijden (1991-1992)
Drs. Frens Bakker (1992-1995)
Drs. Anna Prins (1993)
Drs. Marjoke Krikke (1993-1995)
Drs. Sofie Gielen (1995-1998)
Drs. Thrua Faber (1996-1998)
Drs. Nele Hillewaere (1998-2000)

We zijn dankbaar voor hun enorme inzet en enthousiasme die ze bij de opbouw van de vak toonden en voor de voortreffelijke samenwerking met respectievelijk onze collega's en onze studenten Nederlands.

Letterkunde en Cultuur

Herbert Van Uffelen

‘Wat is er van dit meisje nog overgebleven?’
Over de geautoriseerde Duitse vertaling van de dagboeken van Anne Frank.

In 1986 publiceerde het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie de wetenschappelijke editie van *De Dagboeken van Anne Frank.* Met deze publicatie wilde men niet alleen de lezers de gelegenheid geven kennis te nemen van wat men toen als de ‘volledige bewaard gebleven handschriften’ (Barnouw & Stroom 1986, VII) van Anne Frank beschouwde[1], maar vooral eindelijk een punt zetten achter ‘de aanvallen op de authenticiteit’ (Barnouw & Stroom 1986, VII) van de dagboeken, die in toenemende mate twijfel hadden gezaaid ‘omtrent zowel de persoon van de auteur als de relatie tussen het origineel en de in een groot aantal landen gepubliceerde [...] vertalingen’ (Barnouw & Stroom 1986, VII).

De voorgeschiedenis van dit verhaal heeft zich vooral in het Duitse taalgebied afgespeeld, waar onder andere Lothar Stielau in 1958 in een adem van de vervalste dagboeken van Eva Braun en het niet veel echtere van Anne Frank had gesproken. Hoewel als reactie op deze bijdrage al in 1960 werd vastgesteld dat zowel de dagboeken van Anne Frank als ook de vertaling als authentiek moesten worden beschouwd, hield het Duitse gerecht zich in de jaren negentig nog met de zaak Anne Frank bezig. (Barnouw 1986, 99 en 103; Silva 2000) Zelfs in Nederland moest nog in 1998 een Amsterdamse rechtbank uitdrukkelijk verbieden ‘om nog langer in het openbaar de echtheid van het dagboek van Anne Frank in twijfel te trekken’ (ANP 1998).

De zaak Anne Frank bleef dus moeilijk, maar met de publicatie van de uitgave van het Rijksinstituut, waarin naast de oorspronkelijke versie van de dagboekbrieven (versie a), ook de door Anne Frank op 324 losse bladen bewerkte versie van haar dagboeken (versie b) en de door Otto Frank bij uitgeverij Contact onder de titel *Het achterhuis* gepubliceerde versie (versie c) zijn opgenomen, was de belangrijkste stap gezet. Wie nu nog aan de echtheid van de dagboeken van Anne Frank twijfelt, getuigt van kwade wil. (Nussbaum 1999; Stroom 1986)

Uiteraard werd de editie van het Rijksinstituut zo snel mogelijk naar het Duits vertaald (Frank 1988). Maar daarmee was de kous nog niet af. Er moest ook nog een leesversie worden gemaakt, die de vertaling van Anneliese Schütz uit de jaren vijftig definitief moest vervangen. Deze opdracht ging naar Mirjam Pressler. Haar vertaling verscheen in 1991 bij S. Fischer onder de titel *Anne Frank - Tagebuch* (Frank 1991b). De publicatie werd als volgt verantwoord:

> 'Der ANNE-FRANK-Fonds, Basel, der als Universalerbe von Otto FRANK auch sämtliche Autorenrechte seiner Tochter geerbt hat, entschloß sich, von den nun vorliegenden Texten Anne Franks [de door Otto Frank geredigeerde en door Anneliese Schütz vertaalde versie van de dagboeken, HVU] weitere Passagen in die neue Fassung aufzunehmen. Die von Otto Frank geleistete editorische Arbeit, die dem Tagebuch zu großer Verbreitung und politischer Bedeutung verholfen hat, wird dadurch in keiner Weise geschmälert. Mit der Redaktion wurde die Autorin und Übersetzerin Mirjam Pressler beauftragt. Dabei wurde die Fassung von Otto Frank ungeschmälert übernommen und durch weitere Passagen der Fassungen a und b des Tagebuchs ergänzt. Die von Mirjam Pressler vorgelegte, vom ANNE-FRANK-Fonds autorisierte Fassung ist gut ein Viertel umfangreicher als die bisherige Veröffentlichung. Sie soll dem Leser einen tieferen Einblick in die Welt der Anne FRANK ermöglichen.' (Frank 1991b, 6)

Gezien de voorgeschiedenis, roept een dergelijke toelichting toch een aantal vragen op. Wat gaat er schuil achter een zin als: 'Die von Otto Frank geleistete editorische Arbeit'? Wat zijn 'weitere Passagen der Fassungen a und b' en hoe werden die geselecteerd? En ten slotte, hoe rijmt dit met het begrip 'ungeschmälert'?

Ik begin met de laatste vraag en vergelijk even een van de eerste brieven in de vertaling van Anneliese Schütz (dit is in principe de

vertaling van het typoscript van Otto Frank of versie c) met de geautoriseerde vertaling van Mirjam Pressler (of de versie van Otto Frank en Mirjam Pressler).

Sonntag, 14. Juni 1942 (vertaling Anneliese Schütz)	Sonntag, 14. Juni 1942 (vertaling Mirjam Pressler)
	Ich werde mit dem Augenblick beginnen, als ich dich bekommen habe, das heißt, als ich Dich auf meinem Geburtstagstische liegen gesehen habe (denn das Kaufen, bei dem ich auch dabeigewesen bin, zählt nicht).
Am Freitag wurde ich schon um 6 Uhr wach. Das war begreiflich, denn ich hatte Geburtstag. Aber so früh durfte ich nicht aufstehen und mußte meine Neugier noch bezähmen bis dreiviertel sieben. Dann hielt ich es aber nicht mehr länger aus. Ich lief ins Eßzimmer, wo Mohrchen, unser kleiner Kater, mich mit heftigen Liebkosungen begrüßte.	Am Freitag, dem 12. Juni, war ich schon um sechs Uhr wach, und das ist sehr begreiflich, da ich Geburtstag hatte. Aber um sechs Uhr durfte ich noch nicht aufstehen, also mußte ich meine Neugier noch bis Viertel vor sieben bezwingen. Dann ging es nicht länger. Ich lief ins Eßzimmer, wo ich von Moortje, unsere Katze, mit Purzelbäumen begrüßt wurde.
Nach sieben Uhr ging ich zu den Eltern und dann mit ihnen ins Wohnzimmer, um meine Geschenke anzusehen und auszupacken. Dich, mein Tagebuch, sah ich zuerst, und das war sicher das schönste Geschenk. Dann hatte ich noch einen Strauß Rosen, eine Kaktee, einige Zweige Pfingstrosen. Das waren die ersten Blumengrüße, aber später kam noch viel mehr dazu. Von Vater und Mutter habe ich sehr viel bekommen, und auch meine	Kurz nach sieben ging ich zu Papa und Mama und dann ins Wohnzimmer, um meine Geschenke auszupacken. An erster Stelle warst Du es, die ich zu sehen bekam und was wahrscheinlich eines von meinen schönsten Geschenken ist. Dann ein Strauß Rosen, eine Topfpflanze und zwei Pfingstrosen. Von Papa und Mama habe ich eine blaue Bluse bekommen, ein Gesellschaftsspiel, eine Flasche Traubensaft, der ein

freundehaben mich sehr verwöhnt. So bekam ich u.a. die ‘Camera Obscura’ (ein in Holland sehr bekanntes Buch, Anm. der Übers.), ein Gesellschaftsspiel, viel Näschereien, ein Geduldspiel, eine Brosche, die ‘Holländischen Sagen und Legenden’ von Joseph Cohen und noch eine entzückendes Buch, ‘Daisys Ferienreise ins Gebirge’, und Geld. Dafür habe ich mir dann noch die griechischen und römischen Heldensagen gekauft. Prima!

Dann kam Lies, um mich abzuholen, und wir gingen zur Schule. Zuerst spendierte ich Bonbons für die Lehrer und meine Mitschüler (Dies ist in Holland Sitte an Geburtstagen, Anm. der Übers.), und dann ging es an die Arbeit.

Arbeit.

bißchen nach Wein schmeckt (Wein wird ja aus Trauben gemacht), ein Puzzle, Creme, Geld und einen Gutschein für zwei Bücher. Dann bekam ich noch ein Buch, ‘Camera Obscura’, aber das hat Margot schon, darum habe ich es getauscht, selbstgebackene Plätzchen (von mir gebacken, natürlich, denn im Plätzchenbacken bin ich zur Zeit stark), viele Süßigkeiten und eine Erdbeertorte von Mutter. Auch einen Brief von Omi, ganz pünktlich, aber das ist natürlich Zufall.

Dann kam Hanneli, um mich abzuholen, und wir gingen zur Schule. In der Pause bewirtete ich Lehrer und Schüler mit Butterkeksen, dann ging es wieder an die Arbeit.

Ich kam erst um fünf Uhr nach hause, weil ich zum Turnen gegangen war (obwohl ich nie mitmachen darf, da ich mir leicht Arme und beine ausrenke) und für meine Klassenkameraden Volleyball als Geburtstagsspiel ausgesucht habe. Sanne Ledermann war schon da. Ilse Wagner, Hanneli Goslar und Jacqueline van Maarsen habe ich mitgebracht, die sind bei mir in der Klasse. Hanneli und Sanne waren früher meine beten Freundinnen, und wer uns zusammen

> sah, sagte immer: ‘Da laufen Anne, Hanne und Sanne.’ Jacqueline van Maarsen habe ich erst auf dem Jüdischen Lyzeum kennengelernt, sie ist jetzt meine beste Freundin. Ilse ist Hannelis beste Freundin, und Sanne geht in eine andere Schule und hat dort ihre Freundinnen. (Frank 1991b, 11-14)

Nun Schluß. Ich bin so froh, daß ich dich habe! (Frank 1950, 12)

Van een integrale overname is hier geen sprake. Integendeel, bij haar vertaling heeft Mirjam Pressler zich blijkbaar naar believen van de teksten uit de verschillende versies bediend. En ook uit de andere andere brieven blijkt dat Mirjam Pressler een compilatie maakt van de versies a (b) en c. Welke criteria en welke selectieprincipes heeft ze daarbij gehanteerd? Waren het andere dan die van Otto Frank?

De dagboeken van Otto Frank

In verband met de redactionele principes die door Otto Frank werden gehanteerd, vermeldt Gerrold van der Stroom in de editie van het Rijksinstituut:

> ‘Typescript I [de eerste door Otto Frank gemaakte versie, HVU] werd dus door Otto Frank samengesteld uit de voorhanden handschriften van zijn dochter. Omwille van fatsoen, bescherming van derden en belangwekkendheid meende hij hier en daar te moeten selecteren en bepaalde passages niet op te moeten nemen. Maar de gedeelten die hij uit zijn dochters handschriften overnam typte hij uiterst nauwkeurig over. Slechts af en toe komt men in Typescript I een wijziging ten opzichte van de handschriften tegen.’ (Stroom 1986, 74)

Door uitdrukkelijk op de nauwkeurigheid te wijzen, hoopt Van der Stroom eventuele twijfels omtrent de echtheid van de dagboeken van Anne Frank uit de weg te ruimen. Van groot belang zijn in deze context

ook zijn opmerkingen over de ‘inderdaad talloze wijzigingen en verbeteringen’ (Stroom 1986, 74) die door Albert Cauvern en de uitgever werden aangebracht. Hieromtrent zegt Van der Stroom dat ze zich enerzijds tot interpunctie, spelling, woordschikking en woordkeus beperken en anderzijds tot hier en daar een toevoeging en een aantal veranderingen van namen (‘grotendeels in overeenstemming met Anne's lijstje’ (Stroom 1986, 74)). Maar de kern van het verhaal gaat Van der Stroom uit de weg. Het echte probleem is namelijk niet de nauwgezetheid waarmee de respectievelijke passages werden overgenomen, maar de selectie die door Otto Frank uit de versies a en b werd gemaakt.

In 1999 heeft Laureen Nussbaum hierover een interessant artikel gepubliceerd. Zij verwijst naar de dagboekbrieven van 5 en 6 januari 1944 en schrijft:

> ‘Otto Frank vond het blijkbaar zowel hier als in latere dagboekbrieven nodig Annes herziene teksten weer aan te vullen met de door haar weggelaten larmoyante passages en soms ook met zinnetjes uit andere aantekeningen. Daardoor gaat veel van de geslotenheid en van de compositorische opzet van Annes b-versie verloren. [...]’ (Nussbaum 1999)

En in verband met Annes opmerkingen over haar moeder - die door de ontdekking van de in 1986 niet gepubliceerde losse vellen weer even heel actueel waren -, schrijft Nussbaum:

> ‘In de a-versie vertelt Anne hoe haar moeder haar ooit een psychische wond had toegebracht, die nog brandt als ze aan die episode denkt. Deze tekst heeft Anne in haar b-versie weggelaten evenals een tweede gedeelte van die brief, waarin ze over haar ontluikende lichaam schrijft, over haar menstruatie en over haar “verschrikkelijke behoefte” om 's avonds in haar bed haar borsten te bevoelen. Otto Frank nam beide passages weer op in zijn c-versie, volkomen in strijd met de telkens weer herhaalde bewering dat hij speciaal die teksten had weggelaten, waarin Anne zich bijzonder onredelijk over haar moeder uitte of waarin zij te openhartig over haar lichaam schreef. [...]’ (Nussbaum 1999)

Otto Frank is dus inconsequent te werk gegaan. Soms presenteert hij in zijn versie een verkorte weergave van versie b met aanvullingen uit versie a, een compilatie dus:

Woensdag 13 Jan. 1943 (versie b)	Woendag, 13 Januari 1943 (versie c)
Lieve Kitty,	
	Lieve Kitty, Vanochtend ben ik weer met alles gestoord en kon daardoor niets behoorlijk afmaken. [deze zin komt uit de a-versie, en wel uit een brief van 28 oktober 1942!, HVU]
We hebben een nieuwe bezigheid, n.l. pakjes met braadjus (in poedervorm) vullen. Deze braadjus is een fabrikaat van Gies en Co; mijnheer Kugler kan geen vullers vinden en als wij 't doen is 't ook veel goedkoper. Het is werk zoals ze het ook in gevangenissen moeten doen, het is zeldzaam vervelend en je wordt	
er draaierig en lacherig van. Buiten is het verschrikkelijk, dag en nacht worden die arme mensen weggesleepd, met niets anders bij zich dan een rugzak en wat geld.... (Frank 1986, 348)	Buiten is het verschrikkelijk, dag en nacht worden die arme mensen weggesleept, met niets anders bij zich dan een rugzak en wat geld.... (Frank 1986, 348)

Typisch in Otto Franks versie van deze brief is ook dat de anekdotische weergave van de gebeurtenissen wordt vervangen door de omschrijving ‘met alles’, zodat de nadruk wordt gelegd op het medelijden met de gedeporteerden. Het beeld van Anne Frank wordt op die manier tegelijk geïdealiseerd.

In andere gevallen wordt een gedifferentieerd relaas vervangen door een eerder afstandelijke weergave van de feiten: in de brief van 12 januari 1944 schrijft Anne in haar herwerkte versie (b dus): ‘Sinds 14 dagen is Bep weer bij ons hoewel haar zusje pas de volgende week naar school mag. Zijzelf lag twee dagen met een hevige verkoudheid te bed.’ (Frank 1986, 469) Dit wordt bij Otto Frank: ‘Sinds 14 dagen is Elli weer bij ons.’ (Frank 1986, 469)

Iets vergelijkbaars gebeurt ook in de brief van 3 mei 1944:

Woensdag 3 Mei 1944 (versie a)

Lieve Kitty,

Eerst even de nieuwtjes van de week! De politiek heeft vacantie er is niet maar dan ook niets mee te delen. Zo langzamerhand ben ik ook gaan geloven dat de invasie komt, ze kunnen de Russen toch niet alles alleen op laten knappen; trouwens die doen ook niets op het ogenblik.

Mijnheer Kleiman is weer elke ochtend op kantoor, z'n bloed is nog steeds niet op peil en dus kan hij nog maar niet naar de specialist. Hij heeft voor Peters divan een nieuwe veer bezorgd en dus moet peter aan het stofferen gaan, begrijpelijkerwijze heeft hij daar helemaal geen zin in. Ook kattenpoeder tegen vlooien heeft Kleiman verzorgt.

Heb ik je al verteld dat onze Moffi weg is? Sinds verleden week Donderdag spoorloos verdwenen. Ze zal zeker allang in de kattenhemel zijn, terwijl de een of andere dierenvriend van haar een lekker boutje maakt. Misschien krijgt een meisje dat geld heeft een muts van haar vel. Peter is over dit feit erg bedroefd. Bep heeft een ware overwinning gehaald, zij gaat zwemmen

Woensdag, 3 Mei 1944 (versie c)

Lieve Kitty,

Eerst even de nieuwtjes van de week. De politiek heeft vacantie, er is niets, maar dan ook niets mee te delen. Zo langzamerhand ben ik ook gaan geloven dat de invasie komt, ze kunnen de Russen toch niet alles alleen laten opknappen; trouwens die doen ook niets op het ogenblik.

Heb ik je verteld dat onze Moffi weg is? Sinds verleden week donderdag spoorloos verdwenen. Ze zal zeker al lang in de kattenhemel zijn, terwijl de een of andere dierenvriend van haar een lekker boutje maakt. Misschien krijgt een meisje een muts van haar vel. Peter is over dit feit erg bedroefd.

met Bertus, hoe lang zal ze 't volhouden?

Sinds Zaterdag (twee weken geleden) hebben we op deze dag geluncht om half 12 's middags; 's ochtends moesten we het dus met een kopje pap volhouden. Vanaf morgen zal dit elke dag zo gaan, dit dient om een maaltijd te sparen. Groente is nog steeds zeer moeilijk te verkrijgen, rotte stoofsla hadden wij vanmiddag. Gewone sla, spinazie en stoof-sla, anders is er niets. Daarbij nog rotte aardappelen dus een heerlijke combinatie! Sinds meer dan 2 maanden was ik niet meer ongesteld, nu ben ik sinds Zondag dan eindelijk weer zover. Ondanks de narigheid en omhaal ben ik toch erg blij dat het me niet langer in de steek heeft gelaten. (Frank 1986, 641)	Sinds Zaterdag lunchen we om half 12 's middags, 's ochtends moeten wij het dus met een kopje pap volhouden; dit dient om een maaltijd te sparen. Groente is nog steeds zeer moeilijk te krijgen: rotte stoofsla hadden we vanmiddag. Gewone sla, spinazie en stoofsla, anders is er niet. Daarbij nog rotte aardappels, dus een heerlijke combinatie! (Frank 1986, 641)

Door schrappingen en veranderingen in deze brief - Anne heeft deze brief in haar bewerkte versie niet opgenomen! - ontstaat opnieuw een geïdealiseerd beeld van Anne Frank.

Het is dus niet alleen gewoon onzin om, zoals in het slotwoord van de Nederlandse editie van 1947 is gebeurd, te suggereren, dat ‘op enkele gedeelten na, die van weinig waarde voor de lezer zijn, [...] de oorspronkelijke tekst [is] afgedrukt’ (Frank 1947, 224). In dit verband ben ik het volkomen eens met Laureen Nussbaum, die er in 1999 op heeft gewezen dat de bewering in het slotwoord van *Het achterhuis* ‘door zorgvuldig lezen van de kritische editie’ (Nussbaum 1999) volledig wordt ‘ontzenuwd’ (Nussbaum 1999). Als men de versie van Otto Frank en Mirjam Pressler naast de kritische editie legt, krijgt men zelfs een vergelijkbaar gevoel als bij het lezen van Calvino's *Als op een winternacht een reiziger.* Ook in de roman Van Calvino weet men nooit

precies met welk boek men bezig is, wiens boek men aan het lezen is.

Toch denk ik niet dat de vraag naar de echtheid van de dagboeken opnieuw moet worden gesteld. Deze vraag veronderstelt namelijk dat er zoiets als ‘het’ dagboek van Anne Frank zou bestaan. Het tegendeel is het geval. In werkelijkheid beschikken we over niets anders dan een onvolledige a-versie (op zijn minst een van de dagboeken is verloren gegaan) en een niet afgesloten bewerking (de losse bladen of de b-versie in de wetenschappelijke uitgave). ‘De’ dagboeken van Anne Frank kunnen dus niet gepubliceerd worden. In dit verband kunnen wij Otto Frank dus niets verwijten. Hij had maar drie mogelijkheden: ofwel de slecht geschreven en onvolledige versie a publiceren, of de niet afgesloten versie b, of een bewerking, een compilatie van de twee. Eenmaal de laatste keuze gemaakt, is de vraag naar de echtheid van de dagboeken niet meer echt relevant, want een compilatie kan nooit authentiek zijn, tenzij men rekening houdt met het enige element dat versie a en versie b verbindt, namelijk het concept dat Anne Frank heeft gehanteerd bij het herschrijven van haar stukken.

Juist daarmee heeft Otto Frank echter geen rekening gehouden.

> ‘Er [Otto Frank, HVU] schätzte die Tagebücher seiner Tochter vermutlich vorwiegend als Zeitdokument ein als Bericht eines untergetauchten jüdischen Mädchens in den Niederlanden während der deutschen Besatzungszeit. Das von ihm angestrebte “Wesentliche” sollte daher möglichst objektiv und wahrheitsgetreu sein.’ (Pressler 1992, 25)

schrijft Mirjam Pressler. Objectief en waarheidsgetrouw moest de tekst van Otto Frank dus worden, én goed leesbaar én niet te lang want het boek moest door een uitgever worden geaccepteerd en daarom mocht de tekst een bepaald aantal pagina's ook niet overschrijden. (Zie hiervoor: Pressler 1992, 26.) Naast het beeld dat hij van zijn dochter wilde laten zien, zijn dit de criteria die de redactie van Otto Frank hebben bepaald. Daarom hebben Otto Frank en de uitgever zoveel details opgenomen, terwijl andere weer werden geschrapt; daarom werd soms over intimiteiten gesproken en soms weer niet; daarom werd soms een kritische houding ten opzichte van de medebewoners van het achterhuis getolereerd en dan weer niet.

Natuurlijk, dagboeken worden over het algemeen niet als literatuur beschouwd. Het is heel gewoon ze als directe weergave van de werkelijkheid te beschouwen. In deze context is het niet verbazingwekkend dat

Otto Frank weinig of geen aandacht had voor de manier waarop Anne Frank tijdens het schrijven met de werkelijkheid is omgegaan. Maar dat Otto Frank de dagboeken heeft gepubliceerd, om ook dit aspect even ter sprake te brengen, is minder vanzelfsprekend. Iedereen weet dat auteurs van dagboeken zich juist in hun dagboeken afreageren, zich ongecensureerd en ongeremd uiten over dagelijkse gebeurtenissen en medemensen en daarom hun geschriften bewust achter slot en grendel houden. 'Menig adolescentendagboek', schrijft Patricia de Martelaere in haar essay over het dagboek, is zelfs voorzien van 'bedreigende opschriften ter afschrikking van de ongewenste lezer' (Martelaere 1993, 150). Zoals bekend was dit ook bij het dagboek van Anne Frank het geval. Enkele jaren geleden werd een vel ontdekt, waarop Anne Frank uitdrukkelijk heeft vermeld dat ze er zorg voor zou dragen dat niemand haar dagboekbrieven in handen zou krijgen. (Müller 1998; Nussbaum 1999) Otto Frank heeft de dagboeken desondanks gepubliceerd. Laureen Nussbaum vermoedt dat Otto Frank nooit iets over het bestaan van het in 1998 ontdekte vel heeft gezegd, omdat hij vreesde ervan beschuldigd te worden 'Annes geschriften tegen haar wens te hebben uitgegeven' (Nussbaum 1999) en ik denk dat ze gelijk heeft. Ik ben er in ieder geval vast van overtuigd dat Anne Frank niet zou hebben gewild dat de onbewerkte versie van haar dagboeken (versie a) zou worden uitgegeven. Van de bewerkte versie kan ik dit niet met dezelfde stelligheid zeggen, want Anne heeft in haar dagboeken herhaaldelijk duidelijk gemaakt dat ze auteur wilde worden en dat ze haar dagboeknotities na de oorlog op de een of andere manier wilde laten uitgeven. (Zie hiervoor niet alleen de bekende brief van 29 maart 1994 waarin Anne Frank schrijft 'Stel je eens voor hoe interessant het zou zijn, als ik een roman van het Achterhuis uit zou geven' (Frank 1986, 594) maar ook de pagina's 603, 587 en 619 in de wetenschappelijke uitgave van 1986.) Duidelijk is altijd dat het alleen om een bewerkte versie van de brieven uit de versie a kan gaan. Daar had Otto Frank rekening mee moeten houden. Juist omdat Anne niet wilde dat haar dagboeken in de eerste versie zouden worden gepubliceerd, had hij meer aandacht moeten hebben voor de manier waarop Anne Frank tijdens het schrijven met de werkelijkheid is omgegaan. En juist dat is niet gebeurd. Otto Frank heeft Annes pogingen om zich los te schrijven van de gebeurtenissen, om afstand te winnen genegeerd. Zo is Anne Frank, oorspronkelijk het subject van haar dagboek, tot object ervan geworden.

De dagboeken van Anne Frank

In verband met de manier waarop Anne Frank haar dagboeken vanaf 20 mei 1944 heeft bewerkt, schrijft Gerrold van der Stroom het volgende:

> ‘Zij schiftte, herschikte, voegde soms brieven van verschillende data te zamen onder één datum, breidde uit en kortte in. Verder stelde zij een lijst van naamsveranderingen op...’ (Stroom 1986, 71)

Over de werkelijke opzet van Anne Franks onderneming worden wij door deze opmerkingen niet echt wijzer. Ook de bijdrage van Laureen Nussbaum over het belang van de vijf door Cor Suijk achtergehouden pagina's helpt ons niet veel verder. Laureen Nussbaum wijst, zoals gezegd, wel op ‘de geslotenheid en [...] de compositorische opzet’ (Nussbaum 1999) van Annes herwerkte dagboekbrieven, op het ‘poëtischer’ (Nussbaum 1999) taalgebruik in herschreven brieven en op het feit dat Anne Frank toen ze haar brieven bewerkte objectiever en geestelijk zelfstandiger zou zijn geweest (zie hiervoor: Nussbaum 1999). Maar werkelijk aantonen waarom de ‘intensieve revisie’ (Nussbaum 1999) van Anne Frank ook literair van belang is, doet Nussbaum niet. Uiteindelijk toont ze in haar bijdrage alleen dat Otto Frank onvoldoende rekening heeft gehouden met de door Anne Frank in haar bewerkte versie geschrapte larmoyante en al te persoonlijke passages.

In werkelijkheid was er, dit suggereert Nussbaum volkomen terecht, veel meer aan de hand. Anne Frank heeft niet alleen geschrapt, geschift en herschikt, ze heeft haar dagboeken compleet herschreven en daarbij vooral geprobeerd (een literaire) ruimte te scheppen voor zichzelf en haar ervaringen. Heel belangrijk in dit verband is de consequente keuze voor een gepersonifieerd dagboek:

> ‘Om nu het idee van de langverbeide vriendin nog te verhogen in m'n fantasie wil ik niet de feiten zo maar gewoon als ieder ander in dit dagboek plaatsen, maar wil ik dit dagboek, de vriendin-zelf laten zijn en die vriendin heet Kitty’ (Frank 1986, 201 (20.6.1942))

Deze beslissing is, zoals bekend, het resultaat van een lange zoektocht naar de juiste vorm voor haar dagboek. Waarschijnlijk geïnspireerd door

de Joop-ter-Heul serie van Cissy van Marxveldt, was Anne Frank lange tijd op zoek naar de juiste correspondente. In het begin schrijft ze zowat met de hele club, maar ergens in de periode tussen 5 december 1942 en het begin van het tweede dagboek (22 december 1943-17 april 1943) moet Anne de beslissing hebben genomen alleen nog aan Kitty te schrijven, want dit dagboek begint al met de ondertitel 'Ten dele brieven aan "Kitty"'. (Frank 1986, 444) Zo maakte Anne Frank zichzelf tot een literair personage.

Mirjam Pressler noemt dit ten onrechte een kunstgreep

> '...der zeigt, dass sie ihre Begabung einschätzen konnte, auch wenn sie vielleicht intuitiv danach gegriffen hat, denn sie schrieb immer dann am besten, wenn sie sich an die Realität und deren Interpretation hielt.' (Pressler 1992, 32)

Natuurlijk, Annes verhaaltjes zijn echt geen grote literatuur, maar toch, met haar opmerking onderkent Mirjam Pressler het feit dat Anne Frank tijdens de bewerking van haar teksten bewust naar afstand tegenover de gebeurtenissen uit haar dagboek en zichzelf heeft gestreefd. Door haar keuze voor een gepersonifieerd dagboek heeft Anne Frank wel degelijk bewust afstand tegenover de realiteit en zichzelf willen scheppen.

Ik verwijs in dit verband nog eens naar de brief van 20 juni 1942 waarin Anne Frank schrijft dat ze niet zo maar gewoon de feiten in haar dagboek wil plaatsen, maar dat ze haar dagboek, de vriendin-zelf wil laten zijn. Dat is meer dan alleen een keuze voor een dialoog met een literair personage dat tegelijkertijd adressant is voor de brieven. (Zie hiervoor ook: Martelaere 1993, 150-151) Anne kiest op die manier ook voor een andere presentatie van de feiten, voor het veranderen van anekdotes in meer abstract vertelde gebeurtenissen en voor het loskoppelen van de gevoelens van de feiten. Op die manier schept ze ruimte voor de ervaring.

Ruimte scheppen betekent vooral dingen open laten. Daarom wordt een lange opsomming van de Jodenwetten in de herwerkte versie niet meer dan 'Jodenwet volgde op Jodenwet het is nog uit te houden, ondanks ster, aparte scholen, uur thuis enz. enz.' (Frank 1986, 202-203 (20.06.1942)) (Otto Frank kiest voor de opsomming.) Maar ook door een naam te vervangen door een woord dat eerder naar een relatie verwijst, schept men ruimte, zoals in de brief over de vriend van Bep, waarin eerst stond: 'De vriend van Bep, Bertus moet ook naar Duitsland' (Frank 1986, 292 (9.10.1942)). Dit werd in de b-versie: 'Ook Bep is stil, haar jongen moet naar Duitsland.' (Frank 1986, 292). Anderzijds betekent ruimte

scheppen contrasten opbouwen, grenzen zichtbaar maken. Minder relativerende gevoelens dus en meer tegenstellingen. Daarom wordt een zin als ‘Als ik zo wel eens bedenk hoe we hier leven, kom ik meestal tot de conclusie dat we het hier in verhouding met de andere Joden [...] als in een paradijs hebben’ (Frank 1986, 374 (02.05.1943)) geschrapt en vervangen door een cynische beschrijving van het verjaardagsfeest van de ‘kleinzielige’ Pf. [= Pfeffer, HVU] die in scherp contrast staat met de angst bij schietpartijen (Frank 1986, 375). Omgekeerd lost Anne Frank de noodlottige claim van de werkelijkheid op door grapjes en verhaaltjes in te lassen (zie hiervoor o.a. Frank 1986, 251, 281, 404, 411), of door commentaren op de politieke ontwikkelingen in te lassen (bijv. Frank 1986, 389 en 397). In dit verband lijkt het me geen toeval dat de twee laatste brieven uit de losse bladen een sterke maatschappelijke en politieke betrokkenheid tonen.

De eerste dagboekversie van Anne Frank staat vol ontboezemingen, die Anne Frank later als ‘voorbij’ (Frank 1986, 455) zal beschouwen, en waarover ze zich zal schamen (Frank 1986, 321). Anne Frank wil deze dingen niet meer herhalen. Daarom schrapt ze o.a. de passages over het bevoelen van borsten en het ongesteld worden, en de eerder larmoyante verhalen over Peter, en vervangt ze door teksten waarin ze zelf - ‘Ik - (alweer die fout!)’ (Frank 1986, 476) - minder in het middelpunt staat en vooral probeert minder de ervaringen zelf als de elementen te beschrijven die haar ervaringen hebben bepaald, zodat deze voor haar imaginaire aanspreekpartner (Kitty, de lezer) bespreekbaar worden. Dit impliceert de ene keer een uitvoerige beschrijving van de gebeurtenissen en de andere keer een samenvatting in de vorm van ‘Ruzie met moeder gehad, voor de zoveelste keer’ (Frank 1986, 267). Om vergelijkbare redenen vervangt Anne Frank verhalen over gebeurtenissen door passages waarin vertellend emoties worden geschetst (Frank 1986, 226-230), vervangt ze een boek over de oorlog, door een boek over vrouwen (Frank 1986, 212). De bakvis is een opgroeiende vrouw, een jonge schrijfster geworden.

Voor Anne Frank was het schrijven van de eerste versie van haar dagboeken een eerste revolte tegen het leven; het herschrijven was een tweede en wel een revolte waarin ze niet opnieuw in eerste instantie haar ervaring tot beschreven ervaring maakte, niet meer in de eerste plaats haar leven omwerkte tot een roman. Annes tweede revolte is het resultaat van haar ontwikkeling van een in de werkelijkheid opgesloten kind tot een jonge schrijfster, die door het beschrijven en ter discussie stellen van haar ervaringsruimte haar eigen grenzen zichtbaar maakt en zo zichzelf voortdurend opnieuw bepaalt en ontdekt.

Door afstand te nemen van haar gevoelens en zich te concentreren op de ruimte die haar ervaring bepaalt, stelt Anne Frank zich in haar bewerkte dagboek niet meer op als slachtoffer van haar (noodlottige) omstandigheden, maar maakt ze van haar situatie (ondanks haar slechte voorgevoelens (zie hiervoor o.a.: Frank 1986, 439, 491, 498) het (positieve) uitgangspunt van haar leven. Zoals ze van haar huisgenoten een evenwichtige (volwassen) behandeling eist, bevrijdt ze zich door het persoonlijke gesprek te zoeken, uit de onpersoonlijke roddel van het achterhuis. Net zoals ze van Peter verlangt over zichzelf te vertellen, zich over het gepraat heen te zetten (zie hiervoor: Frank 1986, 462) probeert ze in haar gesprek met Kitty de kinderlijke babbelzucht te doorbreken en te laten zien dat ze een politiek en sociaal wezen is dat zijn wortels in de traditie heeft en dat zich probeert uit het isolement van het individualisme te bevrijden door zijn ervaring mede te delen, zijn grenzen bespreekbaar te maken.

Anders dan in de versie van Otto Frank waarin, zoals gezegd, enerzijds de door Anne geschrapte ‘feiten’ zijn opgenomen, en anderzijds de literaire trucjes, de grapjes en de politieke opmerkingen weer werden geschrapt, zodat in het bijzonder de afstand die Anne Frank steeds weer ten opzichte van haar concrete ervaringen schept, weer ongedaan gemaakt werd, presenteert Anne Frank zich in haar bewerkte versie als een voor haar leeftijd zeer rijpe persoonlijkheid. En wel een persoonlijkheid in de zin van de Vlaamse filosoof Leo Beyers, voor wie de persoon de ‘verschijningsvorm [is] van datgene wat door iemand heen klinkt’ (Beyers 1994, 180). In de bewerkte versie van haar dagboekbrieven toont Anne Frank zich niet als subject of object van het gebeuren, maar als rijper wordend meisje dat zich toont door de articulatie van het ‘zich te midden van’ het gebeuren bevinden (zie hiervoor: Beyers 1994, p. 265). Vooral deze Anne Frank komt in de versie van Otto Frank niet naar voren. Integendeel, onder druk van de objectieve feiten, van een verkeerd begrepen streven naar authenticiteit, heeft hij enerzijds te veel belang gehecht aan grote verhalen en anderzijds zijn dochter geïdealiseerd.

De dagboeken van Mirjam Pressler

Mirjam Pressler heeft er in de door haar opnieuw geredigeerde versie en in de vertaling nog een schep bovenop gedaan. Hoewel ze, zoals gezegd, in de leesversie suggereert dat ze zich aan de versie van Otto Frank heeft

gehouden, deze zelfs integraal heeft overgenomen, heeft ze in werkelijkheid iets heel anders gedaan. In de eerste plaats heeft ze geprobeerd zoveel mogelijk passages uit de a-versie op te nemen en daarom in de tweede plaats de hele vertaling aangepast aan de taal die de dertienjarige Anne Frank heeft gebruikt. Ze heeft dus niet alleen 'door elkaar [...] gehusseld wat de wetenschappelijke uitgave zorgvuldig uiteen had gerafeld' (Nussbaum 1999), ook de toon van de brieven is een heel andere geworden. Niet helemaal ten onrechte heeft Mirjam Pressler vastgesteld dat de in de jaren vijftig al wat oudere Anneliese Schütz 'den eher frischen, an der gesprochenen Sprache orientieren Schreibstil Annes nicht getroffen [hat]' (Pressler 1992, 27). Maar dat betekent nog niet dat men meteen het kinderlijke Nederlands uit versie a moet overnemen en de hele vertaling aan deze toon moet aanpassen en dat men mag negeren dat sommige brieven (zoals in de al vaker geciteerde brief van 14 juni) door Anne Frank helemaal niet in haar bewerkte versie werden opgenomen. Als voorbeeld neem ik nog eens de net geciteerde brief van 14 juni: de overname van een zin 'An erster Stelle warst Du es, die ich zu sehen bekam und was wahrscheinlich eines von meinen schönsten Geschenken ist' ontkent gewoon dat Anne ooit moeite zou hebben gedaan om van haar dagboekbrieven een literaire tekst te maken. Door dergelijke ingrepen en vertaalfouten (de 'kopjes' van de kat zijn bij Pressler bijvoorbeeld 'Purzelbäume' geworden!) (Frank 1991b, 11) verandert het beeld van de serene Anne Frank, dat door Otto Frank werd opgeroepen, bij Mirjam Pressler in dat van een onervaren, afhankelijk kind.

Het is werkelijk jammer dat Mirjam Pressler zich niet van het typoscript van Otto Frank heeft gedistantieerd, dat ze niet heeft geprobeerd een nieuwe vertaling van de dagboekbrieven van Anne Frank te maken, en wel een vertaling die dichter in de buurt komt van dat wat Anne Frank met haar bewerking heeft gewild. Hoewel Mirjam Pressler zelf over de schrijfster Anne Frank heeft geschreven, 'dass es ihr um mehr ging als um einen geschützten Platz für ihre Geheimnisse' (Pressler 1992, 30), dat Anne Frank ook in haar ogen in haar dagboeken heeft geprobeerd 'aus Wörtern ein Bild von sich und der eigenen Position in der Welt zu machen' (Pressler 1992, 30), heeft ze nog minder dan Otto Frank rekening gehouden met de intenties van de schrijfster Anne Frank. Bij Mirjam Pressler blijft Anne Frank de bakvis die zonder afstand over zichzelf reflecteert.

Dinsdag 7 Maart 1944 (versie a)	Dienstag, 7. März 1944 (vert. M. Pressler)
‘Ik kijk op die Anne Frank nu, alsof ze een leuk, grappig, maar oppervlakkig meisje was, die niets met mij te maken heeft. Wat zei Peter over me? “Als ik jou zag was je steevast omringd door 2 of meer jongens en een troep meisjes, altijd lachte je en was je het middelpunt!” Hij had gelijk. Wat is er nu van die Anne Frank nog overgebleven?’ (Frank 1986, 533)	‘Ich betrachte diese Anne Frank jetzt als ein nettes, witziges, aber oberflächliches Mädchen, das nichts mehr mit mir zu tun hat. Was sagte Peter über mich? “Wenn ich dich sah, warst du immer umringt von zwei oder mehr Jungen und einem Haufen Mädchen. Immer hast du gelacht und warst der Mittelpunkt!” Er hatte recht. Was ist von dieser Anne Frank übriggeblieben?’ (Frank 1991b, 203)

Hier negeert Mirjam Pressler opnieuw dat de schrijfster Anne Frank deze passage heeft herschreven, en zich van het kind Anne Frank (zichzelf) heeft gedistantieerd om er een opgroeiend meisje van te maken. In de b-versie van deze brief staat namelijk: Dinsdag 7 Mrt. 1944 (versie b)

> ‘Ik kijk op die Anne neer, alsof ze een leuk, maar erg oppervlakkig meisje was, die met mij niets meer te maken heeft. Peter zei zeer terecht over me: “Als ik jou zag was je steevast door 2 of meer jongens en een troep meisjes omringd, altijd lachte je en was je het middelpunt!” Wat is er van dit meisje nog overgebleven?’ (Frank 1986, 533)

Laten wij dus hopen dat er snel een uitgave en een vertaling van de dagboeken van Anne Frank op de markt komt die niet alleen naar volledigheid streeft, die niet alleen gebruik maakt van zo veel mogelijk teksten van Anne Frank, maar die ook recht doet aan de intenties van de nog steeds miskende schrijfster Anne Frank. (Zie hiervoor ook: Nussbaum 1999)

Bibliografie

ANP (1998), Twijfel aan echtheid boek Anne Frank verboden. De Telegraaf.
Barnouw, D.: Aanvallen op de echtheid van het dagboek. In: Rijksinstituut Voor Oorlogsdocumentatie (ed.), De dagboeken van Anne Frank. Den Haag, Amsterdam, Staatsuitgeverij, Bert Bakker 1986. p. 99-119.
Barnouw, D. & Stroom, G. van der: Woord vooraf. In: Rijksinstituut Voor Oorlogsdocumentatie (ed.), De Dagboeken van Anne Frank. Den Haag, Amsterdam, Staatsuitgeverij, Bert Bakker 1986. VII-IX.
Beyers, L.: Conflict en inter-esse. Brussel, VUBPRESS 1994.
Frank, A.: Het Achterhuis. (Geciteerd wordt uit de 15e druk, 1957). Amsterdam, Antwerpen, Contact 1947.

Frank, A.: Das Tagebuch der Anne Frank. 12. Juni 1942 - 1. August 1944. Schütz, Anneliese. (Geciteerd wordt uit de 11e druk, 1979). Heidelberg, Schneider 1950.
Frank, A.: De dagboeken van Anne Frank. Den Haag, Amsterdam, Staatsuitgeverij, Bert Bakker 1986.
Frank, A.: Die Tagebücher der Anne Frank. Pressler, Mirjam. Frankfurt am Main, S. Fischer 1988.
Frank, A.: Het Achterhuis: dagboekbrieven 14 juni 1942 - 1 augustus 1944. Samengesteld door Otto Frank en Mirjam Pressler. Amsterdam, Bert Bakker 1991a.
Frank, A.: Tagebuch. Pressler, Mirjam. (Geciteerd wordt uit de uitgave van 1997, 551.-600. T.). Frankfurt a. Main, Fischer 1991b.
Martelaere, P. de: Een verlangen naar ontroostbaarheid. 4e druk, 1994. Amsterdam, Leuven, Meulenhoff, Kritak 1993.
Müller, M.: Das Mädchen Anne Frank. München, Claassen 1998.

Nussbaum, L.: Annes dagboek niet compleet. 1999. <http://www.annefrank.nl/ned/artikelen/fragmenten.cfm> [2000, 05.06.2000].
Pressler, M.: Ich sehne mich so. 15.-17. T., 1995. Weinheim, Belz & Gelberg 1992.
Silva, T. da: Ontkenning authenticiteit dagboek. 2000. <http://www.annefrank.nl/ned/artikelen/authenticiteit.cfm> [2000, 05.06.2000].
Stroom, G. van der: De dagboeken, 'Het Achterhuis' en de vertalingen. In: Rijksinstituut Voor Oorlogsdocumentatie (ed.), De dagboeken van Anne Frank. Den Haag, Amsterdam, Staatsuitgeverij, Bert Bakker 1986. p. 69-90.

Eindnoten:

1 In 1998 werden nog vijf losse bladen ontdekt, zie hiervoor o.a. (Müller 1998; Nussbaum 1999)

Judit Gera & A. Agnes Sneller

Vrouwen in en voor Max Havelaar[1*]

geschiedschrijving en literatuur

Het gebeurt nog regelmatig dat in de bodem bij toeval of door het speurwerk van archeologen zaken worden opgedolven die iets van een (lang) voorbije cultuur helpen ontraadselen. Door dergelijke vondsen kunnen kenners steeds weer duidelijker zicht krijgen op een verleden tijd. De gevonden voorwerpen ervaren we als de onbedoelde presentaties van een historisch tijdperk. Dat wil overigens niet zeggen dat de hedendaagse duiding van die brokstukken uit het verleden steeds onbetwistbaar is. Juist vanuit de behoefte om het verleden voor ons herkenbaar te maken, geven we al snel verklaringen die passen bij ons eigen wereldbeeld. Wetenschapsjournalist Dirk Draulans gaf daarvan onlangs nog een fraai voorbeeld:

> 'Als er een stamper wordt gevonden in een prehistorisch vrouwengraf, gaat men ervan uit dat de vrouw maïs stampte, terwijl hetzelfde werktuig in een mannengraf de stelling voedt dat de dode man werktuigen moet hebben gemaakt.' (Draulans 2000: 36-42)

Vanuit een tot voor kort in de Europese samenlevingen bestaande taakverdeling waarbij de vrouw verantwoordelijk was voor de ge-

* Deze bijdrage is tot stand gekomen met de steun van de OTKA nr T 032 447 en vormt een onderdeel van een uitgebreidere analyse van de *Max Havelaar* die als zelfstandige publicatie in 2001 zal verschijnen.

zinshuishouding wordt zij ook in het verleden met die taak verbonden. De historicus Van Winter tracht dit beeld te ontzenuwen door erop te wijzen dat het in de middeleeuwen vooral de mannen waren die zich bezig hielden met de voedselbereiding. Pas in de zestiende eeuw wordt de keuken het domein van de vrouw.

In de geschiedschrijving heeft men de objecten uit het verleden gebruikt om een bepaalde voorstelling van vroeger te geven. Uiteraard wordt aan huidige lezers en wetenschappers geen volledig beeld van die vroegere werkelijkheid gegeven. Er is niet alleen onnoemelijk veel verloren gegaan, maar de gegevens worden ook zo geïnterpreteerd dat er verbanden tussen de feiten ontstaan, die voor de tijdgenoot onzichtbaar en mogelijk zelfs onbestaanbaar waren. In deze zin is elk historisch werk niet meer dan een *construct*, een door lateren vastgestelde plausibele gang van zaken. De vraag of tijdgenoten zich erin herkend zouden hebben, moet onbeantwoord blijven. Eerder dan te spreken van een presentatie van het verleden moeten we onze geschiedverhalen lezen als een *re*presentatie van wat voorbij is, maar ons nog altijd boeit.

Met de verantwoording van hun wetenschappelijke onderzoeken voegen historici steeds weer nieuw materiaal toe aan het arsenaal van teksten dat we reeds bezaten. Het is geen enkele historicus mogelijk zich in een bepaalde periode te verdiepen zonder gebruik te maken van de representaties die voorgangers hebben gegeven. Deze gang van zaken wordt evenwel bezwaarlijk als onderzoekers zich er niet van bewust zijn hoezeer men in de geschiedschrijving gebonden is aan het beeld dat vakgenoten eerder hebben gegeven. Het feit dat men wetenschappelijke teksten vrijwel steeds zag als een neutraal instrument voor de overdracht van informatie, heeft ertoe geleid dat men zelden of nooit de noodzaak voelde uitgangspunten te controleren. De standaardideologie vanwaaruit geschreven werd, wordt dan door opvolgers zonder kritiek overgenomen. Als men gebruik maakt van het werk van voorgangers moet men echter beseffen dat zij bij hun interpretaties en representaties van de geschiedenis werkten en dachten vanuit de vooronderstellingen van hun eigen tijd. Ook hedendaagse onderzoeken zijn natuurlijk geen blote weergave van feiten. Dit is een probleem, als historici er zich niet van bewust zijn dat zij het verleden beschrijven vanuit hun eigen denkbeelden èn behoeften. Dat de geschiedfilosoof R.G. Collingwood (1889-1943) stelt dat historici hun materiaal gebruiken om een bepaald historisch probleem uit de eigen samenleving op te lossen door het stellen van gerichte vragen is opmerkelijk (Van der Dussen 1988: 46). Hierop heeft hij een alterna-

tieve theorie ontwikkeld. Bij onderzoek naar het verleden staan voor hem de vragen van onze tijd centraal. De geschiedwetenschap moet niet uitgaan van de vraag 'wat gebeurde er in werkelijkheid', maar van de vraag 'wat toont het bewijsmateriaal aan op het terrein waarop ik mijn vragen stel'. Welke vragen interessant of belangwekkend zijn, wordt volgens Collingwood niet zozeer door de historicus als individu bepaald, maar door de gemeenschap waarvan de historicus als geschiedwetenschapper en als mens deel uitmaakt.

Voor Van der Dussen vormt de *Herfsttij der Middeleeuwen* van J. Huizinga een treffende illustratie van Collingwoods zienswijze. Huizinga sluit weliswaar aan bij bestaande studies, maar dan in die zin dat hij uit wil gaan van een alternatieve visie: in plaats van het ontstaan van het nieuwe (de Renaissance) in de veertiende en vijftiende eeuw centraal te stellen, wil hij de periode juist bezien als het einde van een tijdperk. De bronnen waarop hij zich beroept, krijgen pas zin en betekenis vanuit de interpretatie die hij eraan geeft in het licht van zijn uitgangspunten: er is dus sprake van een *interactie* tussen de historicus en zijn bronnenmateriaal (Van der Dussen 1988: 67).

De wijze waarop Collingwood geschiedschrijving wil bedrijven, als een interactie tussen mensen en samenlevingen nu enerzijds, een keuze uit de historische feiten en waarnemingen anderzijds, sluit aan bij wat literatuurhistorici gewoonlijk als de kern van hun werk beschouwden. Literaire teksten geven niet zomaar de werkelijkheid van een bepaalde periode weer; ze zijn geschreven vanuit de belangstelling en keuzes van de auteurs, waardoor sommige zaken wel en andere niet aan de orde komen. Ook hebben schrijvers, bedoeld of onbedoeld, geschreven vanuit een eigen kijk op de omringende werkelijkheid, een kijk die men al dan niet deelde met andere leden uit diezelfde samenleving. Er is dientengevolge geen sprake van een feitelijke presentatie, maar van een *literaire re*presentatie, een bijzondere talige weergave van wat een auteur als feiten zag of als wensen formuleerde. Literatuur wordt meestal dan ook niet bestudeerd om gegevens uit het verleden boven tafel te krijgen, maar vooral om literaire strategieën te ontdekken. Het ging literatuurhistorici om de zoetvloeiendheid of overtuigingskracht van een tekst. Waardering voor de kunstenaar en zijn of haar taalkunstwerk vormden het criterium voor selectie voor de canon en niet het mogelijke waarheidsgehalte. Dat een literaire tekst uiteraard geschreven is binnen een bepaalde culturele traditie en de vooronderstellingen van de eigen tijd bevat, was voor literatuurhistorici tot voor kort pas in tweede instantie interessant. Pas in de

mentaliteitsgeschiedenis, zoals die zich de afgelopen decennia ontwikkeld heeft, wordt literatuur - zij het met de nodige voorzichtigheid - gelezen en geanalyseerd als specifieke bron om de gedachtewereld van een bepaalde periode te reconstrueren.

Inmiddels hebben taalfilosofen als Derrida en Rorty manieren van lezen geïntroduceerd die de verschillende zienswijzen over literatuur in een nieuw licht plaatsen. Teksten, in het bijzonder literaire teksten, worden niet bestudeerd vanuit de vraag naar de mentaliteit in een bepaalde samenleving, evenmin wordt literatuur gezien als een aan tijd en plaats ontheven kunstwerk, men beschouwt literaire teksten vooral als talige bouwsels, die op een subtiele en vaak verborgen manier patronen van macht en onmacht in zich dragen. Voor de ontdekking van de sturende werking van taal moeten literatuurkundigen nieuwe vragen aan teksten stellen. Hiertoe is het nodig *de*constructies uit te voeren. Niet de vragen waartoe de tekst aanleiding geeft en die als het ware in het verlengde van het taalkunstwerk liggen zijn interessant, maar vragen die ontstaan als lezers vanuit hun eigen politieke en maatschappelijke belangstelling een confrontatie aangaan met een tekst die hen boeit. Het is dan niet meer belangrijk of de tekst uit het heden of het verleden stamt, het is in de eerste plaats van belang of we uit het materiaal, de literaire tekst de macht van taal kunnen ervaren.

Een terrein waarop de ideologische lading een belangrijke rol speelt in de literatuur uit heden en verleden, is de (re)presentatie van vrouwen respectievelijk mannen. Ten aanzien van onze literaire erfenis is de vraag vanuit de hedendaagse bewustwording van de relatie vrouw-man dientengevolge actueel.

In de geschiedwetenschap is er de laatste vijfentwintig jaar veel onderzoek naar de man-/vrouwrelatie verricht en zijn er vele studies op dit terrein verschenen. In Collingwoods optiek kan men zeggen dat de geschiedkennis wordt ingezet om de vraag ‘welke machtsmiddelen gebruikten mannen om vrouwen naar het tweede plan te schuiven?’ te beantwoorden. Dit om de huidige situatie te verhelderen. Er is op dit terrein inmiddels methodologisch een indrukwekkende kennis van zaken opgebouwd. Van de belangrijke aspecten onderscheiden wij er hier drie. Allereerst heeft men ontdekt dat niet zozeer de biologische verschillen tussen vrouwen en mannen de relaties tussen de geslachten hebben bepaald, maar dat vooral de verwachtingspatronen die men aan vrouwelijk respectievelijk mannelijk gedrag verbond, van doorslaggevend belang zijn geweest. Vandaar dat men in de geschiedwetenschap onderzoek naar

sekseverschillen heeft uitgebreid en verdiept met onderzoek naar de historische invulling van de concepten 'vrouwelijkheid' en 'mannelijkheid'. Dit betreft dan het sociale beeld zoals dat zich in de hoofden van de leden van een samenleving vormt en waarnaar men als vanzelf gaat leven en oordelen. In navolging van de historicus Joan Scott gebruikt men hiervoor de term *gender*[1]. Vervolgens moet de toenemende aandacht voor de taal genoemd worden. Hoezeer de taal als systeem en het taalgebruik van individuele talen vaak onopgemerkt of versluierd *gender* produceren, is het werkterrein geworden van de genderlinguïstiek.[2] Resultaten uit deze discipline kunnen zinvol worden ingezet bij het onderzoek naar de verborgen genderboodschappen bij de analyse en interpretatie van literatuur.

Eén van de resultaten van het genderlinguïstisch onderzoek is de ontdekking van impliciete normativiteit van taal,[3] waarbij dat wat afwijkt van de norm, in vrijwel alle gevallen het vrouwelijke, markering behoeft. Dit geldt echter niet alleen voor het m/v-verschil, maar betreft, zo heeft onderzoek uitgewezen, ook allerlei andere onuitgesproken culturele en maatschappelijke tweedelingen, als blank versus gekleurd, gezond versus ziek, jong versus oud. Dit kan als derde aspect bij de interpretatie van literatuur in de beschouwing worden betrokken.

Wat binnen de geschiedwetenschap geldt - dat men het verleden altijd benadert vanuit wat voorgaande onderzoekers geschreven hebben -, geldt ook bij de analyse van literatuur. Zeker over werken die al sinds jaar en dag tot de canon behoren, is een macht van secundaire literatuur ontstaan. Deze is uiteraard tot stand gebracht om het taalkunstwerk in al zijn facetten tot zijn recht te laten komen. Het gevaar bestaat echter dat al dat secundaire materiaal het zicht op het literaire werk eerder verduistert dan verheldert, als men het werk vanuit een nieuwe vraagstelling wil interpreteren. Indien men bijvoorbeeld van de schrijver Multatuli zegt, dat hij geen tegenstander van het kolonialisme was, maar wel een hervormer daarvan, dan mogen we zijn *Max Havelaar* ook niet lezen als een grote, rechtvaardigheid uitstralende antikolonialistische roman, geschreven in de traditie van de achttiende-eeuwse humanistische Verlichting. Het is eerder een boek dat zeer slim en mogelijk onbewust deze humanistische waarden ondermijnt, terwijl het discours over de roman gemakkelijk naar de gecanoniseerde humanistische literatuuropvatting verloopt.[4] Men kan er, als men deconstructivistisch te werk wil gaan, vaak niet omheen, die deconstructie ook op eerder literair-wetenschappelijk commentaar toe te passen. Immers, de analyses die uitgevoerd werden vanuit meelezen met

de auteurstekst, zullen andere uitkomsten geven dan die uit tegendraads lezen worden verkregen.

De uitdaging wordt er niet minder om!

inspiratiebronnen

Vanuit een dergelijke nieuwe vraagstelling leek het ons een uitdaging een klassiek en gecanoniseerd werk uit de Nederlandse literatuur, *Max Havelaar* door Multatuli, opnieuw te lezen. Niet het centrale thema van de roman, de wrede uitbuiting van de Javaan, is de inzet van het tekstonderzoek; er is vooral gekeken naar personages die geen hoofdrol spelen, en alleen in de periferie optreden. De analyse concentreert zich op vrouwen die in de tekst voorkomen en hoe zij worden gerepresenteerd. Het doel van deze analyse is niet om dit werk van zijn voetstuk te stoten, maar om bepaalde facetten van de tekst die voor onze huidige politieke, ethische overtuigingen onaanvaardbaar blijken, aan te wijzen en vandaaruit conclusies te trekken. Deze werkwijze zouden wij een postkoloniale benadering noemen. Uit het onderzoek van de zogenaamde periferie zal, naar we hopen, blijken dat deze in nauw kontakt staat met het centrum.

Nieuwe benaderingen werden trouwens al door Sötemann in zijn gezaghebbende studie *De structuur van Max Havelaaar* enigszins voorspeld wanneer hij zegt:

> ‘Ten slotte vestig ik nog de aandacht op de ethische, en in het algemeen de levensbeschouwelijke categorieën, die evenzeer aan verandering onderhevig zijn. Ter illustratie: men denke aan de gewijzigde opvattingen ten aanzien van waarde en betekenis der sexualiteit, niet alleen in de loop van de laatste eeuw, maar zelfs sinds de Tweede Wereldoorlog.’ (Sötemann 1981: 174)

Inderdaad. Alle in het citaat genoemde categorieën zijn wezenlijk veranderd. Vandaar dat wij met toestemming van Sötemann zelf hier en daar met zijn veelal schitterende analyse in discussie zullen gaan.

Onze interpretatie heeft drie inspiratiebronnen: Edward Said's *Orientalism*, Ania Loomba's *Colonialism/Postcolonialism* en de essay-bundel *De canon onder vuur* onder redactie van Ernst van Alphen en Maaike Meijer.

De kern van de re-presentatie in werken over de Oriëntaalse wereld, aldus Said, is de beeldvorming van de Ander, het zogenaamde 'othering process'. In die zin werd het Oosten gecreëerd door het Westen, waardoor het Oosten op zijn beurt voor het Westen dienst deed in diens zelfdefinitie in binaire opposities. Dit 'othering process' gebeurt evenwel niet alleen ten opzichte van de andere, d.w.z. Oriëntaalse of gekoloniseerde wereld maar kan men even goed constateren ten opzichte van gender. 'Othering' van een ver land en het andere geslacht zijn parallelle verschijnselen waaruit dezelfde conclusies getrokken kunnen worden, namelijk dat 'othering' altijd met machtsuitoefening ten koste van die ander te maken heeft. Het is altijd de overheerser die deze 'othering' voltrekt, en het zijn altijd de overheersten die het ondergaan.

Voor de gender-benadering zijn vele gedachten uit Loomba's boek van bijzonder belang. In het verlengde van Said schrijft Loomba in haar grensverleggend boek dat elk discours eigenlijk een kolonialistisch discours is. Dit komt omdat categorieën als klas, ras, gender overal vervlochten zijn en elkaar doordringen. Vandaar haar standpunt dat ideologie een overkoepelend begrip is. Het verwijst niet alleen naar politieke ideeën maar het impliceert al onze 'mental frameworks', onze intellectuele kaders, ons geloof, onze concepten en manieren van uitdrukken, onze verhouding met de wereld. Ideologie is overal aanwezig, in alle aspecten van individueel of collectief bestaan.

In het hoofdstuk *Gender, Sexuality and Colonial Discourse* maakt Loomba ons attent op het feit dat al in verschillende zestiende eeuwse representaties, zoals schilderijen, atlassen, poëzie en reisverhalen, de sexuele en koloniale verhoudingen een parallel vormen met elkaar. In de picturale traditie worden continenten als vrouwen gerepresenteerd waardoor de beschikbaarheid, de mogelijkheid tot overvallen gesuggereerd wordt: van de naaktheid van Amerika of Afrika in de vroege iconografische representaties gaat eenzelfde suggestie uit. Omgekeerd worden vrouwelijke inboorlingen en hun lichaam omschreven in termen van de belofte en de angst die de kolonisator voor het gekoloniseerde land voelde. De twee, land en vrouw, vormen een verwisselbaar terrein waarop koloniale kracht en macht uitgeoefend kan worden.

Voor onze analyse is ook de volgende opmerking van Loomba van groot belang. Zij beweert dat in koloniale narraties al vanaf de zeventiende eeuw het motief van de Oosterse 'upper-class' - vrouwen gadegeslagen, vergezeld en verdedigd door Europese mannen, steeds terugkeert. Loomba brengt dit naar voren in de context van de zoge-

naamde ‘sati’, de verbranding van Indiase weduwen die hun lot alleen door een huwelijk met een witte man kunnen ontlopen. Dit motief van de verdediging van vrouwelijke inboorlingen tegen de gevaren van het gekolonialiseerde land, komt ook in andere contexten en onder andere omstandigheden naar voren. Loomba citeert Gayatri Spivak hiervoor: ‘White men are saving brown women from brown men.’

In de taal van het kolonialisme komt de analogie tussen vrouwen en gekolonialiseerden vaak voor. Loomba verwijst naar Freud die de voor hem ongrijpbare vrouwelijke seksualiteit ‘een duister continent’ had genoemd. Helen Carr schrijft dat in taal niet-Europeanen heel vaak dezelfde symbolische ruimte innemen als vrouwen. Beiden worden beschouwd als onderdeel van de natuur en niet van de cultuur. Ze worden vaak geschikt geacht voor overheersing, en ze worden als passief, kinderachtig, onbeschaafd voorgesteld, als wezens die leiding nodig hebben. Ze worden ook steeds gekarakteriseerd in termen van afwezigheid van positieve eigenschappen: ze hebben geen intiatief, geen intellectuele kracht, geen doorzettingsvermogen.

Een ander belangrijk punt bij Loomba is de nauwe verhouding tussen *klas* en *gender.* Gekleurde vrouwen lijden onder *sociale* en *geseksueerde* vormen van onderdrukking tegelijk. Kolonisatie heeft de patriarchale verhoudingen in gekoloniseerde landen versterkt. Dit gebeurde vaak omdat inheemse mannen die zelf uitgesloten werden van de publieke sfeer, zich thuis als tirannen gedroegen. In een gekoloniseerd land staat de gekleurde vrouw altijd op de onderste tree van de ladder van de sociale hiërarchie. Op die manier kon de rare situatie ontstaan dat mannen aan beide kanten van het koloniale systeem met elkaar collaboreerden als het ging om de overheersing van vrouwen. Gekoloniseerde vrouwen werden niet alleen als object behandeld in koloniale vertogen, hun werk zelf werd ook steeds gebruikt om de zogenaamde koloniale machine draaiende te houden.

In het hoofdstuk *Can the Subaltern Speak?* gaat het Loomba in het verlengde van Gayatri Spivak wiens vraag geciteerd wordt in deze titel, om de her-ontdekking van de inlanders en hun geschiedenissen. Gayatri Spivak beweert in haar gelijknamige essay uit 1985 dat het voor ons niet mogelijk is om de stem van de inlander te ontdekken. Zij/Hij heeft namelijk geen stem. Koloniale macht is daarnaast vervlochten met patriarchaat. Volgens haar wordt de bruine vrouw onderdrukt door de kolonisatoren en de gekolonialiseerde mannen beide. Spivak is van mening dat, omdat de inlander niet spreken kan, het de plicht is van

postkoloniale intellectuelen om haar/hem te vertegenwoordigen. Onze interpretatie van het verleden zelf en van verleden literaire werken heeft alles te maken met onze engagementen van vandaag. Indien we ons geëngageerd voelen om de huidige machtsverhoudingen te veranderen, dan moeten we de stemmen van de inlanders hervinden, of hun stemloosheid aan de kaak stellen. Vandaar dat verleden geschiedenissen van zo een groot belang zijn.

In *De canon onder vuur* wordt niet alleen voorgesteld de gecanoniseerde werken te herlezen, maar wordt er ook van uitgegaan dat de gecanoniseerde interpretaties afgeleerd of herzien moeten worden. De redacteuren onderkennen het belang van ideologiekritiek, maar ze wensen geen getheoretiseer meer; ze willen ideologiekritiek direct confronteren met concrete teksten. Ze houden het voor mogelijk klassieke literaire werken vanuit het heden te herlezen en te bekritiseren volgens het waardesysteem van nu.

Op grond van deze drie inspriratiebronnen willen wij nu met *Max Havelaar* het volgende doen:

1. Ideologiekritiek confronteren met een concrete tekst, waarbij categorieën als gender, klas en gekolonialiseerde inboorling elkaar doordringen.
2. De confrontatie geschiedt door middel van oppervlakte-lezing, dat wil zeggen, dat wij die details van de tekst bestuderen, die de koloniale reflex verraden, deze keer uitsluitend aan de hand van de genderproblematiek.
3. Als conclusie laten wij zien dat de parallelle manier waarop vrouwen en Nederlands-Indië en haar [!] inboorlingen gerepresenteerd worden, zicht geeft op het koloniale karakter van de hele roman. Hierdoor komen wij noodzakelijk tot de conclusie dat de structuur van een kunstwerk - in dit geval een roman - niet in alle opzichten als allesbepalend kan beschouwd worden, zoals Sötemann meent.

de vrouw als de ander

Om de parallelle aard van het ‘othering process’ zowel ten opzichte van de andere wereld als het andere geslacht, geven wij het volgende voorbeeld uit *Max Havelaar.* Een van de eerste moeilijkheden van Stern bij het bewerken van het pak van Sjaalman vormt de veelvoudige aanwezigheid van vreemde, d.w.z. Javaanse of Maleise woorden, wendingen

en uitdrukkingen. Droogstoppel is aan het woord:

> ‘Nauwelijks was Stern aan zyn werk begonnen, of hy stuitte op moeilykheden. Buiten de zwarigheid om uit zoveel bouwstoffen het noodige uittezoeken en te rangschikken, kwamen er gedurig in de handschriften woorden en uitdrukkingen voor, die hy niet begreep, en die ook my vreemd waren. Het was meestal javaansch of maleisch.’ (Multatuli 1932: 52-53)

Hier stuiten Stern en daarmee ook zijn lezers op het voor de Europeaan ondoordringbare karakter van het gekolonialiseerde land. Opvallend is dat dit al de eerste keer aan de hand van de taal gebeurt. Om deze talige moeilijkheden uit de wereld te helpen, gaat Droogstoppel Sjaalman opzoeken die alle vreemde woorden wel zou weten te vertalen. Sjaalman is echter niet thuis, zijn vrouw en kinderen wel. Droogstoppel krijgt een eerste indruk van de vrouw en die eerste indruk komt precies overeen met de aanwezigheid van vreemde woorden in de tekst: ze maakt een vreemde indruk vanwege haar kleren en Droogstoppel vindt deze vreemdheid - lelijk:

> ‘Ze had, als een Chinesche, de haren achter over gekamd, en die achter het hoofd in een soort van strik of knoop saamgebonden. Later heb ik vernomen dat haar kleding een soort van indische dracht is, die ze daar te-lande sarong en kabaai noemen, maar ik vond het heel lelyk.’ (Multatuli 1932: 54)

Hierna komt nog een talige vernedering van de kant van Droogstoppel naar de vrouw van Sjaalman. Droogstoppel noemt haar juffrouw Sjaalman. Dit is zelfs een dubbele vernedering: door het ‘juffrouw’ die van de vrouw en door ‘Sjaalman’ die van .... Sjaalman zelf van wie deze naam alleen maar een door Droogstoppel bedachte spotnaam is. Zelfs Europese mensen die ooit met dat andere verre land, Nederlands-Indië te maken hadden, verliezen hun identiteit voor de koloniale mens of met andere woorden: ze worden geïdentificeerd met de inboorlingen van Nederlands-Indië en worden ook als ‘de Ander’ beschouwd. Aangezien dit ‘othering process’ door een in de roman sowieso als negatief gekarakteriseerde personage gemaakt wordt, kan het zijn, dat de negatieve presentatie door Droogstoppel hier door lezers als onjuist wordt ervaren. Interessant is het ook, dat de dochter van Sjaalman en zijn vrouw Nonni

heet, welke naam en naamgeving ook Droogstoppel weer vreemd aandoet. Deze kleine jonge kerel van zes jaar heeft echter al een sterk klassebewustzijn:

> '- M'nheer, waarom zeg je tegen mama: juffrouw?
> - Hoe dan, kereltje, zei ik, wat moet ik dan zeggen?
> - Wel ... zooals andere menschen! De juffrouw is beneden. Ze verkoopt schotels en priktollen.' (Multatuli 1932: 56)

Dit klassebewustzijn is interessant en sterk genoeg om de moeder te verdedigen tegen Droogstoppels vernedering, toch is het een typisch product van een kapitalistisch klasse-bewustzijn. De juffrouw is iemand die letterlijk en figuurlijk 'beneden is' en tot de werkende klas behoort. De kleine zoon van Sjaalman weet dus zijn moeder te beschermen tegen mannelijke vernedering maar doet hij dat door vernedering van iemand die zich naar zijn waardesysteem lager in de maatschappelijke hiërarchie bevindt.

Vrouwelijke lichamen symboliseren de overwonnen landen. Vanaf de 17e eeuw zijn vrouwen uit het Oosten van de hoogste sociale klasse in narratieve teksten gadegeslagen en beschermd door Europese mannen, schrijft Loomba. Mevrouw Slotering, 'een inlandsch kind' wordt beschermd en in Havelaars huis opgenomen. Haar meisjesnaam wordt nergens vermeld in het boek, alleen dat ze de vrouw was van Havelaars voorganger. Ze is een zogenaamde liplap van wie al eerder in het boek verteld werd hoezeer die uitgesloten werd uit het maatschappelijke leven. Die uitsluiting wordt gedeeltelijk verklaard uit het feit dat de liplaps alleen maar Maleis spreken en geen onderscheid kunnen maken tussen een g en een h en daarom door de Hollanders steeds uitgelachen worden. De onderworpenheid van de liplap wordt dus eerst op grond van de taal uitgelegd. Er is natuurlijk nooit sprake van inlanders die de Hollanders uitlachen vanwege hun foutief Maleis taalgebruik. Als mevrouw Slotering op een gegeven moment op het erf van de Havelaars een groente-verkoper wegstuurt, wordt dat haar onmiddelijk kwalijk genomen door Tine: iemand die onder toezicht van de familie staat, doet iets wat haar eigen onafhankelijkheid en autonomie laat zien. Deze situatie wordt door Havelaar onmiddellijk omgekeerd wanneer hij zegt: 'Je weet dat inlandse dames gaarne gezag uitoefenen.' (Multatuli 1932: 217). Dit is een essentialistische uitspraak die onuitgesproken laat dat kennelijk alleen

Nederlandse dames en heren het gezag mogen uitoefenen. Eenzelfde essentialisme vinden wij in de uitspraak over de Maleise taal, namelijk dat in die taal 'niets gedrukt is dat den geest beschaaft.' (Multatuli 1932: 226). Horen wij hier de stem van Droogstoppel of van Stern of van Sjaalman? Of misschien die van Multatuli-Dekker? In ieder geval heeft mevrouw Slotering geen stem en geen individualiteit. Ook merkwaardig is het feit dat vanwege het koloniale systeem de twee vrouwen, Tine en mevrouw Slotering nooit solidariteit onder elkaar kunnen opbouwen, alhoewel ze beiden sterk onderdrukt worden door mannelijke resp. patriarchale machten.

Saïdjah en Adinda hebben evenmin stem: ze vormen de laatsten in een rij inheemse vrouwen en mannen die geen stem hebben. De rij wordt geopend met de baboe uit het zesde hoofdstuk. Na een uitvoerige beschrijving van de aankomende Europese functionarissen op Java, wordt van de baboe het volgende verteld:

> 'De baboe die hy (Max Havelaar) uit den wagen had geholpen geleek op alle baboes in Indië, als ze oud zyn. Wanneer ge deze soort van bedienden kent, behoef ik u niet te zeggen hoe zy er uitzag. En als gy ze niet kent, kan ik het u niet zeggen.' (Multatuli 1932: 101)

Ze heeft geen gezicht, is een van haar soort die niet de moeite waard is om te beschrijven. Ze is verstoken van alle individualiteit. Ze vertegenwoordigt een viervoudige discriminatie: die van haar ras (Indisch), die van haar klas (een baboe, een bediende), die van haar gender (een vrouw) en die van haar leeftijd (ze is oud). Het is een goed voorbeeld van hoe klas, gender, ras en leeftijd allemaal een onderdeel vormen van de overal aanwezige koloniale (ideologische) context. Ook een voorbeeld van hoe representaties, beelden en stereotypen worden getoond als een integraal onderdeel van koloniaal geweld.

In deze context kunnen we ook het verhaal van de Japanse steenhouwer interpreteren. Het verhaal wordt aan Si Oepi Keteh, een inlands meisje (Indisch, vrouw, jong) verteld die Havelaar nogal boos maakt door haar karige antwoorden, door haar weinig spreken. Ze gaat instinctief niet op een dialoog met Havelaar in: haar kinderlijke instincten nopen haar te zwijgen en in haar antwoorden aan Havelaar vertoont ze zich onverholen als het afhankelijke, willoze, gekoloniseerde object. Haar houding en gedrag worden door Havelaar als 'domheid' bestempeld en hij

noemt haar in zijn gedachten ‘stumpert of zoo-iets, omdat ik naar myn schatting zoo hemelhoog boven haar verheven was’ (Multatuli 1932: 187).

Op het moment dat een gekoloniseerde haar onderworpenheid nadrukkelijk en onverholen laat zien - in dit geval door consequent te zwijgen - wordt zulk gedrag als protest ervaren door de kolonisator. Vandaar de irritatie van Havelaar. Hij begint zijn verhaal over de Japanse steenhouwer omdat ‘ik vermaak [begon] te scheppen in 't hooren van myn stem - er zyn weinigen onder ons die niet gaarne luisteren naar zichzelf -...’ en ‘Ik zal haar een sprookje vertellen, dacht ik, dan hoor ikzelf het meteen en ik heb niet noodig dat ze my antwoordt.’ (Multatuli 1932: 191) Het sprookje gaat dan ook over de overbodigheid van spreken of protesteren; het is het beste als men zijn leven lang zonder zeuren op zijn plaats blijft. (Het verhaal is een analoog sprookje met dat van Andersen over de kleine denneboom!) Het is het koloniale verhaal bij uitstek: geen enkel verlangen en vooral geen in spraak gevat verlangen om je omstandigheden te veranderen, heeft zin. De tekst van Sjaalman wordt een tekst van het kolonialisme: witte, Europese mannen - allemaal goed omlijnde individuen - hebben een stem, ze construeren de tekst waarin gekleurde, Indische onderworpen vrouwen en mannen, jong of oud, zonder individualiteit stemloos moeten blijven. Hierdoor worden Droogstoppel, Stern, Sjaalman, Havelaar en Multatuli alleen maar variaties op elkaar: variaties van stem- en machthebbende Europese mannen tegenover hen die ook in hun eigen lot geen stem (in beide betekenissen van het woord) hebben. Daarom is de gecanoniseerde interpretatie van de figuur Max Havelaar als een onnavolgbaar, bovenmenselijk, hoog-romantisch ideaal een benadering die de kolonialistische verhoudingen bewaart, de koloniale reflexen van Max Havelaar wil negeren en bewust of onbewust buiten beschouwing wil laten. Max Havelaar belichaamt in een postkoloniale literatuurbenadering een afstotelijke kolonisator die de rol speelt van de witte Europese, geciviliseerde, mannelijke beschermer van het achterlijke, ongeciviliseerde Indië en haar bevolking. Hij is net zo afkerig van kunst en van de Ander als zijn alter ego Droogstoppel. Hij vindt vrouwen - en niet alleen zijn eigen vrouw Tine, maar alle vrouwen, de baboe, Adinda, Si Oepi keteh, mevrouw Slotering net zo ondergeschikt en minderwaardig als Droogstoppel. De anekdote over de vrouwen van Arles die niet eens hun neus mochten snuiten - ‘Ik had ze liever dood zien vallen!’ (Multatuli 1932: 183) - past in dit kader. Het toppunt van vrouwelijke onderworpenheid bevat de scène waarin Tine moet niezen en Max boos op haar wordt.

Tine ervaart de boosheid van haar Max als een bijzonder bewijs van liefde: hij eist van haar veel meer dan van die vrouwen in Arles!

Ook in de noten (noot 82) vindt de lezer vele racistische en kolonialistische opmerkingen zoals die over de stad Arles en over de vrouwen van Arles:

> '*Arles*, stad in 't zuiden van Frankryk, beroemd door haar mooie vrouwen, wordt gehouden voor 'n binnenlandsche kolonie van de Massiliers, en *Massilia (Marseille)* was door de Phoeniciers gesticht. Dat de waarlyk typische schoonheid der vrouwen te *Arles* daar beter dan te *Marseille* bewaard bleef kan liggen aan de mindere vermenging met vreemden. Op strandplaatsen als *Marseille* verbasteren de rassen zeer snel.' (Multatuli 1932: 428)

Dit laatste citaat is een schrijnend voorbeeld van meervoudige kolonisatie.

Kolonisatie is een ruim begrip: het bevat alle onrechtvaardige machtsverhoudingen tussen mannen en vrouwen, Europeanen en niet-Europeanen, tussen rijk en arm, tussen wij en zij. Voor Havelaar is de Javaan net zo een abstract en essentialistisch begrip als voor Droogstoppel. Max Havelaar en Droogstoppel zijn geen extremen, maar synoniemen die alleen maar door gradaties als Sjaalman, Stern en Multatuli van elkaar gescheiden zijn. Wat hen allemaal schaamteloos verbindt is de koloniale onderneming. De literaire middelen functioneren in de roman als afweermechanismen: ze willen andere accenten laten vallen dan die in de tekst al gegeven zijn. Structuur, stijl en narratieve technieken kunnen net zo veel onthullen als verbergen. Vandaar dat ik in tegenstelling tot Sötemann het accent niet leg op *wie* aan het woord is maar *wat* die iemand zegt. Sötemann doet veel moeite om de perspectieven in de roman (wie spreekt?) duidelijk te maken. Aan de hand van Stern poneert hij dat 'in de tegenstelling tussen Droogstoppel enerzijds en Stern en Sjaalman anderzijds *binnen het kader van de impliciete ironisering van de ik-figuur* een contrapuntische relatie is geschapen....' (Sötemann 1981: 44)

Welnu, op grond van de bovenstaande analyse betwijfelen wij of er een wezenlijke tegenstelling tussen Droogstoppel en Stern en Sjaalman bestaat. Ze zijn alle drie witte Europese koloniale mannelijke personages die allemaal met een koloniale denkwijze toegerust zijn. Het verschil tussen hen bestaat alleen in de vorm waarin ze aan hun kolonialistisch

denken stem geven. Dan is het om het even of de schrijver in de structuur wat fouten begaat als in de Stern-fase een ik-figuur optreedt die blijkbaar goed op de hoogte is van de Indische omstandigheden en die dus geenszins met Stern identiek kan zijn. Sötemann lost dit probleem op door te zeggen dat we geenszins een vertellende *ik* (in dit geval Stern) in een roman met de auteur zelf mogen identificeren (wat op zichzelf waar is). Dat Sterns verhaal een fictie binnen een fictie vormt, noemt Sötemann een extra moeilijkheid: de *ik* in Sterns verhaal is net zo een schepping van de auteur, d.w.z. Stern, als Droogstoppels *ik* een schepping is van Multatuli. Dit noemt Sötemann een 'spel met de authenticiteit' waarmee Multatuli gangbare literaire conventies ironiseert; pas later in de 20e eeuw doet dit weer zijn intrede in de romanliteratuur bijvoorbeeld bij Gide en Huxley. Deze werkwijze van Multatuli wordt door Sötemann vol bewondering als een positieve literaire waarde toegejuicht. Wij kunnen hier inderdaad met Sötemann even bij stilstaan en ons hoofd breken over wie wie in de roman representeert en naar wiens stem wij, lezers luisteren en hoe ingewikkeld en geïroniseerd dit allemaal is. Het gaat Sötemann om de literaire technieken, de virtuositeit van de auteur, de vorm. Dit is interessant, maar leidt noodzakelijk tot de vraag wat deze ingewikkelde structuur verhult met andere woorden, wat zich *achter* de structuur bevindt. Onafhankelijk hoe wij de ik-verteller binnen de Stern-fase interpreteren, zegt deze *ik* dingen die blijk geven van een voor onze huidige wereldbeschouwing onaanvaardbare visie. Vanuit dit perspectief bestaat er tussen Multatuli, Sjaalman, Droogstoppel, Stern en Max Havelaar alleen maar een accentverschuiving. Ze worden allemaal door een goed omschrijfbare kolonialistische denkwijze met elkaar verbonden. De ingewikkelde structuur van de roman werkt als een centrifuge: deze creëert een snelle cirkelbeweging waarin al deze figuren een reeks vormen, een reeks die de identiteit van deze vertellers soms duizelingwekkend verdoezelt. In het midden van de cirkel ontstaat tegelijk een vacuum. Dit vacuum vertegenwoordigt de afwezigheid van de stem van Nederlands-Indië en in nauw verband hiermee die van vrouwen.

Het doel van deze analyse is geweest om het bestaan van dit vacuum vast te stellen en in verband te brengen met de kolonialistische reflexen die in de *Max Havelaar* vrijwel onopgemerkt, maar daarom niet minder dwingend de inhoudelijke basis van de roman vormen.

uitleiding

'De Grote Nederlandse Meesterwerken, zo constateren Van Alphen & Meijer (1990: 7), staan in een geur van heiligheid.' Het zijn teksten waarvan de culturele waarde niet (meer) betwist wordt. Hierin ligt hun kracht: ze zijn onontkoombaar voor iedereen die op de hoogte wil zijn van de literaire geschiedenis. Diezelfde geur van heiligheid is evenwel ook hun zwakte. Meesterwerken vormen namelijk nauwelijks meer aanleiding tot discussie. Opeenvolgende generaties literatuurkundigen en historici hebben bewezen hoezeer een Meesterwerk zijn plaats in de canon verdient.

Het is deze patstelling die wij hebben doorbroken bij het opnieuw lezen van de *Max Havelaar.* Hiertoe benaderden wij het werk vanuit de ideologiekritiek. Enkele vanzelfsprekendheden die ongemerkt voor vroegere en huidige lezers een wereldbeeld bevestigen dat men mogelijk helemaal niet meer wenst door te geven, werden opgespoord. Dit met het doel het effect van het Meesterwerk en de macht van taal te onderkennen. Wij hebben de *Max Havelaar*, een Meesterwerk bij uitstek, gelezen vanuit feministisch perspectief. De tekst blijkt schokkend. De auteur (re)presenteert vrouwen bij al hun voorkomens als wezens die van een andere, en dientengevolge lagere orde zijn dan de mannen. De analyse legde een laag van vanzelfsprekendheid in de tekst bloot, die de uitdaging 'nieuw lezen' zeer de moeite waard maakte. Dankzij de genderinvalshoek kan een lezer oog krijgen voor het vanzelfsprekende en daarmee onuitgesproken normatieve denken over vrouwen en de neerslag van die ideeën in deze tekst.

Bibliografie

E. van Alphen & M. Meijer (red.): *De canon onder vuur.* Amsterdam, 1991.
Dirk Draulans: Het onbekende van een vrouw in: *Knack* 30/34 (23-29 augustus 2000), p. 36-42.
W.J. van der Dussen: *Filosofie van de geschiedwetenschappen.* Leiden, 1988.
Judit Gera: Frederik van Eeden: feminist of antifeminist? in: *Mededelingen van het Frederik van Eeden-Genootschap* XLIV. december 1999. p. 20-27.
Ania Loomba: *Colonialism/Postcolonialism.* London and New York, 1998.
Multatuli: *Max Havelaar.* Amsterdam, 1932.
J.J. Oversteegen: De organisatie van *Max Havelaar.* in*: De Novembristen van Merlyn. Een literatuuropvatting in theorie en praktijk.* Utrecht, 1983.
E. du Perron: *De man van Lebak.* Amsterdam, 1937.
Edward W. Said: *Orientalism.* New York, 1978.
A. Agnes Sneller & Agnes Verbiest: *Wat woorden doen.* Bussum, 2000.
A. Agnes Sneller & Agnes Verbiest: Wie zijn *wij*? (te verschijnen)
A.L. Sötemann: *De structuur van Max Havelaar I.* Groningen, 1981[3.] (Eerste druk uit 1966)
Johanna Maria van Winter: De keuken: het domein van de vrouw? In: *Historica* 23/1 (februari 2000), p. 12-13.

Eindnoten:

1 Tekenend voor deze ontwikkeling is de naamsverandering van het *Tijdschrift voor vrouwenstudies* dat inmiddels *Tijdschrift voor genderstudies* heet.
1 Tekenend voor deze ontwikkeling is de naamsverandering van het *Tijdschrift voor vrouwenstudies* dat inmiddels *Tijdschrift voor genderstudies* heet.
2 Het eerste cursusboek genderlingud'stiek verscheen begin dit jaar bij uitgeverij Coutinho in Bussum.
3 Zie hiervoor A. Agnes Sneller & Agnes Verbiest ‘Wie zijn *wij*?’ (te verschijnen)
4 Zie onder andere Edgar du Perron, A.L. Sötemann en J.J. Oversteegen.

Leo H. Hoek

Portret van een onverbeterlijke weetal
Over de titels van beeldende kunst

1 Het belang van titels voor de receptie van beeldende kunst

a) Titels hebben een enorme impact op de receptie van kunstwerken. Het lijkt alsof kennis van de titel onontbeerlijk is voor een goed begrip van kunst. Zou je om kunst goed te kunnen ***zien*** *eerst een beknopte aanduiding van wat het voorstelt moeten* ***lezen****? Zou een goed begrip van het* ***beeld*** *het* ***woord*** vooronderstellen*?*

Dit artikel gaat over de invloed van titels op de receptie van kunst. Er is nauwelijks een museumbezoeker die de verleiding kan weerstaan om bij het zien van een interessant schilderij het bijbehorende onderschrift te lezen. Hij verkeert in de stellige verwachting dat de verstrekte informatie inzicht verschaft in de betekenis van het schilderij en de bedoelingen van de kunstenaar. Zo is op kubistische schilderijen ten gevolge van de fragmentering van de voorstelling vaak pas na het lezen van de titel duidelijk wat de vormen en figuren nu eigenlijk voorstellen. Van veel kubistische schilderijen, zoals bijvoorbeeld *De tongen* (Picasso) of *Vrouw en stilleven* (Léger), is de voorstelling meestal pas herkenbaar, wanneer de titel gelezen is. Dat is trouwens niet alleen het geval met moderne kunst. Ook historie-kunst heeft vaak een verhelderende titel nodig om de voorstelling herkenbaar te maken voor een publiek dat zich afvraagt welke kroning, welke moord, welk huwelijk, welke ontmoeting, of welke veldslag hier afgebeeld wordt. De meeste museumbezoekers achten de

informatie die de titel biedt onontbeerlijk voor een goed begrip van een kunstwerk en ze beschouwen die titel op voorhand als betrouwbare informatie over de betekenis van de voorstelling en de bedoeling van de kunstenaar.

Maar is die veronderstelling wel gerechtvaardigd en biedt een titel werkelijk betrouwbare, adequate en onmisbare informatie over een kunstwerk? Waarom hebben we eigenlijk de indruk dat we een titel nodig hebben om het kunstwerk te kunnen begrijpen? Waarom lijkt zo'n verbaal commentaar ons veel onthullender dan de iconische en plastische informatie die het schilderij zelf geeft? Waarom zou het zien van een kunstwerk het lezen van de titel ervan veronderstellen? Vormt de titel echt een onmisbaar voorportaal voor het kunstwerk? Wordt het beeld zo sterk geconditioneerd door het woord? Hoe het ook zij, we weten uit ervaring dat titels onze visie op kunstwerken beïnvloeden en dat ze van doorslaggevend belang zijn voor onze interpretatie van het kunstwerk.

b) Het belang dat kunstconsumenten hechten aan de titels van kunstwerken als betrouwbare informatiebron om de betekenis van het kunstwerk te kunnen achterhalen, is niet gerechtvaardigd. De formulering van en de herkomst van titels is daarvoor te onzeker en te wisselvallig. Voor de kunstenaars zelf stond de titel van oudsher in een toevallige referentiële relatie tot het werk.

Het krediet dat de kunstconsument geneigd is de titel te verlenen, zou misschien legitiem zijn als titels gegarandeerd een getrouwe weergave zouden zijn van de bedoelingen van een kunstenaar of ten minste van de objectieve betekenis van een kunstwerk. Het is echter lang niet altijd zeker of een titel wel afkomstig is van de kunstenaar die het gemaakt heeft, en ook niet of die titel de bedoeling heeft om betrouwbare informatie te verschaffen over het werk. Bij kunstwerken uit vroeger tijd is het dikwijls zondermeer onmogelijk de herkomst van de titel na te gaan. Een belangrijk argument om de kredietwaardigheid van de titel in twijfel te trekken is trouwens het veelvuldige gebrek aan interesse van kunstenaars in de uitdrukkingsmogelijkheden die een titel hun biedt. Gezien de algemene nonchalance ten opzichte van titels, is het niet verwonderlijk dat zelfs de kunstenaars de neiging hebben zich niet om de titels van hun werken te bekommeren. Ze zien een titel traditioneel eenvoudigweg als een etiket dat nodig is om het werk ten behoeve van kunstbemiddelaars en kunstconsumenten in het maatschappelijk en economisch verkeer aan te duiden. De titel heeft in die visie een puur referentiële, metadiscursieve

functie. Slechts bij hoge uitzondering treffen we een kunstenaar aan voor wie de titel een serieus item vormt, hetzij om het onderwerp zo goed mogelijk aan te geven, zoals in de academie-kunst van de 17e en 18e eeuw, hetzij om zich er tegen af te zetten, zoals we dat vanaf het modernisme halverwege de 19e eeuw zien.

Daarbij speelt natuurlijk het traditionele wantrouwen van kunstenaars jegens de voor hen moeilijk controleerbare zeggingskracht van het woord een rol. De rivaliteit tussen woord en beeld is al zo oud als Horatius' voorschrift *ut pictura poesis* en de daaruit voortvloeiende fameuze *paragone* (Leonardo da Vinci), de strijd tussen de 'zusterkunsten'. Van oudsher hebben kunstenaars weinig fiducie in het vermogen van de taal om kunst te beschrijven - laat staan te verklaren! - en in de bereidheid van schrijvers om zich oprecht in dienst te stellen van de kunst. In de praktijk blijkt namelijk steeds weer dat het verbale medium onvermijdelijk zijn macht oplegt aan het visuele medium en een voorstelling van zaken geeft die niet overeenkomt met de bedoelingen van de kunstenaars.

Weer een andere reden om voorzichtig te zijn met het toeschrijven van betekenissen aan titels is het feit dat homonymie veel vaker voorkomt bij titels van visuele dan van verbale werken. De traditionele onderwerpen van de beeldende kunst werden immers bijna altijd ontleend aan de geschiedenis, de Bijbel of de mythologie. Zo zijn er eindeloos veel schilderijen die de *Annunciatie* of *Maria met kind* heten, of die de *Geboorte van Christus* of de *Geboorte van Venus* voorstellen. Zulke titels kunnen natuurlijk moeilijk als bijzonder betekenisvol voor de interpretatie worden beschouwd. Dat is al evenmin het geval bij titels die sterk beïnvloed zijn door de stroming, de periode of het genre waartoe ze behoren.

Vaak zijn het institutionele factoren die van invloed zijn op de keuze voor een titel. Soms waren het kunsthandelaars en kunstcritici die titels veranderden, maar ook de kunstenaars zelf kunnen het werk een andere titel gegeven hebben, bijvoorbeeld ten behoeve van de tentoonstelling waar het voor bestemd was. Zo is bekend dat kunstenaars de schilderijen die ze naar de Parijse Salon instuurden soms na afloop weer van een andere titel voorzagen. Toen Manet het schilderij dat wij kennen als *De lunch op het gras* naar de Parijse Salon inzond, noemde hij het *Het bad*, vermoedelijk in de hoop dat het daardoor gemakkelijker geaccepteerd zou worden. Tenslotte worden titels lang niet altijd letterlijk vertaald en soms zelfs in verschillende talen totaal anders aangeduid: de Nederlandse titel

Mona Lisa verwijst naar hetzelfde schilderij als de Italiaanse titel *La Gioconda.*

2 Over de ongewisheid van titels

Tot aan het einde van de achttiende eeuw werden titels niet als unieke, onderscheidende aanduidingen van het kunstwerk opgevat. Dat was ook niet nodig zolang het werk niet reproduceerbaar was of verhandeld moest worden. Zelfs in de negentiende eeuw zijn titels lang niet altijd stabiele, betrouwbare en onveranderlijke gegevens; ook dan komen veranderingen, vertalingen en aanpassingen van titels nog zeer regelmatig voor.

In tegenstelling tot de titels van literair werk, zijn de titels van beeldende kunst uitgedrukt in een ander medium, namelijk taal, dan het betitelde werk. Een direct gevolg daarvan is dat titels van kunst meestal niet hetzelfde respect genieten als de kunst zelf. De titels van schilderijen hebben in het verleden dan ook vaak bloot gestaan aan veranderingen, aanpassingen, onjuiste vertalingen of zelfs verdwijning. Het is algemeen bekend dat van Rembrandt's *Nachtwacht* de oorspronkelijke titel *De Compagnie van kapitein Frans Banning Cocq* luidt. Maar minder bekend is dat zo'n naamsverandering bepaald niet uitzonderlijk was. Het gebeurde vaak dat één en hetzelfde schilderij met verschillende titels werd aangeduid. *Het afleggen van de overledene*, een (niet voltooid) schilderij van Gustave Courbet (± 1855), werd na de dood van de schilder, waarschijnlijk om commerciële redenen, geveild onder de titel *Het bruidstoilet.* En we zagen al dat talloze schilderijen homonieme titels dragen zoals *Winterlandschap*, *Zelfportret*, *Compositie.*

In het verleden hadden kunstwerken, dikwijls van anonieme kunstenaars, gewoonlijk geen vaste aanduiding nodig. Al naar de omstandigheden kon een zelfde werk met verschillende namen aangeduid worden. De behoefte om een werk van een vaste titel te voorzien ontstond pas toen het kunstwerk reproduceerbaar en verhandelbaar werd, en de kunstenaar de zeggenschap over het werk wilde behouden. De avant-garde-kunstenaar Roland Topor drukte het als volgt uit toen hij de titels van zijn tekeningen vergeleek met het halsbandje van zijn kat: ‘pas wanneer ze [= de tekeningen] het huis uitgaan, omdat ze door een galerie worden opgehaald, geef ik ze een titel. Maar zolang ze bij mij zijn, kunnen ze niet zoek raken. 't Is net als met een kat in huis: daar heeft hij

geen halsbandje nodig. Maar vanaf het moment dat hij naar buiten gaat, wordt het wat anders!' (geciteerd in Armengaud 1988: 115).

Tot aan het eind van de 18e eeuw, en zelfs daarna nog, blijft de betiteling van kunstwerken informeel en veranderlijk, zodat vandaag aan de dag nog veel schilderijen een andere titel dragen dat de oorspronkelijke. In het algemeen was de betiteling sinds de Middeleeuwen eenvoudigweg ontleend aan het canonieke thema dat verbeeld werd: *Kruisafneming*, *De terugkeer van Odysseus*, *Jeanne d'Arc voor Orléans*, enz. In de loop der eeuwen zijn de titels van schilderijen ambigue, wisselende en onzekere factoren geworden, doordat oorspronkelijke titels verloren gingen, vertalingen onzorgvuldig waren, en kunstenaars, verzamelaars, kunsthandelaren en museumconservatoren titels veranderden als hen dat zo uitkwam. Zelfs van moderne kunst zijn de titels lang niet altijd gestandaardiseerd en die van reproducties al helemaal niet: van boek tot boek, van taal tot taal, en van ansichtkaart tot ansichtkaart kunnen dezelfde kunstwerken een andere titel dragen. Uit historisch oogpunt bezien, vormen titels dus een onbetrouwbare bron van informatie over het werk. De voorbeelden zijn legio, en we zullen er slechts een paar de revue laten passeren bij wijze van illustratie.

Een van de beroemdste portretten van Leonardo da Vinci stelt Cecilia Gallerani voor, de maîtresse van Ludovico Sforza, hertog van Milaan, die het schilderij had besteld. De jonge vrouw is getooid met een voorhoofdsieraad en ze draagt een hermelijn op de arm. Dit doek (± 1484) wordt in de kunstgeschiedenissen met minstens drie verschillende titels aangeduid: *De Dame met de hermelijn*, *Cecilia Gallerani* en de titel die op schilderij staat, *Het Fraaie Voorhoofdsieraad*, een gouden kettinkje. Alle drie de titels lijken van toepassing op de afbeelding, maar de invalshoek van waaruit het schilderij wordt belicht is steeds anders en legt de nadruk op de afbeelding als allegorie van onschuld en zuiverheid, als vrouwenportret of als vergelijking van de schoonheid van vrouw met die van het juweel.

Een tweede voorbeeld is een beroemd doek van Veronese. Het is bekend dat deze kunstenaar na het voltooien van *Het Laatste Avondmaal* door de Inquisitie ondervraagd werd. Hij zou opzettelijk niet voldaan hebben aan de eisen die aan de behandeling van een religieus thema werden gesteld door de Contrareformatie, na het Concilie van Trente (1545-1563). De wereldlijke elementen die de kunstenaar in de compositie had opgenomen - een hond, een dwerg met een papegaai, huurlingen -, waren op een religieus doek niet toegestaan en hij kreeg opdracht het

schilderij binnen enkele maanden te herzien. Maar liever dan het doek te veranderen koos Veronese ervoor het een andere titel te geven, *De Maaltijd in het huis van Levi* (1573)! Dan is er nog het schilderij met de titel *Hare Koninklijke Hoogheid de Koningin met haar hofdames en een dwerg* (1656) van Velázquez. Dit doek zal in 1734 *De Familie van Koning Filips IV* gaan heten, voordat het vanaf 1843 met de nu gebruikelijke titel *De Hofdames* (*Las Meninas*) wordt getooid. De *Gilles* (1719) van Watteau wordt tegenwoordig *Pierrot* genoemd, en de *Inscheping voor Cythera* (1717) die in het Louvre hangt wordt ook *Pelgrimstocht naar het eiland Cythera* genoemd, hoewel deze laatste titel in feite toebehoort aan een ander schilderij, dat in het museum Slot Charlottenburg (Berlijn) hangt. Dit is een reprise van de *Inscheping* met het zelfde formaat en dezelfde afmetingen maar met veel verschillen in details (± 1718-1719).

Een van de treffendste voorbeelden van een feitelijk en ideologisch 'foute' titel vinden we in de wijze waarop David's beroemde werk *De Sabijnse vrouwen* (1799) vaak wordt aangeduid. Dit schilderij beeldt duidelijk het dreigend handgemeen uit tussen de Romeinen en de Sabijnen. Deze laatsten komen hun dochters opeisen die hun eerder werden ontstolen door de Romeinen, de legendarische Sabijnse maagdenroof. Centraal in het doek staat het tussenbeide komen van de Sabijnse vrouwen, die het gevecht tussen hun Romeinse echtgenoten en hun Sabijnse verwanten willen voorkomen. Het schilderij wordt abusievelijk vaak aangeduid als de 'Sabijnse Maagdenroof', zelfs door een beroemd criticus als Théophile Gautier (1869), waarbij het feitelijk uitgebeelde gebeuren metonymisch wordt verward met de aanleiding ertoe. Er is door verschillende critici op gewezen dat een 'foute' titel, vooral van historieschilderijen, vaak een politieke, morele of ideologische interpretatie impliceert. Zo worden in Engelstalige publicaties alle schilderijen die een ontvoering uitbeelden doorgaans aangeduid als *The Rape of...* (*The Rape of the Sabines*, Poussin en David; *The Rape of Europa*, Boucher en Liberale da Verona; *The Rape of Proserpine*, Niccolò dell' Abbate; *The Rape of the Daughters of Leucippus*, Ker-Xavier Roussel). De impliciete gelijkstelling van ontvoering en verkrachting in dit soort titels geeft niet alleen feministen te denken.

Ook in de 19e eeuw veranderen schilderijen nog vaak van titel of worden ze met twee verschillende titels aangeduid, zoals *Interieur* (1868-1869) van Edgar Degas, dat ook wel *De verkrachting* wordt genoemd, vanwege de dreigende en dubbelzinnige sfeer van het verbeelde

tafereel. Een man staat afwachtend in het halfduister naast een bed tegen de deur geleund van een slecht verlichte slaapkamer. Tegenover hem, met de rug naar hem toe en met het hoofd steunend op haar hand, hangt een half ontklede jonge vrouw op een stoel, in het schelle licht van een schemerlamp. De donkere gestalte van de man contrasteert door de caravagistische lichtinval scherp met de in het wit geklede vrouw. De titel *De verkrachting* zou volgens sommige critici geïnspireerd zijn op vergelijkbare scènes in Zola's romans *Thérèse Raquin* (1867) of *Madeleine Férat* (1868). Een opvallend voorbeeld is nog *Het kopje koffie* van Renoir, dat tentoongesteld werd op de Salon van 1878. Het hing ook op de Wereldtentoonstelling van 1889 maar heette daar *Het kopje thee.* Tegenwoordig wordt het meestal *Het kopje chocola* genoemd!

Ook de kunstcritici en de kunsthandel hadden grote invloed op de titelgeving. Zo weten we dat Odilon Redon in de jaren 80 graag literaire titels gaf aan zijn werk. Maar in de jaren 90, toen de symbolistische kunstenaar de band met literaire kunstcritici als te knellend ging ervaren, verving hij dit soort titels weer door andere. Zo werd *Het vat amontillado*, waarvan de titel duidelijk is geïnspireerd op E.A. Poe's gelijknamige verhaal, omgedoopt in *De waanzin.* Redon veranderde zijn titels ook om de inhoud van zijn werk te preciseren of te symboliseren: *Landschap* noemde hij later *De bron.* Uiteindelijk weigerde Redon om titels mee te geven aan zijn werk, omdat hij de ervaring had dat critici en kunsthandelaren deze ogenblikkelijk 'misbruikten' voor hun eigen doeleinden. De kunsthandelaren legden Redons terughoudendheid om titels te verstrekken uit als een stilzwijgende toestemming om dan zelf maar titels aan Redons werk te geven. Zo heeft een kunsthandelaar als Ambroise Vollard aan Redons werk evenveel titels gegeven als Redon zelf! Met name succestitels als *Verschijning* of *Gesloten ogen* werden keer op keer aan vele werken meegegeven door de kunsthandel.

Een bekend twintigste-eeuws voorbeeld is *Dit is geen pijp* van René Magritte. Dit is in feite geen titel maar een inscriptie op *Het verraad der beelden* (1928-1929). Dit opschrift is zo vaak becommentarieerd dat het vaak als aanduiding gebruikt wordt in plaats van de eigenlijke titel van het schilderij (cf. § 6).

3 Traditionele en institutionele benaderingen

a) De vragen die onderzoekers naar de rol van titels gesteld hebben zijn meestal essentialistisch van aard.

De relatie tussen titel en werk heeft veelvuldig de aandacht getrokken van onderzoekers en van de kunstenaars zelf (cf. Armengaud 1988). De kwesties die het meest besproken worden zijn voornamelijk essentialistisch van aard en concentreren zich op de vraag wat een titel nu eigenlijk is, d.w.z. wat de literaire of linguïstische kenmerken zijn, en verder wat de rol van de titel vanuit kunsthistorisch oogpunt is, wie die titel gegeven heeft, en of de titel een onderdeel van het werk is of niet; ook wordt onderzocht welke functies een titel heeft en welke relaties de titel met het werk heeft (cf. Hoek 1981, Rothe 1986, Genette 1987, Bosredon 1997, Welchman 1997).

b) Vragen over het narratief perspectief of de focalisatie in de titel worden niet vaak gesteld.

De narratologische vraag 'wie spreekt er of kijkt er' in de titel kan van titel tot titel verschillend beantwoord worden: het kan de kunstenaar zelf zijn of de 'impliciete auteur', dat wil zeggen de virtuele instantie die verantwoordelijk is voor wat het doek te zeggen heeft; het kan ook een uitgebeeld personage zijn, of, zoals we al zagen, een kunsthandelaar, een kunstcriticus, de samensteller van een catalogus of een tentoonstelling of een museumdirecteur. In de meeste gevallen is het de kunstenaar of zijn *alter ego*, de 'impliciete auteur', die het woord richt tot de kijker.

In enkele vrij zeldzame gevallen zoals in *De ontmoeting, of Dag, mijnheer Courbet* (Courbet, 1854) en in *Dag, mijnheer Gauguin* (Gauguin, 1889) is de woordvoerder van de titel diegene zich op het schilderij in kwestie richt tot de eveneens afgebeelde kunstenaar. Maar in veel gevallen staat de vraag wie er spreekt of kijkt ter discussie.

c) Nog minder vaak wordt de rol onderzocht die de culturele instituties spelen bij het tot standkomen van titels.

De 'kunstwereld' is, sociologisch gezien, niet zozeer een verzameling individuen als wel een complex van instanties die betrokken zijn bij de productie, de distributie, de promotie en de receptie van kunst. Zulke instituties zijn niet alleen de kunstenaars zelf maar ook de kunstbemiddelaars. We hebben al voorbeelden gezien van de invloed die instituties kunnen uitoefenen op de titeltoekenning.

De opvattingen die de belanghebbenden in de kunstwereld huldigen over de gewenste aard en functie van kunst, alsmede over de vraag welke procédés en technieken het meest geschikt zijn om hun doelen te verwezenlijken, blijken uiteindelijk bepalend te zijn voor het verloop van het hele artistieke communicatieproces, vanaf de conceptie tot en met de receptie (cf. Hoek 1997). Zo zal het antwoord op de vraag of een titel al of niet integraal deel uitmaakt van het kunstwerk verschillend beantwoord worden door participanten aan het kunstdebat wanneer deze verschillende opvattingen huldigen over kunst. Aanhangers van de autonomie-gedachte vinden dat de specifieke eigenschappen van een kunstwerk fysiek immanent zijn aan het materiële werk, en dus dat de titel geen deel uitmaakt van het werk, omdat titel en werk onafhankelijk van elkaar bestaan. Zij zouden de volgende voorbeelden kunnen aanvoeren. Het schilderij *Danaë* was in werkelijkheid een portret dat Girodet in 1799 gemaakt had van de beroemde actrice mademoiselle Lange, uitgebeeld als Danaë. Toen de actrice niet tevreden was en het portret weigerde, heeft Girodet het vernietigd; het schilderij bestaat niet meer maar de titel nog wel. En dat geldt ook voor *De Steenhouwers* van Courbet (1851), dat in 1945 bij een bombardement op de Gemäldegalerie in Dresden verloren is gegaan. Andersom kan natuurlijk ook de titel verloren gaan en eventueel door een andere vervangen worden, terwijl het werk blijft bestaan. Anderen daarentegen zien de specifieke eigenschappen van kunst niet als immanent maar als bepaald door de institutionele context van het werk, d.w.z. de actuele constellatie van krachtsverhoudingen binnen de kunst-instituties. Zij zullen de titel, die immers zo'n sterke invloed kan uitoefenen op de interpretatie en appreciatie van het werk, als een functioneel onderdeel van het kunstwerk beschouwen en de titel niet zien als een element dat er los van staat.

4 De titel dient allereerst ter identificatie en interpretatie van het werk

a) De titel wordt gezien als een soort eigennaam van het kunstwerk en een samenvatting van de iconografische en plastische informatie. Hij wordt gezien als een programma om het werk te 'lezen' en te begrijpen. Een titel kan in overeenstemming zijn met het werk ('conforme titel'), hij kan afwijkend zijn ('deviante titel') of hij kan een indicatie zijn van het schilderkunstig genre ('generieke titel').

Hoewel de titel door zijn fysieke vorm, die afwijkt van die van het werk, geen visueel element is dat aansluit bij de afbeelding, vervult hij toch een artistieke functie bij de receptie en interpretatie van het kunstwerk De titel van een kunstwerk wordt gemeenlijk gezien als een elliptische eigennaam, die de iconografische informatie resumeert die het kunstwerk bevat. Op grond van een stilzwijgende conventie zou hij op zich een compleet programma behelzen met betrekking tot de structurering van het werk en de manier waarop dit 'gelezen' moet worden. Zo zou de titel de sleutel bieden tot een interpretatie van het werk die vanuit het werk zelf aangestuurd wordt. Daardoor zou de titel een centrale schakel vormen in het betekenistoekenningsproces. En dat geldt evenzeer voor traditionele als voor moderne kunst: 'Wij zijn van mening dat de titel van enorm belang is, want hij functioneert als een program' (Magritte).

Maar dat betekent nog niet dat een titel altijd naar letter en geest overeenstemt met het betitelde werk. Nu eens lijkt een titel op natuurlijke wijze de betekenis van de voorstelling te onthullen, zoals in het geval van titels van academie-kunst waarin het afgebeelde onderwerp zo direct en duidelijk mogelijk wordt aangegeven ('conforme titels'). Dan weer lijkt de titel afwijkende of zelfs met de afbeelding strijdige informatie te bevatten, zoals bij voorbeeld in titels van surrealistische of abstract expressionistische kunst ('deviante titels'). Soms ook schijnt de titel geen enkel aanknopingspunt te bieden aan een interpretatie van de voorstelling, zoals bijvoorbeeld het geval is bij de 'generieke titels' van die talloze moderne doeken die *Compositie, Improvisatie* of *Stilleven* heten.

b) De titel is vaak het enige interpretatie-instrument dat ons ter beschikking staat. De titel is tegelijkertijd marginaal en centraal. De titel werkt als 'focalisator' op betekenissen die al in het werk aanwezig zijn; de titel kan ook werken als 'katalysator' voor nieuwe betekenissen van het werk.

De titel is het meest voor de handliggende instrument - en soms het enige dat ons ter beschikking staat - om de interpretatie van een schilderij ter hand te nemen. Want, zoals Michel Butor (1980: 17) verklaarde, 'zelfs voor de meest "abstracte" compositie kan het nodig zijn dat we de titel ervan lezen om ons attent te maken op alle fijne nuances, op alle kwaliteiten ervan'. Ook Jacques Derrida (1978) heeft opgemerkt dat de titel, die - in tweeërlei zin - schijnbaar marginaal is, daarom niet minder cruciaal is in het interpretatieproces. *De val van Icarus* (P. Brueghel, ± 1558) is vermoedelijk het bekendste voorbeeld van een titel die de per-

ceptie van de voorstelling stuurt en als focalisator fungeert. Zonder kennis van de titel, zou voor de gemiddelde toeschouwer het schilderij niet veel meer zijn dan een landschap met een ploegende boer op de voorgrond, die uitsteekt boven de zee waarop een paar boten varen. De oppervlakkige beschouwer zou het zeker niet opvallen dat naast een van de boten een paar benen uit zee opsteken. Maar wanneer de titel hem eenmaal bekend is, zal hij op het doek gaan speuren naar signalen die de titel kunnen verklaren. De picturale titel heeft zo een focaliserend effect dat vergelijkbaar is met dat van een zoomlens: het haalt details uit de voorstelling naar voren. Door 'in te zoomen' op een detail zoals de benen van Icarus in het schilderij van Breughel, biedt de titel een waardevolle suggestie tot interpretatie en verandert hij plotsklaps de hele betekenis van het schilderij. Maar de titel kan de voorstelling ook in een veel algemener daglicht plaatsen, zoals bijvoorbeeld in allegorische voorstellingen, waar het niet meer gaat om de individuele persoon die is afgebeeld naar om de verbeelding van Vrouwe Justitia, van de Eendracht of van de Schilderkunst. Door 'uit te zoomen' en afstand te creëren ten opzichte van de geïndividualiseerde voorstelling, kan de strekking ervan door een titel veralgemeniseerd worden. In *Sorrow* (1884) en in *Au seuil de l'éternité* (1890), beide van Van Gogh, verruimt de Franse titel de portee van het werk, en fungeert hij onmiskenbaar als een katalysator die de aandacht vestigt op een nieuwe betekenis die niet als zodanig in de afbeelding aanwijsbaar is, namelijk op het verdriet of de ouderdom van de mens in het algemeen.

Volgens Roland Barthes (1964) valt het effect van de titel op de interpretatie in meer algemene termen te beschrijven. De titel gedraagt zich namelijk ten opzichte van de tekst, zoals verbaal discours zich in principe altijd - bij voorbeeld in reclame illustraties of 'ekphrasis' - verhoudt tot visueel discours. Barthes onderscheidt twee mogelijkheden: focalisering (*ancrage*) en katalysering (*relais*). Wanneer een verbaal element zoals de titel bepaalde visuele elementen accentueert in de voorstelling, roept die titel een betekenis op die *in nuce* al aanwezig was maar die speciaal door de titel wordt geaccentueerd. Dat is het geval bij *De val van Icarus.* Wanneer de titel als verbaal element daarentegen 'nieuwe' betekenissen van de voorstelling activeert die daarin niet reeds expliciet aanwezig zijn, dan is er sprake van katalysering, zoals in *Sorrow* of in *Au seuil de l'éternité.*

c) Een titel is altijd een intertekstueel discours.

Op grond van zijn identificerende functie als 'eigennaam' van een kunstwerk, kan een titel dienen als referentiële verwijzing naar een kunstwerk *in absentia.* In de kunstgeschiedenis en de kunstkritiek vormt de titel een onmisbaar instrument om kunst aan te duiden, te beschrijven en te evalueren. Daarom verwijzen titels niet alleen naar de betitelde kunstwerken maar ook, als intertekstuele signalen, naar alle andere aanduidingen van kunstwerken, en zelfs, meer in het algemeen, naar al het overige kunstcommentaar dat met de term 'kunstkritiek' aangeduid kan worden, namelijk catalogi van musea en tentoonstellingen, dagbladkritieken, kunsthistorische teksten, enz. Titels maken deel uit van een heel netwerk van namen van kunstenaars, kunstwerken, genres, stromingen.

Bijvoorbeeld bij parodieën, adaptaties, transformaties, beeldverwerkingen e.d. wordt vaak een identieke of analoge titel gebruikt om deze gevallen van beeldbewerking te signaleren: *De vrouwen van Algiers* door Picasso is een bewerking van Delacroix' gelijknamige werk en met *Een moderne Olympia* herneemt Cézanne Manets *Olympia.*

d) Zelfs wanneer een titel zichzelf ontkent, kan hij gebruikt worden ter interpretatie en identificatie. De kunstkritiek vindt in een titel namelijk altijd wel een aanknopingspunt dat ertoe kan leiden de zeggenschap over de betekenis van het kunstwerk op te eisen en het zo te annexeren.

Iedere kijker heeft de natuurlijke neiging om directe leesobservaties naar aanleiding van de betiteling op te vatten als de betekenis bij uitstek van het werk (cf. § 6). Met wat voor soort titel we ook te maken hebben, altijd voert hij stilzwijgend de pretentie dat hij de identificatie en de interpretatie van het werk zou dienen. Dat is zelfs het geval wanneer een kunstenaar expliciet melding maakt van een breuk tussen woord en beeld door bijvoorbeeld een titel te geven als *Zonder titel.* Maar ook wanneer de afgebeelde voorstelling rechtstreeks aangeduid lijkt te worden, kan de titel in feite onjuist, dubbelzinnig twijfelachtig of wisselend zijn (cf. § 2).

Voor de kijker blijkt de titel enerzijds een onmisbare bondgenoot te zijn bij het interpreteren van het werk, maar anderzijds ook een opdringerige, dominante en onverbeterlijke 'weetal', die ons op het verkeerde been kan zetten. Welke titel een werk ook draagt, altijd nodigt deze uit tot een onderdrukking van het visuele ten gunste van het verbale, en altijd zet de titel de deur open naar een oncontroleerbare interpretatie van het werk. Een kunstwerk kan slechts tijdelijk en schijnbaar ontkomen aan de greep van de kunstkritiek, want op den duur wordt het beeld altijd weer

ingehaald, ingelijfd en geabsorbeerd door het woord. Dat komt doordat het woord veel uitgebreider en genuanceerder commentaar kan leveren op beelden dan het beeld dat zelf kan. Het woord bekleedt een meta-positie ten opzichte van het beeld, dat zelf deze mogelijkheid in veel mindere mate heeft; programmatische kunst is een bekend voorbeeld van meta-visueel discours. Altijd vindt de kunstkritiek wel een manier om de betiteling te interpreteren als een significante uitspraak over het werk, zelfs als de titel zich daar expliciet tegen verzet! Zelfs al zouden kunstenaars er toe overgaan geen verbale maar visuele titels te geven, dan nog zou de kunstkritiek ook die visuele titels weer aangrijpen om op de betekenis hiervan voor het kunstwerk zelf te wijzen.

Aangezien de kunstenaars immers niet om het verbale discours heen kunnen om hun werk te betitelen en te verklaren, worden titels automatisch opgevat als natuurlijke vindplaatsen van betekenis. Guillaume Apollinaire, de Franse dichter en kunstcriticus van het kubisme, heeft er al op gewezen dat zelfs de avant-garde titels van Marcel Duchamp, de 'uitvinder' van de 'ready-mades', diens werk niet konden behoeden voor de pogingen tot inlijving die de kunstkritiek heeft ondernomen. Hoe obscuur en onthutsend de titels van Duchamp ook zijn - *De bruid door de vrijgezellen ontbloot* (1912), *Netwerk van standaardstoppages* (1914), *Gegeven zijn: 1. de waterval, 2. het lichtgas* (1946-1966) -, het is de kunstenaar niet gelukt om de annexatiepogingen van de kunstkritiek een halt toe te roepen. In ieder commentaar op Duchamp putten de critici zich uit in verklaringen voor deze geheimzinnige titels, die, zoals alle hermetische poëzie, eerder een uitdaging dan een ontmoediging vormden. Paradoxaal genoeg, kon Duchamps werk dus juist geannexeerd worden binnen de gevestigde artistieke canon *dankzij* zijn incoherente titels, waarmee hij tegelijkertijd de kunstwereld uitdaagde en haar een aanknopingspunt bood. Alle pogingen van kunstenaars om zich te onttrekken aan inlijving in de artistieke canon zijn gedoemd om op den duur schipbreuk te lijden; vroeger of later staan de kunstenaars machteloos tegenover de souplesse waarmee het kunstkritisch discours iedere nieuwlichterij weet te absorberen, te annexeren en uiteindelijk te banaliseren. Dit gevaar van inlijving waaraan alle avantgarde-kunst bloot staat, heeft er toe bijgedragen dat modernistische kunstenaars halverwege de negentiende eeuw steeds minder narratieve en anekdotische titels zijn gaan kiezen om zo de kunstcritici de zeggenschap over de betekenis van kunst te ontnemen.

5 De titel is autonoom maar niet onafhankelijk

Spontaan vooronderstellen kijkers niet alleen een overeenkomst tussen de afgebeelde voorstelling en een mogelijke of onmogelijke werkelijkheid maar ook tussen de titel en de betitelde afbeelding. De picturale titel en de afbeelding zijn zelfs zo onafscheidelijk met elkaar verbonden dat ze elkaar vooronderstellen: een schilderij heeft vanzelfsprekend een titel, zoals bij iedere picturale titel een schilderij hoort. Als vingerwijzing naar het werk, vormt de titel een zo natuurlijk complement dat hij er een structureel bestanddeel van lijkt uit te maken. In feite, zo zegt Michel Butor (1980: 11-12), 'doet het picturale werk zich altijd aan ons voor als de combinatie van een beeld, op een doek, een muur of op papier, en een naam, ook al zou deze leeg zijn, een afwachten, een zuiver raadsel, niet meer dan een vraagteken'. De kijker verwacht dat het beeld vergezeld gaat van een onderschrift dat het legitimeert, hetzij in een museum, in gedrukte vorm, of gewoon in het dagelijks leven. Dus enerzijds is de titel even gebonden aan het werk als het werk aan de titel, maar anderzijds kan de titel functioneren buiten het werk om (*in absentia*). De titel is dus tegelijkertijd autonoom dank zij zijn mediale specificiteit, maar toch niet echt onafhankelijk vanwege het feit dat hij het afgebeelde onderwerp aanduidt, of althans zulks pretendeert te doen. Gérard Genette (1987) noemt de titel een 'paratekst', een tekst die gesitueerd is in de marge van een andere tekst; en Derrida (1978) spreekt in zo'n geval, in navolging van Kant, van een 'parergon'. Vanuit pragmatisch oogpunt gezien, vormt de titel als naamgeving een typisch performatieve taalhandeling: een taaluiting die doet wat hij zegt. De elliptisch geconstrueerde, performatieve titel gehoorzaamt aan de stilzwijgende conventie op grond waarvan iedere titel het complement is van een verzwegen zinsuiting: 'als daartoe gerechtigd auteur, schepper, enz., verklaar ik dat mijn werk aangeduid dient te worden als...' en dan volgt de gekozen naam. In principe definieert en identificeert de titel in en door deze performatieve naamgeving het onderwerp waar het werk over gaat, zelfs als de afbeelding niet overeenkomt - schijnbaar of onmiskenbaar - met de inhoud van de titel (cf. Hoek 1981: 273; Bosredon 1997: 41-42).

a) In de openbare ruimte heeft een kunstwerk een titel nodig; daarbuiten niet.

Alleen in een particuliere context kan een artistieke (af)beeld(ing) het stellen zonder titel of onderschrift ter legitimatie; in de openbare ruimte

zijn kunstafbeeldingen meestal voorzien van titel of bijschrift. Zo zullen standbeelden en monumenten in de openbare ruimte doorgaans hun aanwezigheid legitimeren middels een verklaring van hun commemoratieve functie, hun functie als 'geheugenplaats' (*lieu de mémoire*, Pierra Nora). Een schijnbare uitzondering hierop vormen graffiti en ornamentele of decoratieve kunst, die zich in de publieke sfeer bevindt en dus eigenlijk een titel nodig zou hebben om als kunstwerk herkenbaar te zijn. Maar omdat de artistieke status van deze kunst niet direct herkenbaar is, kan zulke kunst het zonder titel stellen. In tegenstelling tot beeldende kunst profileert ook de niet iconische bouwkunst zich meestal niet als kunstwerk en behoeft dan ook geen toelichting in de vorm van een bijschrift of titel. Ook niet-artistieke tekens in de openbare ruimte, zoals iconen met een conventionele, symbolische betekenis (verkeerstekens, logo's) of beelden in combinatie met commentaar (affiches, reclame) hebben geen titel nodig. De aanwezigheid of afwezigheid van titels, toelichtingen, bijschriften, en andere legenda hangt dus sterk af van de context waarin het werk wordt geëxposeerd: openbaar of privé, artistiek of niet-artistiek. In een openbare institutioneel-artistieke ruimte (museum, galerie) dient het kunstwerk voorzien te zijn van een titel, maar in een niet-artistieke privé-ruimte (woonhuis, bedrijfspand, openbaar gebouw) is dat niet noodzakelijk. Zo bepaalt de pragmatisch bepaalde betitelingssituatie in welke gevallen een afbeelding een titel behoeft en in welke gevallen dat niet nodig is.

b) Titel en kunstwerk vormen twee onderscheiden discoursen als gevolg van hun materiële heterogeniteit, hun reproduceerbaarheid en hun representativiteit.

Al zijn titel en kunstwerk onlosmakelijk met elkaar verbonden, ze vormen er niet minder twee fundamenteel verschillende discoursen om, van elkaar gescheiden door de fysieke heterogeniteit van het gebruikte materiaal. Fysiek buiten het kunstwerk gelegen en geformuleerd in een verbaal, niet-plastisch medium, vormt de titel een autonoom metadiscursief commentaar, dat gesignaleerd wordt door metadiscursiviteitskenmerken als cursieven, onderstrepingen, aanhalingstekens of hoofdletters.

Voorts onderscheiden titel en kunstwerk zich door de onbeperkte technische reproduceerbaarheid van de titel en de beperkte reproduceerbaarheid van het kunstwerk. Tenslotte onderscheidt de titel zich van het werk doordat de titel gezien kan worden als een zelfstandige verbale beschrijving die, zoals in het geval van kunstkritiek of ekphrasis, onafhan-

kelijk kan functioneren van het kunstwerk. Evenals het geval is bij ekphrasis, kan de titel het beeld beconcurreren en zelfs een deviante interpretatie suggereren van de visuele voorstelling, die hij als *ancilla imaginis* geacht wordt zo getrouw mogelijk te beschrijven. Zo vormen de titels van kunstwerken vaak een eerste, zij het primitieve, manifestatie van de rivaliteit tussen de zusterkunsten, en preluderen ze op hun latere antagonisme in de al genoemde *paragone.*

De vraag kan rijzen of titels van verbale werken meer of minder autonoom zijn dan die van visuele werken. Picturale titels onderscheiden zich van literaire titels door de complexiteit van de representatie. De relatie tussen een titel en een visueel werk is over het algemeen directer en eenduidiger dan de relatie tussen een titel en een literair werk. De titel van een literair werk heeft een grotere reikwijdte omdat hij betrekking heeft op een dynamische serie narratieve gebeurtenissen die zich in de tijd voltrekken. De picturale titel daarentegen is eenvoudiger en noemt simpelweg datgene wat het doek voorstelt. Deze voorstelling heeft strikt genomen betrekking op een statische afbeelding van één enkel moment. De titels van visuele kunst, die sinds Lessings *Laocoön* vaak gezien wordt als een ruimtelijke kunst, verwijzen dus naar één enkele scčne, terwijl de titels van verbale kunst, die vaak gezien wordt als een sequentiële kunst, doorgaans verwijzen naar een reeks zich in de tijd ontwikkelende gebeurtenissen.

6 De titel is een opschrift maar geen voorschrift

We hebben gezien dat de titel als een onmisbare leidraad wordt beschouwd om aan een kunstwerk een bepaalde betekenis toe te kennen. Het rekenschap geven van de titel vormt een belangrijke maar geen absolute voorwaarde voor een geslaagde interpretatie van het kunstwerk. Het krediet dat de titel geniet bij het interpreteren van kunst, is opmerkelijk omdat de betekenisgeving met behulp van de titel niet uit het kunstwerk zelf voortkomt maar uit het betitelend *c.q.* interpreterend subject.

a) Pas in laatste instantie vindt een kijker het beeld belangrijker voor de interpretatie dan het woord.

Psychologisch onderzoek laat zien dat de titel een belangrijke verandering te weeg kan brengen in de interpretatie en de appreciatie van een afbeelding. Het blijkt dat een bepaalde afbeelding door de ene groep

proefpersonen als vrolijk omschreven wordt en door een andere groep als droevig, afhankelijk van de titel die de afbeelding draagt: de afbeelding van een paar dat elkaar omhelst op het perron van een station wordt euforisch geïnterpreteerd wanneer het onderschrift *Weerzien* luidt en dysforisch wanneer de afbeelding de titel *Afscheid* draagt. De invloed van de titel op het oordeel van de beschouwer is dikwijls voorspelbaar, maar soms ook kan een onderschrift een onverwachte interpretatie oproepen.

Uit psychologisch onderzoek blijkt dat, wanneer een titel door de kijker als niet-conform aan de voorstelling wordt ervaren, deze de betekenis van het kunstwerk in de afgebeelde voorstelling situeert, waardoor de titel zijn autoriteit verliest. De interpretatie wordt dan gebaseerd op het beeld en de titel wordt genegeerd. Weliswaar wordt de titel dus door de kunstconsument gezien als een significatieve indicatie voor de interpretatie, maar niet als een dwingend voorschrift (cf. Kerrick 1955).

Toch is dat waarschijnlijk te absoluut gesteld. Alvorens de titel te verwerpen als zijnde niet van toepassing op de afbeelding, zal de kijker namelijk eerst proberen woord en beeld met elkaar in overeenstemming te brengen. Dit gebeurt eerst door te pogen een andere betekenis aan de afbeelding toe te kennen en vervolgens, als dit niet lukt, de betekenis van het onderschrift aan te passen aan het beeld. Pas als deze beide pogingen tot reparatie van de geconstateerde non-conformiteit tussen titel en afbeelding zijn mislukt en de kijker er niet in slaagt woord en beeld met elkaar in overeenstemming te brengen, zal hij tenslotte concluderen dat de titel niet van toepassing is, en zal hij het beeld boven het woord laten prevaleren.

b) Op zich is een afbeelding evenmin als een titel juist of onjuist; de beoordeling van de conformiteit van de titel ten opzichte van de betitelde afbeelding wordt gestuurd door het 'coöperatieprincipe' (Paul Grice) en het verwachtingspatroon van de kijker.

Een beeld is op zich niet meer of minder betrouwbaar dan het bijbehorend onderschrift. In *Art and Illusion* heeft Gombrich (1960) laten zien dat een beeld op zich niet geverifieerd kan worden, dat wil zeggen dat het niet 'waar' of 'vals' kan zijn. De mate van gepercipieerde conformiteit van de titel ten opzichte van de betitelde afbeelding hangt voornamelijk af van het verwachtingspatroon van de kijker en kan van de ene persoon tot de andere verschillen. Of een beeld 'waar' of 'vals' lijkt hangt eerder af van de manier waarop de kijker de relatie tussen titel en afbeelding beziet, dan van de aard van het beeld of van het onderschrift.

In principe kan een beschouwer de relatie tussen titel en afbeelding op drie manieren bezien: ze stemmen overeen, ze stemmen niet overeen, of ze stemmen gedeeltelijk overeen. De feitelijke perceptie hangt af van het interpretatief vermogen van de beschouwer en resulteert in interpretatie van de relatie tussen titel en afbeelding als een transparante conjunctie (titel en beeld dekken elkaar volledig), een ondoorzichtige conjunctie (er is geen enkele overeenstemming) of een partiële conjunctie (er is gedeeltelijke overeenstemming). De beschouwer sluit op voorhand de mogelijkheid van een verkeerde betiteling uit, en poogt de relatie titel/beeld te valideren volgens Grices 'principe van serieuze coöperatie' (cf. Bosredon 1997: 192). Wanneer er onvoldoende overeenstemming geconstateerd wordt tussen de titel als linguïstische representatie van de gecorreleerde visuele voorstelling, d.w.z. wanneer de kijker de indruk krijgt dat titel *X* niet correspondeert met afbeelding *Y*, treedt er een interpretatieproces in werking dat ten doel heeft het geconstateerde gebrek aan conformiteit op te heffen. Op grond van zijn verwachtingshorizon zoekt de beschouwer de richting waarin de aanpassing plaats kan vinden. Het kan zijn dat de betekenis van de afbeelding aangepast wordt aan die van de titel, of omgekeerd. In het eerste geval wordt de interpretatie van het beeld aangepast aan het beschrijvend discours; er vindt vervorming van het beeld plaats doordat de beschouwer zichzelf ervan probeert te overtuigen dat datgene wat hij waarneemt, in tegenstelling tot zijn aanvankelijke indruk, een *X* is. In het tweede geval probeert de beschouwer de betekenis van de titel aan te passen aan de betitelde afbeelding. Er vindt vervorming van de titel plaats doordat de beschouwer zichzelf ervan probeert te overtuigen dat datgene wat hij leest, in tegenstelling tot wat hij aanvankelijk meende, *Y* betekent (cf. Bosredon 1997: 206-209). Om de geconstateerde non-conformiteit te annuleren, poogt de kijker in overeenstemming met het coöperatie-principe allereerst de betekenis van de afbeelding aan te passen aan die van de titel en dus de betekenis van de titel in stand te houden. Dat valt als volgt te verklaren. Een afbeelding is een meer 'open' structuur (Eco), die rijk is aan plastische elementen waarvan de betekenis niet in een woordenboek is vastgelegd. Het is 'economischer' en gemakkelijker een 'open' betekenisstructuur te herzien en in een bepaalde richting aan te passen dan de minder flexibele, qua lexicale mogelijkheden vastliggende betekenisstructuur van de titel. Pas wanneer herinterpretatie van de afbeelding niet lukt, ziet de beschouwer zich gedwongen vraagtekens te plaatsen bij de betekenis van de titel. Dit alles kan met de volgende voorbeelden worden geïllustreerd.

Een titel zoals die van Jongkind (1864) *De Seine en de Notre-Dame van Parijs* komt op iedere beschouwer betrouwbaar over wanneer hij een schilderij ziet waarop de bekende Parijse kathedraal en de rivier de Seine herkenbaar in beeld zijn gebracht. De verwachting die door de titel is gewekt wordt volledig bevestigd door de afbeelding. We moeten daar echter wel bij bedenken dat de bevestiging van een vermoeden natuurlijk geen absolute garantie biedt: de afbeelding kan sprekend lijken op de *Notre-Dame* (maar in feite een andere kathedraal uitbeelden), of de afbeelding kan een gefantaseerde weergave van de kathedraal zijn waarvan enkele markante details overeenkomen met de *Notre-Dame* (in Walt Disney's tekenfilm *De klokkenluider van de Notre-Dame*), of de afbeelding kan een miniatuurmodel à la Madurodam weergeven. Maar op voorhand is de relatie tussen een conforme titel en een daarbij passende voorstelling verheven boven iedere verdenking van de beschouwer.

Ook met de gravure van Michael Wolgemut, bestemd voor de *Wereldkroniek* (1493) van Hartmann Schedel, is op het eerste gezicht niets aan de hand. De gravure stelt de stad Damascus voor (cf. Joly 1994: 68-69). Deze indruk verdwijnt al snel bij de hedendaagse beschouwer, als hij elders in de *Wereldkroniek* afbeeldingen van andere steden tegenkomt, zoals Ferrara, Milaan en Mantua, die absoluut identiek zijn aan de gravure van Damascus! Pas op dat moment geeft hij zich er rekenchap van dat de eerste gravure een veel te westerse middeleeuwse stad laat zien om werkelijk Damascus te kunnen voorstellen. Om de non-conformiteit van die ene afbeelding ten opzichte van die verschillende onderschriften te kunnen verklaren, moet hij dan weten dat de Middeleeuwse lezer zeker niet verwachtte een getrouwe en herkenbare weergave van een bepaalde stad aan te treffen. Om geloofwaardig te zijn, was het voldoende als de afbeelding het idee weergaf dat de Middeleeuwer had van een willekeurige stad, dat wil dus zeggen het beeld van een westerse stad, de enige die hij kende. Zijn verwachtingshorizon maakte dat hij probleemloos de bedrieglijke relatie tussen deze afbeelding en het onderschrift kon accepteren, terwijl die voor een moderne beschouwer onaanvaardbaar zou zijn.

Een voorbeeld dat we al even gezien hebben is dat van de beschouwer die in verwarring is geraakt bij het zien van de inscriptie ‘Dit is geen pijp’ op een schilderij van Magritte (*Het verraad der beelden*, 1928-1929), terwijl de afbeelding onmiskenbaar een pijp voorstelt. In overeenstemming met het coöperatie-principe, probeert deze kijker een

oplossing te vinden voor de gepercipieerde non-conformiteit. De titel *Het verraad der beelden* zou kunnen maken dat hij zich realiseert dat de afbeelding van een pijp geen echte pijp is. En zo kan hij beeld en titel met elkaar verzoenen doordat hij de voorstelling op het schilderij herinterpreteert als zijnde een afbeelding en geen reëel voorwerp. Dan constateert hij dat de inscriptie, die vaak voor de titel gehouden wordt, toch juist was. Dat wordt bevestigd door Magritte, die aan Michel Foucault een reproductie van het schilderij gestuurd had, en op de achterkant dit commentaar had geschreven: 'De titel (sic!) spreekt de tekening niet tegen; hij bevestigt hem op een andere manier' (cf. Foucault 1970).

In andere gevallen verloopt de aanpassing andersom, en wordt de titel aan het beeld aangepast. Wanneer iemand stuit op een afbeelding van de Eiffeltoren op de Wereldtentoonstelling in Parijs en hij het onderschrift *Parijs 1879* leest, zijn er verschillende reacties mogelijk. Door gebrek aan parate kennis of eenvoudigweg uit onoplettendheid kan de kijker het anachronisme, namelijk de impliciete bewering dat de Eifeltoren al in 1879 gebouwd zou zijn, over het hoofd zien. Die kijker zal de titel als conform zien. Maar laten we er even vanuit gaan dat de kijker weet dat de Eiffeltoren pas in 1889 is geopend, bij gelegenheid van de Parijse Wereldtentoonstelling om het eeuwfeest van de Franse Revolutie op te luisteren. Die kijker verbaast zich over de non-conformiteit van de titel en probeert deze mentaal te corrigeren door aan te nemen dat er sprake is van een slordige drukfout: 1879 in plaats van 1889. Herinterpretatie van het beeld is in het algemeen de meest voor de hand liggende oplossing, maar is hier geen optie, omdat de afgebeelde ijzerconstructie onmiskenbaar de Eiffeltoren is; alleen correctie van de titel stelt de kijker in staat titel en afbeel ding alsnog met elkaar in overeenstemming te brengen.

Een minder gekunsteld voorbeeld is het *Tapijt van Bayeux*, de traditionele maar in feite onjuiste benaming van een linnen doek waarop met wol voorstellingen zijn geborduurd. De overlevering wil dat het gemaakt zou zijn door koningin Mathilde en haar dienaressen. Het bevindt zich in een zaal van het vroegere bisschoppelijke paleis te Bayeux en verbeeldt de veldslag bij Hastings in 1066, waarin Mathildes echtgenoot, Willem, hertog van Normandië, Engeland wist te veroveren en waaraan hij zijn bijnaam Willem de Veroveraar te danken heeft. De titel *Tapijt van Bayeux* is dus in meerdere opzichten onjuist: het is geen tapijt en het stelt niet Bayeux voor. De geïnteresseerde toerist die in Bayeux het *Tapijt* gaat bekijken en constateert dat het geen geweven wandtapijt is en dat Bayeux

er niet op voorkomt, zal nog steeds volgens het coöperatie-principe proberen de naam *Tapijt van Bayeux* en de voorstelling met elkaar in overeenstemming te brengen. Daar er geen spoor van Bayeux te vinden is op het *Tapijt*, moet hij de titel anders gaan interpreteren, en zal hij al snel concluderen dat het *Tapijt* zijn naam te danken heeft aan de plaats waar het wordt bewaard en tentoongesteld.

In geval van geconstateerde non-conformiteit tussen titel en beeld laat de kijker zich dus leiden door het coöperatie-principe en zijn verwachtingspatroon. Eerst bekijkt hij het beeld opnieuw om te zien of dat nog anders begrepen kan worden en, als dat onmogelijk blijkt, zal hij de titel proberen te herinterpreteren. Pas in laatste instantie, wanneer er geen enkele andere mogelijkheid overblijft, zal hij tot de conclusie komen dat woord en beeld niet met elkaar in overeenstemming te brengen zijn en dat het onderschrift 'dus' verkeerd is. Een dergelijke (her-)interpretatie en de finale afweging vormen een proces dat in feite natuurlijk in slechts een enkel ogenblik plaats kan vinden.

We hebben gezien dat de situationele context waarin titels aan kunstwerken betekenis kunnen geven, zeer complex en gevarieerd kan zijn. Ieder titel wordt gegeven naar aanleiding van precieze omstandigheden door een kunstenaar, een kunstbemiddelaar of een kunstconsument. Ieder werk dat op bestelling wordt gemaakt of dat bestemd is voor een officiële tentoonstelling als de *Salon*, ondergaat onvermijdelijk de invloed daarvan. In al die verschillende institutioneel bepaalde omstandigheden speelt de titel een belangrijke rol die vooralsnog onvoldoende is onderzocht (cf. Hoek te verschijnen).

Bibliografie

Armengaud, Françoise: *Titres*, Parijs, Méridiens-Klincksieck 1988.
Barthes, Roland: 'Rhétorique de l'image', In: *Communications* 4, 1964. p. 40-52.
Bosredon, Bernard: *Les Titres de tableaux. Une pragmatique de l'identification*, Parijs, Presses Universitaires de France 1997.

Butor, Michel: *Les Mots dans la peinture*, Parijs, Flammarion 1980. (1e ed. 1969)
Derrida, Jacques: *La Vérité en peinture*, Parijs, Flammarion 1978.
Foucault, Michel: *Ceci n'est pas une pipe*, Saint-Clément, Fata Morgana 1970
Genette, Gérard: *Seuils*, Parijs, Le Seuil 1987.
Gombrich, Ernst H.: *Art and Illusion. A Study in the Psychology of Pictorial Representation*, Londen, Phaidon Press 1960.
Hoek, Leo H.: *La Marque du titre. Dispositifs sémiotiques d'une pratique textuelle*, Den Haag-New York, Mouton 1981.
Hoek, Leo H.: *De titel uit de doeken gedaan. Over de rol van kunstopvattingen en instituties bij de betiteling van Franse kunstwerken*, Amsterdam, VU Uitgeverij 1997.
Hoek, Leo H.: *Titres, toiles et critique d'art* (in voorbereiding)
Joly, Martine: *L'Image et les signes. Approche sémiologique de l'image fixe*, Parijs, Nathan 1994.
Kerrick, Jean S.: 'The Influence of Captions on Picture Interpretation', In: *Journalism Quarterly* 32, 1955. p. 177-182.
Rothe, Arnold: *Der literarische Titel. Funktionen, Formen, Geschichte*, Frankfurt am Main, Vittorio Klostermann 1986.
Welchman, John C.: *Invisible Colors. A Visual History of Titles*, New Haven-Londen, Yale University Press 1997.

Emese Szabó & Katalin Beke

Van *Guido* tot *Het geheim*
Nederlandse boeken in Hongaarse vertaling

Inleiding

Dit artikel is het resultaat van een onderzoek, dat studenten en medewerkers van de vakgroep Germaanse Talen en Culturen van de Universiteit Debrecen hebben uitgevoerd, op de vertalingen van Nederlandse literatuur in het Hongaars. We hebben een lijst samengesteld van alle Nederlandse boeken die ooit in het Hongaars zijn vertaald.[1] Onze bedoeling was om met behulp van deze lijst te bekijken wat voor soort Nederlandstalige boeken in het Hongaars zijn vertaald en daarmee de basis te creëren voor verder onderzoek, met name over de receptie van de Nederlandse literatuur in Hongarije. In het artikel zullen we de titels van de lijst chronologisch, op basis van hun verschijnen in Hongarije, presenteren. We kunnen hier niet alle titels bespreken[2]; daarom zullen we alleen titels bespreken die de veranderingen in het soort vertaalde boeken illustreren, die bij uitvoerig bestuderen te ontdekken zijn. Na het bespreken van de vertalingen zullen we het ook over de literaire activiteiten hebben die in de jaren '90 in Hongarije plaatsvonden want ze spelen ook een belangrijke rol bij het bekendraken van de Nederlandse literatuur in Hongarije.

De Nederlandse-Hongaarse betrekkingen gaan terug tot de 16e eeuw. In die tijd studeerden honderden Hongaarse studenten aan beroemde Nederlandse universiteiten (Leiden, Utrecht, Franeker), wat door de

Reformatie en de onafhankelijkheid van de Republiek der Nederlanden positief beinvloed werd. Die studenten hebben meestal natuurwetenschappen, godgeleerdheid of rechten gestudeerd en keerden niet alleen met de modernste kennis naar Hongarije terug, maar brachten ook de toenmalige progressieve ideeën mee. Het werk van Spinoza, Erasmus van Rotterdam of Hugo de Groot zijn ook voor de huidige Hongaren niet onbekend. En ze kennen zowel de Nederlandse schilderkunst van de 17e eeuw als Van Gogh en Mondriaan.

De Nederlandstalige literatuur was, in tegenstelling tot een gedeelte van de Nederlandse literatuur (en filosofie) in het Latijn, nog nauwelijks bekend. Reden hiervan kan zijn dat er nauwelijks mensen Nederlands spraken, terwijl een taal als Latijn wel door veel intellectuelen werd beheerst. Andere reden kan zijn dat de Nederlandse literatuur ook geen stof van het Hongaarse onderwijs is. De mensen die de Nederlandse literatuur kennen, zijn tijdens hun studie of via Nederlandse vrienden of kennissen met haar in aanraking gekomen. Hier moet aan toegevoegd worden dat vele mensen die Nederlandse kennissen hebben een derde taal voor de communicatie gebruiken. Daarom zijn - naast de Hongaarse vertalingen natuurlijk - ook vertalingen van de Nederlandse literatuur in andere talen ook van belang voor de Hongaarse lezers, en heel vaak worden Nederlandse boeken in het Hongaars vertaald nadat ze in een andere taal al succes hebben gehad bij hen.

Vertaling van de Nederlandse literatuur in het Hongaars

De 19e eeuw

Wat de Hongaarse vertalingen van Nederlandse boeken betreft, bestaat onze verzameling van titels tot nu toe uit 147 titels. Volgens de bronnen (zie voetnoot 1) was het eerste boek uit het Nederlands in het Hongaars in 1834 door Endre Molnár vertaald. Het gaat om de roman *Guido* van K.F. Velde[3] die in Kassa verscheen (het huidige Kosice). Het boek werd niet uit het Nederlands maar uit het Duits in het Hongaars vertaald. Dit feit wijst ons erop dat we rekening moeten houden met de rol van een tussentaal als we de betrekkingen tussen Nederland en Hongarije onderzoeken. De praktijk dat Nederlandse boeken uit een andere taal in het Hongaars werden vertaald was trouwens voor de hele 19e eeuw typerend: uit de 6 Nederlandse boeken die toen in het Hongaars verschenen waren er drie uit het Duits, was er één uit het Frans en slechts één uit het

Nederlands in het Hongaars vertaald[4]. Over één boek (*Jeanette en Juanito* van Jean ten Brink) weten we niet of het uit het Nederlands of uit een andere taal in het Hongaars was vertaald.[5]

Als we het lijstje bekijken, springt in het oog dat er slechts één Nederlandse auteur en vijf Vlaamse auteurs op staan. Wat kan de reden hiervoor zijn? Aan de ene kant kan dat worden verklaard met het feit dat de francofone literatuur uit het Zuiden bekend was in Hongarije. Via deze literatuur kwamen lezers in contact met de Vlaamse literatuur. Aan de andere kant konden de Hongaren die hun onafhakelijkheid van de Habsburgers wilden bevechten, ideeën van de Vlaamse Beweging opdoen over de romantiek van vaderlandsliefde. Van Hendrik Conscience, een vertegenwoordiger daarvan, zijn er zelfs twee boeken vertaald.

Zes vertalingen in de 19e eeuw is misschien niet veel, maar het laat wél zien dat er een zekere belangstelling was voor de Nederlandstalige literatuur.

1900-1945

In de eerste helft van de 20e eeuw steeg het aantal in het Hongaars vertaalde Nederlandse boeken duidelijk. Tussen 1900 en 1945 zijn er 47 titels uitgegeven. In 1901 verscheen het verhaal *Saidja en Adinda* van Multatuli. De hele *Max Havelaar* kwam in 1924 uit en had zelfs twee edities. *Noodlot* van Louis Couperus werd tot 1927 nog door 4 verdere boeken gevolgd.[6] In 1910 kwam in het Hongaars *Lucifer* van Joos van den Vondel uit en in 1920 *Het kindeken Jesus in Vlaandern* van Felix Timmermans. In 1923 verscheen de eerste bloemlezing uit Nederlandse gedichten in Hongarije, in 1925 werd gevolgd door een tweede.

De meest vertaalde Nederlandse auteur tussen 1900 en 1945 was Herman Heijermans van wie er 10 boeken in het Hongaars zijn vertaald, waarvan de meeste toneelstukken. Een van de toneelstukken is door Sándor Hevesi vertaald, de beroemde schrijver en regisseur. Het is merkwaardig dat zijn *Op hoop van zegen,* dat wellicht als zijn bekendste boek kan worden beschouwd, pas in 1950 in het Hongaars uitkwam. Maar de andere 9 zijn wel tussen 1903 en 1926 in Hongarije verschenen. Het is een hele interessante vraag waarom Heijermans één van de meest in het Hongaars vertaalde auteurs is. Voor de hedendaagse Hongaarse lezer is hij ieder geval onbekend en er moet nog verder onderzoek worden gedaan hoe bekend zijn werk tijdens de eeuwwisseling was. Onze vakgroep is van plan om dit onderzoek te doen.

Het meest interessante feit uit die tijd is dat in 1907 een Nederlandse literatuurgeschiedenis in het Hongaars het licht zag, geschreven door de Hongaar Zsigmond Nagy. Dit is de eerste en tot nu toe ook de laatste Nederlandse literatuurgeschiedenis die in het Hongaars is geschreven. Ook deze is een interessant onderwerp voor een onderzoek: voor wie en met welke bedoeling heeft hij een Nederlandse literatuurgeschiedenis gemaakt?

De productiefste periode tussen 1900 en 1945 waren het eind van de jaren dertig en het begin van de jaren veertig toen 26 vertaalde boeken verschenen. Van Jo van Ammers-Küller, die (samen met Herman Heijermans) de meest vertaalde Nederlandse auteur is op Hongaars taalgebied, kwamen in die tijd 10 boeken uit.[7] In de jaren dertig en veertig verschenen er 5 boeken van M. Székely-Lulofs[8]. *Rubber* verscheen zelfs twee keer. *Het laatste bedrijf* was door haar man vertaald. László Székely was een actieve Hongaarse vertaler van de Nederlandse literatuur; hij vertaalde *Hollands glorie* van Jan de Hartog (verschenen in 1942), *Janmaats en sinjeuren* van K. Norel (1943) en *Vrouwen naar Jakarta* van A.D. Hartog (1943).[9]

1945-1959

Na de Tweede Wereldoorlog nam de uitgave van Nederlandse literatuur in Hongarije in frequentie af. In de tweede helft van de jaren veertig verscheen slechts de trilogie van Piet Bakker: *Ciske de rat; Ciske groeit op* en *Ciske de man* en een boek van Pieter de Welcheren van der Meer.

In de jaren vijftig was de situatie niet beter: er werden 6 boeken in het Hongaars vertaald waarvan er één, de *Max Havelaar*, al eerder uitkwam in een andere vertaling. In de jaren vijftig verscheen *Max Havelaar* zelfs twee keer: in 1950 en in 1955. Er moet in Hongarije in die tijd zeker een belangstelling voor Indonesië zijn geweest want naast *Max Havelaar* werd ook *Uit het rijk der duizend eilanden. Indonesië zoals het is. Het verhaal van een reis door Indonesië* van Joop Wolff uitgegeven. Merkwaardig is dat beide boeken bij dezelfde uitgeverij (Szikra) verschenen.

Er was nog een boek in die tijd dat twee edities had: *Het achterhuis* van Anne Frank. De andere drie boeken in de jaren vijftig waren *Hoogverraad* en *Het meisje met rood haar* van Theun de Vries en *Bartje zoekt geluk* van A. de Vries.

1960-1969

In de jaren zestig en zeventig werden steeds meer Nederlandse boeken in Hongaarse vertaling uitgegeven. In de jaren zestig waren dat 12, waaronder twee bloemlezingen uit gedichten. De ene is een bloemlezing van Vlaamse auteurs (1969), de andere heet gewoon *Bloemlezing van Nederlandse dichters* (1965) waarin ook Vlaamse auteurs zijn opgenomen. In Nederland en in Vlaanderen wordt veel gediscussieerd over de kwestie of er één of twéé Nederlandse literaturen zijn. Het is heel interessant dat er in de in Hongarije verschenen bloemlezingen bijna altijd auteurs van beide landen zijn opgenomen. Er is één bloemlezing met alleen maar zuidelijke auteurs. In de jaren zestig werden er zowel van Multatuli als van Theun de Vries weer twee boeken vertaald[10].

1970-1979

In de jaren zeventig werd ook *Het raadselrijk* van Theun de Vries vertaald. Verder werd *Het achterhuis* van Anne Frank opnieuw uitgegeven en konden de Hongaarse lezers *Het bittere kruid* Van Marga Minco leren kennen. Andere vertalingen waren van Lois Paul Boon, Simon Vestdijk, Marnix Gijsen en Karel Jonckheere. In 1976 zag de eerste bloemlezing uit Nederlandse verhalen (van noordelijke én zuidelijke auteurs) het licht. In het totaal werden er dit decennium 16 Nederlandse boeken in het Hongaars vertaald.

1980-1989

De jaren tachtig waren net zo productief als de jaren dertig. Er kwamen 30 boeken uit, waarvan drie titels niet de eerste oplage zijn: *Het achterhuis* van Anne Frank had weer twee edities (in 1980 en 1982) en *Max Havelaar* één (in 1981). In die jaren verscheen het eerste Nederlandse boek in het Hongaars over de Nederlandse cultuur van vóór 1600: *Het schilder-boeck* van Karel van Mander, gevolgd in 1999 door de bundel *De geestelike brulocht* Jan van Ruusbroec waarin 3 geschriften zijn opgenomen: *De geestelike brulocht, Vanden seven sloten, Van seven trappen in den graed der gheesteleker minnen.*

In dat decennium werden er van vele belangrijke naoorlogse Nederlandse auteurs boeken vertaald, zoals Harry Mulisch (*De aanslag*), Jan Wolkers (*Terug naar Oegstgeest*), Ivo Michiels (*Het afscheid*) en Leon de Winter (*Zoeken naar Eileen W.*). De belangstelling voor gedichten groeide ook: het Hongaarse publiek kon ook drie nieuwe bloemlezingen uit Nederlandse gedichten lezen.

In 1986 werd de eerste Hongaarse vertaling van Cees Nooteboom uitgegeven: *Rituelen*, in 1989 gevolgd door *Een lied van schijn en wezen.* In de jaren negentig volgden *Het volgende verhaal* (in 1995) en *In Nederland* (in 1997). Boeken van Cees Nooteboom werden in het Hongaars vertaald nadat hij een groot succes had gehad in Duitsland. Aan een Hongaars receptieonderzoek zou dan ook zeker een Duits receptieonderzoek voraf moeten gaan.

1990 tot nu

Na de politieke omwenteling in de jaren negentig nam de vertaling van Nederlandse literatuur in Hongarije een nieuwe aanloop. Door de efficiënte financiële ondersteuning van het Nederlands Literair Productie- en Vertalingenfonds konden 29 in het Hongaars vertaalde boeken het licht zien. De nadruk lag op de contemporaine auteurs maar ook het dagboek van Etty Hillesum (1994) en *De Avonden* van G.K. van het Reve (in 1998) verschenen in dat decennium.

Ondanks al die vertalersactiviteiten is de Nederlandse literatuur alleen maar in nauwe intellectuele kringen enigszins bekend. Daarvan uitgaand dat de Nederlandse beeldende kunst in een bredere kring bekend is, heeft Judit Gera, die zelf meerdere boeken in het Hongaars vertaalde, in 2000 een essaybundel geschreven waarin ze Nederlandse literaire werken met schilderijen van bekende Nederlandse schilders vergelijkt om de Nederlandse literatuur op die manier populair te maken. In de tweede helft van het boek zijn de behandelde literaire werken door haar vertaald.

Literaire activiteiten in de jaren negentig

Oorzaak ervan, dat de Nederlandse literatuur in Hongarije nauwelijk bekend is geraakt, kan het verschil in politiek systeem zijn. Na de politieke omwenteling in de jaren negentig waren er talrijke pogingen om de Nederlandse literatuur bekend en populair te maken in Hongarije. Naast het vertalen van boeken vonden vele literaire activiteiten in Budapest en andere Hongaarse steden plaats, waaraan zowel Nederlandse als Hongaarse schrijvers deelnamen.

De eerste grootschalige literaire manifestatie heeft in oktober 1996 in Budapest plaatsgevonden, toen het Hongaarse publiek met behulp van het Nederlands Literair Productie- en Vertaalfonds vier dagen lang beroemde

vertegenwoordigers van de Nederlandse en Vlaamse literatuur kon leren kennen, en iedereen de internationaal erkende werken van de Nederlandse filmindustrie kon bekijken.

De manifestatie, die van 26 tot 29 oktober 1996 plaatsvond inTheater Merlin, heeft als thema *Ironie en Melancholie.* In het weekendprogramma werd het accent op de literatuur gelegd. In de loop van die twee dagen konden moderne Nederlandse, Vlaamse en Hongaarse literatoren hun mening over de onderwerpen ironie en melancholie uitspreken en bespreken in welke mate de begrippen 'ironisch' of 'melancholisch' met de Nederlanders, Vlamingen en Hongaren zijn verbonden.

Belangstellenden konden aan een workshop deelnemen, waarin over verschillende vragen en problemen van de literaire vertaling uit het Nederlands in het Hongaars werd gediscussiëerd. Benno Barnard, Anna Enquist, Willem Jan Otten en Rogi Wieg droegen een paar van hun gedichten voor. Daarnaast was er een interview met Cees Nooteboom die over zijn leven en werk vertelde. Ook zijn herinneringen aan Hongarije deelde hij met het publiek. Nooteboom was namelijk tijdens de Hongaarse Opstand in 1956 als reporter in Hongarije. Maar de aanwezigen konden ook van Lieve Joris, Cees Nooteboom, Leon de Winter en Joost Zwagerman horen, wat ironie en melancholie voor hen betekenden en waarom de Hongaren in het buitenland als 'een melancholisch volk' bekend staan.

Naast het literaire weekend werden in de bioscoop Szinbád Nederlandse filmdagen georganiseerd, waar men vijf moderne Nederlandse films kon zien.

Aan de universiteiten waar een opleiding Nederlandse taal en cultuur bestaat, leren studenten de Nederlandse literatuur goed kennen. De ELTE en de Károli Universiteit in Budapest en de Universiteit Debrecen proberen de Nederlandstalige literatuur in de vorm van literaire activiteiten te ondersteunen. In Budapest bestaat er uit docenten en studenten Nederlands een kleine 'kring van vertalers' die steeds nieuwe Nederlandse boeken in het Hongaars vertaalt. Het merendeel van de vertalingen uit de jaren '90 is aan hen te danken. In Debrecen willen we meer aandacht besteden aan het bestuderen van de Hongaarse receptie van de Nederlandse literatuur.

De schrijvers Benno Barnard en Geert van Istendael waren al meerdere malen in beide steden om hun boeken aan belangstellende studenten te presenteren en om hoorcolleges over de moderne Vlaamse litartuur te

houden. Na het festival in 1996 werkten Benno Barnard en Rogi Wieg lange tijd aan de ELTE als gastdocenten.

Op 28 april 1997 heeft de afdeling Neerlandistiek in Debrecen een manifestatie gehouden waarvan de aanleiding het boek *Het gat in de wereld* van Benno Barnard was, dat ter gelegenheid van de Hongaarse Boekenweek 1997 werd vertaald en uitgegeven. Het tweede voordracht was van Geert van Istendael over zijn roman *Het Belgisch labyrint* dat al vroeger was verschenen. Aan het eind konden de studenten aan de auteurs vragen stellen en boeken kopen.

Aan het begin van 1997 werd ook een Vlaamse literaire avond georganiseerd met de actieve samenwerking van Geert van Istendael, Benno Barnard, Kristien Hemmerechts en Herman de Coninck.

In de loop van 1998 werden er ook andere schrijvers en dichters in Budapest uitgenodigd. Joost Zwagerman en Rogi Wieg probeerden de Nederlandse literatuur in Hongarije tijdens deze korte bezoeken populair te maken. Naar aanleiding van de uitgave van zijn *De hoed van tante Jeannot* kwam ook Eric de Kuyper naar Budapest waar Judit Gera, de vertaalster, het boek aan het belangstellende publiek presenteerde.

In april 2000 waren in vier Hongaarse steden de Nederlandse films met de Oscar-prijs te zien (*Karakter, De aanslag, Antonia*). Naar iedere stad kwam een acteur die in één van de films speelde. In Debrecen hadden we Jan Decleir te gast. De organisatie van dit grootschalige feest was te danken aan de Ambassade van het Koninkrijk der Nederlanden.

Ook literaire tijdschriften proberen de Nederlandse literatuur bekend te maken in Hongarije.

In het dubbelnummer mei-juni 1996 heeft de Magyar Napló aandacht besteed aan de Vlaamse literatuur en enkele maanden daarvoor heeft ze een nummer gewijd aan de Noordelijke literatuur.

Op 23 april 1999 heeft de redactie van het literaire tijdschrift Magyar Lettre Internationale een bijeenkomst georganiseerd in het Congresgebouw van Budapest. Hieraan heeft opnieuw Benno Barnard deelgenomen. Dit omdat in de nieuwe uitgave van het tijdschrift Magyar Lettre Internationale een apart hoofdstuk aan het onderwerp *De Belgen bestaan toch niet* gewijd werd en er naast publicaties van andere auteurs ook een publicatie van Benno Barnard in het tijdschrift verscheen.

We hopen dat al die pogingen sinds het verschijnen van het eerste Nederlandse boek in Hongarije in 1834 niet vergeefs blijven en dat de Nederlandse literatuur bekend raakt in Hongarije en dat steeds meer Hongaren Nederlandse boeken zullen lezen. Mischien kunnen we iets van elkaar leren.

Bijlage

De titels van de in het Hongaars vertaalde Nederlandse boeken:

19de eeuw

1834:	K.F. Velde: *Guido* (uit het Duits) Kassa, Ellinger
1858:	H. Conscience: *Verhalen* (uit het Duits) Pest, Szabóky Adolf & Beimel
1876:	H. Conscience: *De arme edelman* (uit het Frans) Budapest, Franklin
1880:	A. Snieders: *Het zusterke der armen* (uit het Duits) Kalocsa
1893:	L. Couperus: *Noodloot* (uit het Nederlands) Budapest: Singer & Wolfner
1897:	J. ten Brink: *Jeanette en Juanito* Budapest, Athenaeum

De periode tussen 1900 en 1945

1901:	Multatuli: *Saïdja en Adinda* Budapest, Lampel
1903:	H. Heijermans: *Ghetto* Budapest, Lampel
1904:	H. Heijermans: ? *(Zsidó furfang*) Budapest - Wien, Freund
1906:	H. Heijermans: *Nummer tachtig* Budapest, Világosság
1910:	J. van den Vondel: *Lucifer* Budapest, Franklin-Társulat
1912:	H. Heijermans: *De meid* Budapest, Eke
1913:	H. Heijermans: ? *(A vörös kalóz*) Budapest, Athenauem
	H. Heijermans: ? *(Fecske család a levegőben*) Budapest, Athenaeum
1918:	L. Couperus: *Heliogalabus* Budapest, Kultúra

1920:	H. Heijermans: *Het zevende gebod* Budapest, Lampel
	C.P. Rossem / J.F. Soesman: *Femina* Budapest, Kultúra
	F. Timmerman: *Het kindeken Jesus in Vlaanderen* Budapest: Pantheon (uit het Duits)
1921:	L. Couperus: *De komedianten* Budapest, Kultúra
1922:	L. Couperus: *Psyche* Budapest, Franklin Társulat

1924:	L. Bruun: *Van Zantens glückliche Zeit* Budapest, Tolnai
	Multatuli: *Max Havelaar* Budapest, Népszava
1926:	H. Heijermans: *? (Blöff)* Budapest, Athenaeum
1927:	L. Couperus: *Fidessa* Budapest, Tolnai
1929:	B. van Eysselstein: *Het raadsel van den dertienden december* Budapest, Légrády
	Ivans: *Geheime dienst* Budapest, Légrády Testvérek
	E. Marr: *Nieuw leven* Budapest, Regénytár Kiadóvállalat
1932:	Panhuys, A.: ? *(Paraszthercegnő)* Budapest, Klein Gábor
	Panhuys, A.: ? *(A visszanyert élet)* Budapest, Klein Gábor
1933:	Ammers-Küller, Jo van: *Tantalus* Budapest, Singer & Wolfner
	Hossum, K.: ? *(Az álmos riporter)* Budapest, Légrády
	Hossum, K.: ? *(A bádogkirály leánya)* Budapest, Légrády
	Hossum, K.: ? *(Egy boxbajnok kalandjai)* Budapest, Légrády
1934:	Székely-Lulofs, M.: *Koeli* Budapest, Pantheon
1936:	Hemel, H. van der: ? (*A gyilkos rózsák titka)* Budapest, Mai Nap
1937:	Hoogstraten-Schoch, A. van: *Gouden teugels* Cluj-Napoca, Erdélyi Református Egyházkerület
	Székely-Lulofs, M.: *De andere wereld* Budapest, Pantheon
	Székely-Lulofs, M.: *De hongertocht* Budapest, Pantheon
	Székely-Lulofs, M.: *Rubber* Budapest, Pantheon

1939:	Marais, E.: *De ziel van die mier* Budapest, Franklin
1940:	Dejong, D.C.: ? *(A nagy gát mögött)* Budapest, Singer & Wolfner
1942:	Ammers-Küller, Jo van: *Elzeline* Budapest, Révai
	Coolen, A.: *De goede moordenaar* Budapest, Athenaeum
	Hartog, J. de: *Hollands glorie* Budapest, Szölössy
	Székely-Lulofs, M.: *Rubber* Budapest, Pantheon (2de oplage)
1943:	Ammers-Küller, Jo van: *De opstandingen* Budapest, Révai
	Ammers-Küller, Jo van: *De appel en Eva* Budapest, Révai
	Norel, K.: *Janmaats en sinjeuren* Budapest, Dante
	Hertog, A.D. *Vrouwen naar Jakarta* Budapest, Dante
1944:	Corsari, W.: *De man zonder uniform* Budapest, Stílus
	Székely-Lulofs, M.: *Het laatste bedrijf* Budapest, Szöllösy
1945:	Ammers-Küller, Jo van: *Maskerade* Budapest, Révai
194?:	Ammers-Küller, Jo van: *? (Quint ezredes családja)* Budapest, Pantheon
194?:	Ammers-Küller, Jo van: *? (Napoleon korának nagy kalandornője)* Budapest, ?

De periode tussen 1945 en heden

1947:	Meer de Walcheren, P. van der: *Mijn dagboek* Budapest, 1947
1948:	Bakker, Piet: *Ciske de rat* Budapest, Szöllösy
	Bakker, Piet: *Ciske groeit op* Budapest, Szöllösy
	Bakker, Piet: *Ciske de man* Budapest, Szöllösy
1950:	Multatuli: *Max Havelaar* Budapest, Szikra
1952:	Vries, Th. de: *Hoogverraad*Budapest, Szépirodalmi Kiadó
1955:	Multatuli: *Max Havelaar* Budapest, Új Magyar Kiadó
	Wolff, J.: *Uit het rijk der duizend eilanden. Indonesië zoals het is. Het vehaal van een reis door Indonesi*ë Budapest, Szikra
1956:	Vries, A. de: *Bartje zoekt geluk* Budapest, Új Magyar Kiadó
1957:	Vries, A. de: *Bartje zoekt geluk* Budapest, Új Magyar Kiadó (2de oplage)
1958:	Frank, A.: *Het achterhuis* Budapest, Európa
1959:	Frank, A.: *Het achterhuis* Budapest, Európa (2de oplage)
1960:	Germonprez, F.: *IJsland, IJsland* Budapest, Európa
	Vries, Th. de: *Een spook waart door Europa* Budapest, Gondolat
1961:	*Sprookjes uit Engeland, Iereland, Schotland, Wales, IJsland, Nederland* Budapest, Móra
1964:	Jonckheere, K.: *Tierra caliente* Budapest, Táncsics Kiadó
	Multatuli: *De geschiedenis van Woutertje Pieterse* Budapest, Móra Kiadó

	Multatuli: *? (Szertefoszlott álmok)* Budapest, Móra Kiadó
	Rossels, M.: *Oosterse coctail* Budapest, Táncsics Kiadó
	Vries, Th. de: *Signalen uit het donker* Budapest, Színháztudományi Intézet
1965:	*Een bloemlezing van Nederlandse - Hollandse, Vlaamse en Friese - dichters* Budapest, Móra Kiadó
	Staal, J. de: *De laatste verlofhanger* Budapest, Színháztudományi Intézet
1966:	Hartog, J. de: *Stella* Budapest, Magvető
1969:	*Een bloemlezing van Vlaamse dichters* Budapest, Magvető
1970:	Hartog, J. de: *De maagd en de moordenaar* Budapest, Magvető
1971:	Vries, Th. de: *Sla de wolfen herder! Roman uit de babilonische voortijd* Budapest, Gondolat
1972:	Jonckheere, K.: Keuze uit de *Verzamelde gedichten* Budapest, Európa

	Scharten, C.Th. - Scharten-Antink, M.: *De grote Zorzi* Budapest, Corvina (uit het Duits vertaald)
1973:	Beckman, Th.: *Micky en de vreemde rovers* Budapest, Móra
	Frank, A.: *Het achterhuis* Bukarest, Kriterion
1974:	Scharten, C.Th. - Scharten-Antink, M.: *De grote Zorzi* Budapest, Corvina (uit het Duits vertaald) (2de oplage)
1976:	*Elf Nederlandse vertellers. Een bloemlezing* Budapest, Európa
	Gijsen, M.: *Telemachus in het dorp* Budapest, Európa
	Ruyskinck, W.: *Het reservaat* Budapest, Európa
1977:	Eisendoorn, J.: *Een neus van Goliath* Budapest, Móra
	Vries, Th. de: *Het raadselrijk* Budapest, Európa
1978:	Heemans, O.C.: ? *(Száz híd között)* Budapest, Zrínyi
	Vestdijk, S.: *Rumeiland* Budapest, Európa
1979:	Boon, L.P.: *Menuet en andere verhalen* Budapest, Európa
	Kooiker, L.: *Heksensteen* Budapest, Móra
	Minco, M.: *Het bittere kruid* Budapest, Magvető
	Zboray Ilona: *Het boek van de grootouders* Budapest, Minerva
1980:	Frank, A.: *Het achterhuis* Budapest, Kozmosz
	Gezelle, G.: Keuze uit de gedichten Antwerpen, Uitgeverij MIM-Orteliusfonds
	Vandeloo, J.: *Het gevaar* Budapest, Európa
1981:	*Tien Nederlandse dichters. Een bloemlezing* Budapest, Európa

	Doolaard, A. den: *Het verjaagde water* Budapest, Európa
	Multatuli: *Max Havelaar* Budapest, Európa
	Wolkers, J.: *Terug naar Oestgeest* Budapest, Magvető
1982:	Brink, A.: *Rumours of rain* Budapest, Magvető
	Frank, A.: *Het achterhuis* Bratislava, Madách; Budapest, Európa
1983:	Blokker, J.: *Op zoek naar een oom* Budapest, Móra
	Bontridder, A.: *Nadering. Een tweetalige bloemlezing uit Vlaamse gedichten* Budapest, Pen Club
	Boon, L.P.: *De Kapellekensbaan* Budapest, Európa
	Schendel, A. van: *Het fregatschip Johanna Maria* Budapest, Európa
1984:	Michiels, I.: *Het afscheid*Budapest, Európa
1986:	Beckman, Th.: *Kruistocht in spijkerbroek* Budapest, Móra
	Gijsen, M.: *Joachim van Babylon* Budapest, Magvető
	Hart, M. 't: *Laatste zomernacht* Budapest, Európa
	Dékány, K. (red.): *Nederlandse dichters vanaf Gorter tot heden*

	Amstelveen, Forum
	Mulisch, H.: *De aanslag* Budapest, Európa
	Nooteboom, C.: *Rituelen* Budapest, Európa
	Terlouw, J.: *Koning van Katoren* Budapest, Móra (uit het Engels)
1987:	Elsschot, W.: *Kaas* Amstelveen, Forum
	Haasse, H.: *Oeroeg* Budapest, Magvető
	Mander, C. van: *Het schilder-boeck* Budapest, Helikon
	Vandeloo, J.: *De dag van de dode god* Budapest, Európa
1988:	Beckman, Th.: *Kinderen van Moeder Aarde* Budapest, Maecenas *Vrouwtje Theelepel. Nederlandse TV-sprookjes* Budapest, Műszaki Kiadó
	Winter, L. de: *Zoeken naar Eileen W.* Budapest, Európa
1989:	Hartog, J. de: *Schipper naast God: spel van de zee in drie bedrijven* Budapest, Árkádia (uit het Engels)
	Nooteboom, C.: *Een lied van schijn en wezen* Budapest, Európa
1991:	Geeraerts, J.: *Gangreen* Békéscsaba, Tevan
	Herck, P. van: *Sam, of de Pluterdag!* Amsterdam, Meulenhoff (uit het Engels)
	Zanger, J. de: *Desnoods met geweld* Budapest, Móra
1992:	Keuls, Y.: *De moeder van David S., geb. 3 juli 1959* Budapest, Magazin
1993:	Beckman, Th.: *Kinderen van Moeder Aarde* Budapest, Magyar Könyvklub
	Beckman, Th.: *Triomf van de verschroeide aarde* Budapest, Maecenas
	Deleu, J.: *Verhalen* Budapest, Magvető

	Een bloemlezing uit Nederlandse en Vlaamse verhalen Budapest, ELTE
1994:	Hillesum, E.: *Het verstoorde leven. Dagboek van Etty Hillesum* Budapest, Gondolat
	Istendael, G. van: *Het belgisch labyrint of de schoonheid der wanstaltigheid* Budapest, Gondolat
1995:	Nooteboom, C.: *Het volgende verhaal* Pécs, Jelenkor
	Vermeiren, L.: *De gouden vliender* Nagykanizsa, Szabadi (uit het Esperanto)
	Vermeiren, L.: *Pum, de vliegende kabouter* Nagykanizsa, Szabadi (uit het Esperanto)

1996:	Bolkenstein, F.: *Gesprekken, essays* Budapest, Századvég
	Bosmans, Ph.: *Bloemen van geluk moet je zelf planten* Szeged, Agapé
	Walschap, G.: *Houtekiet* Budapest, Pesti Szalon
1997:	Barnard, B.: *Het gat in de wereld* Budapest, Széphalom Könyvműhely
	Moor, M. de: *De virtuoos* Budapest, Európa
	Wieg, R.: *Souffleurs van de duivel* Budapest, Filum
1998:	Kuyper, E. de: *De hoed van tante Jeannot* Budapest, Noran
	Reve, G.: *De avonden* Pécs, Jelenkor
	Wieg, R.: *De overval* Budapest, Filum
	Zwagerman, J.: *Vals licht* Budapest, Filum
1999:	Moor, M. de: *De hartog van Egypte* Budapest, Európa
	Otten, W.J.: *Ons mankeert niets* Pécs, Jelenkor
	Ruusbroec, J. van: *Geestelijke schriften* Budapest, Szent István Társulat
2000:	Claus, H.: *De Geruchten* Budapest, Európa
	Coolsaet, B. - Keyzer, L. de: *Het penseel van de liefde* Budapest, Magvető
	Enquist, A.: *Het geheim* Pécs, Jelenkor
2001:	Nooteboom, C.: *Allerzielen* Budapest, Európa

Eindnoten:

1 De bronnen van het onderzoek zijn:
   - Bibliographia Neerlandica (Compiled by A.M.P. Mollema), The Hague, Martinus Nijhoff, 1962 Translations of Dutch literature 1900-1957 (p. 459-462)
   - Deleu, Jozef: *Nederlandse boeken in het Hongaars* (1945-1985)
   - Catalogus van de Landelijke Széchényi Bibliotheek Budapest
   - Catalogus van de Universiteitsbibliotheek Debrecen
   - Nederlands Literair Productie- en Vertalingenfonds (tot 1993)
   - Ons Erfdeel (jg. 1991-1998)
   - Vandeputte, O. / Gera J.: *A németalföldi nyelv* (Ned.: *Het Nederlands*), Rekkem, Stichting Ons Erfdeel 1993 p. 61-63

2 De volledige lijst van de titels wordt in de bijlage opgenomen. In sommigen boekbeschrijvingen staat op de plaats van de Nederlandse titel een (?). In dat geval was de oorspronkelijke Nederlandse titel niet aangegeven in het boek maar de vertaalde titel wel. Deze staat tussen haakjes.

3 Hier mag met recht de vraag worden gesteld of er misschien al eerder Nederlandse boeken in het Hongaars vertaald waren. De Nederlanders en de Hongaren hadden namelijk sinds de 16e eeuw betrekkingen. Maar als we bedenken dat men toen het Latijn gebruikte en ook de wetenschappelijke boeken die ook de Hongaarse studenten gebruikten in het Latijn waren geschreven, was er geen behoefte aan vertalingen. (Anderzijds gaat het hier uitsluitend over literatuur.) In ieder geval vermelden de bronnen die roman *Guido* van K.F. Velde als het eerste in het Hongaars verschenen Nederlandstalige boek.

4 Voor de details zie de bijlage.

5 In de praktijk van de 19e eeuwse Hongaarse uitgeverswereld was het niet gebruikelijk de basis van de vertaling aan te geven. Daarom is het soms moeilijk achter de Nederlandse titel te komen, vooral als de vertalers een helemaal andere Hongaarse titel verzinnen dan de originele. Vaak weten we niet eens uit welke taal het boek is vertaald. Nu hadden we geluk met de andere vijf boeken want de brontaal stond er vermeld.

6 1918: *Heliogalabus*, 1921: *De komedianten*, 1922: *Psyche*, 1927 *Fidessa*

7 1933: *Tantalus*; 1934-1938: *Heeren, knechten en vrouwen* I, II, III; 1942: *Elzeline*; 1943: *De opstandingen*; 1943: *De appel en Eva*; 1945: *Maskerade*, en nog twee boeken waarvan we tot nu toe nog alleen de Hongaarse titel kennen.

8 1934: *Koeli*; 1937: *De andere wereld*; 1937: *De hongertocht*; 1937 en 1942: *Rubber*; 1944 *Het laatste bedrijf*

9 Hoewel J. Huizinga buiten de literatuur valt mogen we hem niet vergeten wanneer het over de jaren 30 en 40 gaat. Hij was heel populair in Hongarije. Hij nam de uitnodiging van zijn aanhangers aan en bezocht het land.

10 Multatuli: *De geschiedenis van Woutertje Pieterse* en *Szertefoszlott álmok* (beide in 1964); Th. de Vries: *Een spook waart door Europa* (1960) en *Signalen uit het donker* (1964)

Taalkunde

Emmeken van der Heijden

Selectie van hulpwerkwoorden van het perfectum in het Nederlands en het Duits

Het Nederlands en het Duits selecteren zowel zijn als hebben als hulpwerkwoord van de perfecte vorm. In dit artikel wordt stilgestaan bij de vraag waardoor de keuze voor een van beide hulpwerkwoorden wordt bepaald. Daarbij komen niet alleen overeenkomsten, maar ook verschillen tussen beide talen aan de orde. Deze analyse sluit aan bij de huidige aandacht voor contrastieve projecten, zoals die onder andere naar aanleiding van de tweede druk van de 'Algemene Nederlandse Spraakkunst' (1997) in gang zijn gezet. Analyses van het Nederlands in vergelijking met andere talen zijn niet alleen van belang voor de Nederlandse taalkunde, maar ook voor het taalverwervingsonderwijs in het Nederlands, waarvoor het nut van contrastiviteit steeds vaker wordt erkend. De extramurale neerlandistiek kan aan die contrastieve en vergelijkende projecten een belangrijke bijdrage leveren. De homogene taalachtergrond van haar studenten en de homogene niet-Nederlandse taalomgeving waarbinnen de extramurale Nederlandse afdelingen zijn geplaatst, vormen daarvoor gunstige omstandigheden.

1 Inleiding

Analyses van lingïstische fenomenen in het Nederlands in vergelijking met andere talen zijn van groot belang voor de extramurale neerlandistiek. Het brengt niet alleen eventuele leerproblemen in kaart die de anderstalige

leerder bij het verwerven van het Nederlands kan ondervinden, het draagt ook bij aan het taalkundige inzicht in het Nederlands. Het is dan ook niet verwonderlijk dat naar aanleiding van de nieuwste druk van de *Algemene Nederlandse Spraakkunst* (1997; in het vervolg *ANS*), een spraakkunst die vooral door herhaaldelijk aandringen van extramurale neerlandici tot stand is gekomen, een tweetal contrastieve projecten in gang zijn gezet, die het Nederlands in vergelijking met het Duits respectievelijk het Frans moeten beschrijven.

Ook in dit artikel wordt een fenomeen uit het Nederlands vergelijkend, en wel met het Duits, bekeken: het gebruik van *hebben/haben* dan wel *zijn/sein* als hulpwerkwoord van het perfectum.

(1) Hij heeft dat boek gelezen.
(2) Er hat das Buch gelesen.
(3) Hij is al gegaan.
(4) Er ist schon gegangen.

In dit artikel wil ik stilstaan bij de vraag waardoor de keuze voor een van beide hulpwerkwoorden bepaald wordt en waardoor verschillen hierin tussen beide talen veroorzaakt worden. Mijn stelling is dat daarbij zowel syntactische als semantische factoren in het geding zijn. Ik argumenteer daarmee tegen de verklaring die hiervoor in generatieve theorie verdedigd wordt en die de keuze volledig toeschrijft aan de verdeling van thematische rollen over de argumenten van het werkwoord. Ook Shannons cognitief-semantische verklaring (1990) is mijns inziens niet adequaat.

2 Eerdere analyses

Traditioneel-descriptief

Wie als anderstalige leerder van het Nederlands de ANS (1997) naslaat op het gebruik van *hebben* en *zijn* als hulpwerkwoord van het perfectum, vindt daar enkele regels en een behandeling van afzonderlijke werkwoorden die niet onder die regels te vangen zijn. De algemene regels houden in dat *zijn* wordt gebruikt bij onovergankelijke werkwoorden ‘die een verandering uitdrukken van de toestand waarin het onderwerp zich

bevindt' (ANS 1997: 73). *Hebben* wordt daarentegen gebruikt bij transitieve werkwoorden en intranstieve die 'geen verandering van toestand van het werkwoord uitdrukken' (ANS 1997: 75). Voorbeelden van deze drie groepen werkwoorden zijn gegeven in (5)-(7).

(5) Hij is zojuist aangekomen.
(6) Ik heb een kast gemaakt.
(7) Hij heeft een uurtje op bed gelegen.

Eenzelfde soort definities worden in Duden (1998) gegeven voor het gebruik van *haben* en *sein* bij de vorming van perfecta in het Duits. In beide grammatica's worden vervolgens een aantal werkwoorden behandeld waarvan het gebruik van *hebben/haben* dan wel *zijn/sein* bij de vorming van het perfectum niet uit deze regels is af te leiden. Het gaat daarbij onder andere om de reflexieve werkwoorden, die het hulpwerkwoord *hebben/haben* vereisen, en om werkwoorden van beweging die met *hebben/haben* vervoegd worden als de handeling centraal staat, met *zijn/sein* als de ruimtelijke verandering op de voorgrond treedt.

(8) Er hat früher viel getanzt.
(9) Hij heeft vroeger veel gedanst.
(10) Er ist durch den Saal getanzt.
(11) Hij is door de zaal gedanst.

In de ANS worden verder nog een aantal andere werkwoorden behandeld die in de keuze voor *hebben* dan wel *zijn* als hulpwerkwoord van het perfectum niet onder de algemene regels vallen. Voor de anderstalige leerder van het Nederlands, een van de doelgroepen van de ANS, is deze opsomming vrij ononverzichtelijk. Het is voornamelijk de behandeling per werkwoord met de verschillende gebruiksmogelijkheden en de daarmee gepaard gaande betekenisnuances die de praktische bruikbaarheid van deze informatie in de weg staat. Een anderstalige leerder van het Nederlands zou eerder gebaat zijn bij een ordening van deze informatie aan de hand van enkele criteria die de keuze voor *hebben* of *zijn* bepalen. Zeker in een contrastieve behandeling van het Nederlands in vergelijking met het Duits zou zo'n organisatie van informatie van nut zijn. Juist door criteria aan te geven die de keuze voor *hebben/haben* of *zijn/sein* bepalen, komen ook de verschillen tussen beide talen met betrekking tot de selectie van *hebben/haben* of *zijn/sein* duidelijker naar voren. Zo wordt het

perfectum van de werkwoorden in (12) met het hulpwerkwoord *haben* vervoegd, terwijl de Nederlandse equivalenten in (13) allemaal *zijn* vereisen, met uitzondering van *vergeten* dat zowel *hebben* als *zijn* toelaat.

(12) abnehmen, anfangen, aufhören, beginnen, entbinden, gefallen, promovieren, zunehmen, vergessen
(13) afvallen, beginnen, ophouden, beginnen, bevallen, bevallen, promoveren, aankomen, vergeten

In de contrastieve grammatica Duits-Nederlands van Ten Cate e.a. (1998) worden verschillen als deze weliswaar genoemd, een verklaring of zelfs systematische ordening van deze data blijft uit. Interessant is dan ook de vraag wat die criteria zijn die de keuze tussen *hebben/haben* en *zijn/sein* in het Nederlands en het Duits bepalen. Voordat een antwoord op die vraag geformuleerd zal worden, zal ik eerst twee analyses van dit onderwerp bespreken. De eerste is afkomstig uit een syntactisch-formeel kader, de tweede komt uit cognitief-semantische hoek.

Syntactisch-formeel

Binnen het syntactisch-formele kader van de generatieve grammatica wordt de keuze tussen *hebben/haben* en *zijn/sein* toegewezen aan de status van het subject. Is het subject van een werkwoord ook op een onderliggend niveau subject, dan hebben we te maken met een unergatief werkwoord dat *hebben* selecteert als hulpwerkwoord van het perfectum. Is het subject daarentegen object op een lager niveau, en op de oppervlakte dus slechts een afgeleid subject, dan is er sprake van een unaccusatief werkwoord, dat *zijn* vereist bij de vorming van het perfectum. Of een subject op een eerder afleidingsniveau een subject- dan wel objectrol vervult, wordt bepaald door de thematische rol die door dit element wordt uitgedrukt. Zo vervult het subject in de voorbeelden (14)-(17) de agensrol, het subject in de voorbeelden (18)-(19) daarentegen drukt geen externe, maar een interne thematische rol van het werkwoord uit, namelijk die van thema.

(14) Er lacht.
(15) Hij lacht.
(16) Er tötet ihn.

(17) Hij doodt hem.
(18) Die Tasse bricht.
(19) Het kopje breekt.

De voorbeelden (14)-(17) selecteren *hebben/haben* als hulpwerkwoord van het perfectum, terwijl het ergatieve werkwoord in (18) en (19) *zijn/sein* vereist.

(14a) Er hat gelacht.
(15a) Hij heeft gelachen.
(16a) Er hat ihn getötet.
(17a) Hij heeft hem gedood.
(18a) Die Tasse ist gebrochen.
(19a) Het kopje is gebroken.

Dit onderscheid tussen transitieve en intransitieve werkwoorden (Hoekstra 1984) vervangt de eerdere syntactische motivatie daarvan in descriptieve grammatica's als de ANS evenals in eerdere versies van de generatieve grammatica: transitieve werkwoorden worden gecombineerd met een lijdend voorwerp, intransitieve niet. Een voordeel van Hoekstra's definitie van transitiviteit op grond van de thematische status van het subject is dat die in tegenstelling tot de regels in de ANS en Duden parallel loopt aan het onderscheid in het gebruik van *hebben/haben* of *zijn/sein.*

Shannon (1990) voert echter een aantal argumenten aan tegen deze benadering van het onderscheid tussen *hebben* dan wel *zijn* als hulpwerkwoord van het perfectum. Zo zou een onpersoonlijke passief-constructie alleen mogelijk zijn bij unergatieve werkwoorden, die het hulpwerkwoord *hebben/haben* vereisen. Shannon geeft echter een aantal voorbeelden van werkwoorden met *hebben* als hulpwerkwoord van het perfectum die geen passief toelaten, en van werkwoorden met *zijn* die juist wel een passief toestaan.

(20) Der Vortrag hat stundenlang gedauert.
(21) De voordracht heeft urenlang geduurd.
(22) *Es wurde stundenlang gedauert.
(23) *Er werd urenlang geduurd.
(24) Er ist endlich eingeschlafen.

(25) Hij is eindelijk ingeslapen.
(26) Jetzt wird aber endlich eingeschlafen.
(27) Nu wordt er eindelijk ingeslapen.

Een ander argument tegen deze zogenaamde ‘unaccusative hypothesis’ vormen werkwoorden die ondanks hun unergatieve status *zijn* als hulpwerkwoord van het perfectum selecteren. Daartoe behoren werkwoorden van beweging in combinatie met een ruimtelijke aanduiding.

(28) Wir sind in acht Tagen von Bonn nach Köln gewandert.
(29) Wij zijn in acht dagen van Bonn naar Keulen gewandeld.

Dat we hier met unergatieve en niet met unaccusatieve werkwoorden te maken hebben, blijkt uit de onmogelijkheid het participium van deze werkwoorden attributief te gebruiken. Unaccusatieve werkwoorden laten dat wel toe, zoals in (31) is gedemonsteerd.

(30) *de gewandelde mensen
(31) het gebroken kopje

Een ander argument tegen deze benadering is dat op grond hiervan niet verschillen tussen het gebruik van *hebben/haben* en *zijn/sein* tussen het Duits en het Nederlands voorspeld kunnen worden. Zo vereisen de werkwoorden in (13) *zijn* als hulpwerkwoord van het perfectum, terwijl hun Duitse equivalenten met *haben* vervoegd worden, terwijl het subject van deze werkwoorden geen externe thematische rol uitdrukt.

Cognitief-semantisch

Shannon (1990) benadert de distributie van de hulpwerkwoorden *hebben* en *zijn* vanuit een cognitief-semantische invalshoek. Hij beschouwt transitiviteit niet zoals Hoekstra als een syntactische eigenschap van het subject, maar geeft het een prototypische definitie, zoals dat binnen de cognitief-semantische benadering gebruikelijk is.

Prototypical transitive events

- transpire in physical space
- involve two entities that are differentiated from each other, from their setting, and from the observer
- involve two entities that participate in an interaction and are asymmetrically related
- describe interactions in which the first participant moves toward and makes contact with the second participant.
- describe interactions in which the second participant is affected and reacts externally by changing state of moving.
  (Shannon 1990: 468)

Prototypische transitieve werkwoorden zoals *slaan* selecteren het hulpwerkwoord *hebben.* Het prototype van de zogenoemde *zijn*-werkwoorden is dat van de *mutative events*: 'prototypical mutative events involve single participant, perfective (punctual) predicates denoting the endpoint (or beginning) of a change which the undergoer (THEME or PATIENT) non-volitionally undergoes and which is not (conceived of as) brought about by another agentlike entity (Shannon 1990: 469). Voorbeelden van werkwoorden die zeer dicht dit prototype naderen, zijn *gaan, arriveren, komen,* die in tegenstelling tot handelingswerkwoorden als *rennen* en *lopen* een eindpunt of doel impliceren. Deze werkwoorden vereisen in het Nederlands en het Duits, maar ook in andere talen als Frans en Italiaans het hulpwerkwoord *zijn.*

Interessant in de benadering van Shannon is dat uitgebreid stil wordt gestaan bij verschillen tussen talen die worden toegewezen aan toegestane afwijkingen binnen een taal van het prototype transitief dan wel mutatief. Ook deze benadering is echter niet zonder bezwaren. Op de eerste plaats zijn de semantische/conceptuele onderscheidingen niet onafhankelijk gemotiveerd en bestaat het gevaar dat de toepassing daarvan op het gebruik van *hebben* of *zijn* bij verschillende werkwoorden gevoelig is voor persoonlijke interpretatie. Een voorbeeld is het gebruik van *zijn* bij het werkwoord *blijven.* Dit werkwoord voldoet niet aan het prototype van een mutatief werkwoord, omdat het geen verandering lijkt te impliceren. Shannon motiveert het gebruik van *zijn* door te wijzen op de schijn daarvan: het subject is toch in een 'resultant state, namely as the result of not changing, e.g., by deciding not to change/move' (p. 473). Onduidelijk blijft echter in Shannons verklaring de vraag waarom dit werkwoord niet

tot de mutatieve werkwoorden gerekend kan worden op grond van de rol van het subject als thema of patiens. Die rol vormt immers volgens de hierboven gegeven definitie een van de kenmerken van de mutatieve werkwoorden.

Een tweede bezwaar tegen Shannons cognitief-semantische benadering is dat niet altijd semantische criteria de selectie van *hebben* of *zijn* bepalen. Een voorbeeld daarvan vormen de reflexieve werkwoorden. Zowel in het Nederlands als in het Duits wordt deze groep werkwoorden met *hebben/haben* vervoegd ongeacht hun semantisch transitieve dan wel mutatieve karakter. Zo drukken de volgende werkwoorden een verandering uit en vervult het subject de semantische rol van patiens of thema. Beide kenmerken zijn typerend voor de mutatieve werkwoorden. Toch worden ze met *haben* vervoegd.

(32) Er hat sich verändert.
(33) Der Zustand des Patienten hat sich gebessert.

Shannon voert voor dit gebruik van *hebben/haben* onder meer een syntactisch argument aan. Het reflexief pronomen gedraagt zich in het Duits en ook in het Nederlands als een zelfstandig argument in tegenstelling tot het reflexief pronomen in bijvoorbeeld het Frans, waar het een preverbaal clitic is. In het Frans gebruiken reflexieve werkwoorden in het perfectum een vorm van *ętre.*

(34) Die Tür öffnet sich.
(35) La porte s'ouvre.

De status van het reflexief pronomen als onafhankelijk argument is een syntactische eigenschap van reflexiva in het Nederlands en het Duits en volgt niet uit een van de gegeven prototypische definities. Semantiek alleen kan dan ook niet de distributie van de hulpwerkwoorden *hebben/haben* en *zijn/sein* verklaren.

3 Een alternatieve analyse

De bespreking van de syntactisch-formele en de semantisch-cognitieve benadering van de distributie van de hulpwerkwoorden *hebben* en *zijn* heeft laten zien dat de thematische status van het subject noch de semantische definitie van de handeling uitgedrukt door het werkwoord alleen die afdoende kunnen verklaren. Zoals in de bespreking van Shannons cognitief-semantische benadering naar voren is gekomen, zijn er naast semantische ook syntactische factoren in het spel.

Syntactische transitiviteit

Uit de bespreking van reflexieve werkwoorden in de vorige paragraaf bleek dat transitiviteit zoals dat oorspronkelijk is gedefinieerd een belangrijke rol speelt in de keuze voor het hulpwerkwoord *hebben/haben.* Ik doel hiermee op de definitie die daarvoor in de ANS wordt gegeven (p. 50; zie ook onder *Syntactisch-formeel*) of de generatieve formulering daarvan als de ‘property of combining with a NP to form a VP’ (Hoekstra 1984: 227). Werkwoorden met een object selecteren het hulpwerkwoord *hebben/haben* voor de vorming van het perfectum, ongeacht de thematische rol die door het subject wordt uitgedrukt. Zo is het subject in bovenstaand voorbeeld (33) geen agens en wordt toch het hulpwerkwoord *haben* geselecteerd.

Het object van transitieve werkwoorden hoeft overigens geen direct object te zijn, noch accusatief naamval te dragen. Zo draagt het object van het Duitse werkwoord *helfen* de datiefnaamval en vereist *haben* als hulpwerkwoord.

(36) Er hilft mir.
(37) Er hat mir geholfen.

Het object in het volgende voorbeeld behoort tot de zogenaamde *ondervindende voorwerpen,* het zinsdeel dat ‘de zelfstandigheid aanduidt die de door het gezegde uitgedrukte werking ondervindt (ANS 1997: 1166). Dit werkwoord vereist eveneens *haben* in het perfectum.

(38) Er fehlt mir.
(39) Er hat mir gefehlt.

Mutatief betekenisaspect

Naast deze syntactische eigenschap van transitiviteit speelt ook het mutatieve betekenisaspect uit Shannons benadering een rol bij de keuze tussen een van beide hulpwerkwoorden in het Nederlands en het Duits: de uitdrukking van een verandering van toestand. De functie van dit mutatieve betekenisaspect verklaart het gebruik van *zijn/sein* bij de volgende werkwoorden in het Nederlands en het Duits.

(40) gehen, kommen, abreisen, sterben
(41) gaan, komen, vertrekken, sterven

Hetzelfde aspect is ook werkzaam bij de werkwoorden van beweging in beide talen. Ligt de nadruk bij het gebruik van deze werkwoorden op de activiteit, dan wordt het werkwoord *hebben* gebruikt; is daarentegen het begin- of eindpunt, het doel van belang, dan wordt het hulpwerkwoord *zijn* gekozen. Voorbeelden daarvan zijn reeds gegeven in (8)-(11) en (28)-(29). Zowel in *Duden* als in de contrastieve grammatica van Ten Cate e.a. (1998) wordt daarbij opgemerkt dat ook bewegingswerkwoorden in het Duits waarbij geen expliciet doel wordt aangegeven het hulpwerkwoord *sein* kunnen selecteren. In het Duits van Zuid-Duitsland is dat zelfs de gebruikelijke vorm.

(42) Wir sind geschwommen.
(43) Wir sind geklettert.

In Duden wordt daarbij als verklaring gesuggereerd dat bij bewegingswerkwoorden in het Duits steeds meer de daaraan onlosmakelijk verbonden ruimtelijke verandering ervaren wordt. Mijns inziens is er eerder een kleinere rol voor dit mutatieve betekenisaspect weggelegd in het Duits dan in het Nederlands. Ook werkwoorden die geen beweging uitdrukken als *liegen* en *sitzen* selecteren immers *sein* in het Zuidduits.

(44) Ich bin gelegen.
(45) Ik heb gelegen.
(46) Er war gesessen.
(47) Hij had gezeten.

Verder zijn er een aantal inchoatieve werkwoorden die in het Duits *haben* als perfectief hulpwerkwoord nemen, en in het Nederlands met *zijn* vervoegd worden.

(48) Er hat aufgehört
(49) Hij is opgehouden.
(50) Peter hat angefangen, sein Bücherregal auszuräumen.
(51) Peter is begonnen zijn boekenkast op te ruimen.

Semantische rol

De derde factor die een rol speelt bij de selectie van hulpwerkwoorden in het Nederlands en het Duits is de semantische rol die het subject vervult Dit is het aspect waar Hoekstra op wijst als hij transitiviteit als een eigenschap van het subject definieert. Zoals hierboven besproken, selecteren werkwoorden met een subject dat een externe thematische rol uitdrukt het hulpwerkwoord *hebben* en werkwoorden met een subject dat een interne thematische rol uitdrukt het hulpwerkwoord *zijn*.

(52) Er hat das Eisen gebrochen.
(53) Hij heeft dat ijzer gebroken.
(54) Das Eisen ist gebrochen.
(55) Dat ijzer is gebroken.

De semantische rol van het subject ligt ook ten grondslag aan het betekenisverschil dat bestaat tussen de volgende voorbeelden.

(56) Ich habe gefahren/geflogen.
(57) Ik heb gereden/gevlogen.
(58) Ich bin gefahren/geflogen.
(59) Ik ben gereden/gevlogen.

Zin (56) en (57) dragen de interpretatie dat het subject de bestuurder van het voertuig respectievelijk het vliegtuig is geweest, terwijl (58) en (59) impliceren dat het subject slechts als passagier is meegegaan.

Evenals het mutatieve betekenisaspect is ook de semantische rol van het subject van minder belang in het Duits bij de selectie van een van de hulpwerkwoorden van het perfectum dan in het Nederlands. Zo ligt aan

het gebruik van *hebben* dan wel *zijn* bij het werkwoord *vergeten* een verschillende rol van het subject ten grondslag. Zoals de ANS schrijft, ligt de nadruk in (60) 'op de actieve betrokkenheid van het onderwerp bij de genoemde werking' (ANS 1997: 79). *Vergeten* in combinatie met *zijn* heeft de betekenis van 'uit het geheugen kwijtraken'. Dat is geen bewuste actie van het subject, maar iets wat hem overkomt.

(60) Hij heeft zijn horloge vergeten.
(61) Hij is mijn verjaardag vergeten.

Eenzelfde actieve versus passieve betrokkenheid van het subject wordt uitgedrukt door de hulpwerkwoorden in (62) en (63).

(62) Hij heeft zijn horloge verloren.
(63) Hij is hem uit het oog verloren.

(62) impliceert dat door eigen nalatigheid het subject zijn horloge is kwijtgeraakt, terwijl in (63) het niet door toedoen van het subject is dat het contact met 'hem' niet meer bestaat. De Duitse equivalenten van beide werkwoorden laten slechts *haben* als hulpwerkwoord toe.

De semantische rol van het subject verklaart ook het verschil tussen het gebruik van *haben* bij de werkwoorden *abnehmen, entbinden, gefallen, promovieren, zunehmen* uit (12) en het gebruik van *zijn* bij *afvallen, bevallen, promoveren* en *aankomen* uit (13). Het subject van deze werkwoorden is geen agens. In het Nederlands is dat een bepalende factor voor het gebruik van *zijn* als hulpwerkwoord van het perfectum, in het Duits niet.

Afsluitende opmerkingen

Hierboven heb ik drie factoren besproken die mijns inziens bepalend zijn voor de keuze tussen de hulpwerkwoorden *hebben/haben* en *zijn/sein* in het Nederlands en het Duits. In tegenstelling tot Hoekstra en Shannon acht ik hierbij een syntactische interpretatie van transitieve werkwoorden als werkwoorden die een object bij zich vereisen van cruciaal belang. Deze syntactische transitiviteit bepaalt in eerste instantie de keuze tussen *hebben/haben* en *zijn/sein.* Is een werkwoord niet transitief, dan kan op grond van beide andere factoren, het mutatieve betekenisaspect en de

thematische rol van het subject, een keuze gemaakt worden. Een uitzondering hierop vormt onder andere het werkwoord *vergeten* dat ondanks zijn transitieve karakter toch met het hulpwerkwoord *zijn* gecombineerd kan worden. We hebben gezien dat de twee laatstgenoemde factoren in het Nederlands systematischer worden toegepast dan in het Duits. In overeenstemming met Shannons analyse zou ik dan ook willen pleiten voor een toepassing van deze criteria in termen van *meer of minder*, die ruimte laat voor variatie binnen een taal en tussen talen.

4 Conclusie

In dit artikel is vastgesteld welke factoren bepalend zijn voor de keuze tussen de hulpwerkwoorden *hebben/haben* en *zijn/sein* in het Nederlands en het Duits. Aan de hand daarvan zijn ook verschillen tussen het Nederlands en het Duits aan de orde gekomen. Descriptieve grammatica's als de ANS en Duden zouden met dergelijke vergelijkende analyses hun voordeel kunnen doen, evenals contrastieve grammatica's als die van Ten Cate e.a. (1998). Het levert verder ook stof voor contrastieve ofwel vergelijkende projecten, zoals die door de ANS in gang zijn gezet en waar vanuit het taalverwervingsonderwijs steeds meer vraag naar is. De toekomst van de extramurale neerlandistiek en voornamelijk de taalkunde, zit 'm mijns inziens dan ook in de vergelijking van het Nederlands met andere talen. Dat vooral de extramurale neerlandistiek met homogene groepen taalleerders en een homogene niet-Nederlandse taalomgeving daaraan een belangrijke bijdrage kan leveren is duidelijk.

Bibliografie

Cate, A. ten, H. Lodder & A. Kootte: *Deutsche Grammatik. Eine kontrastiv deutsch-niederländische Beschreibung für den Zweitspracherwerb.* Bussum, Coutinho 1998

Duden. Grammatik der deutschen Gegenwartssprache. Mannheim, Leipzig, Wien, Zürich, Dudenverlag 1998

Haeseryn, W., K. Romijn, G. Geerts, J. de Rooij & M.C. van den Toorn: *Algemene Nederlandse Spraakkunst.* Groningen, Martinus Nijhoff, Deurne, Wolters Plantyn 1997
Hoekstra, T.: *Transitivity. Grammatical Relations in Government-Binding Theory.* Dordrecht, Foris Publications 1984
Shannon, T.F.: 'The unaccusative hypothesis and the history of the perfect auxiliary in Germanic and Romance'. In: H. Andersen & K. Koerner (eds.) *Historical linguistics 1987. Papers from the 8th international conference on historical linguistics.* Amsterdam/Philadelphia, John Benjamins Publishing Company 1990. p. 461-488.

Sofie Gielen

Priester-dichter uit Erps-Kwerps zoekt toenadering tot telefoniste-receptioniste in broekrok

Nominale copulatieve samenstellingen even anders

0 Inleiding

In de morfologische literatuur werden de copulatieve samenstellingen altijd wat stiefmoederlijk behandeld. Zelfs in 'Nederlandse composita in functionalistisch perspectief' van J. De Caluwe (1991) worden ze buiten beschouwing gelaten 'omdat ze niet de typische determinans-determinatum-structuur kennen maar veeleer een vorm van coördinatie vertonen.' (p. 7). Nu mag dat geen reden zijn om nooit uitvoeriger in te gaan op dit type samenstelling, integendeel. Deze ietwat vage definitie raakt trouwens meteen de kern van de 'copulatieve' problematiek: wat zijn copulatieve samenstellingen nu precies? In de vrij beperkte literatuur lopen de - meestal traditionele - opvattingen over het type nogal uiteen, er schijnt geen duidelijkheid te zijn wat de afbakening betreft. Nu bestaat er ook wel onenigheid over afbakeningscriteria en typologieën bij de determinatieve samenstellingen (zie o.m. Neuß: 1982, 32), maar als er sprake is van heuse contradicties, lijkt een herdefiniëring wenselijk. In dit artikel gebeurt die in het licht van de prototypische opvattingen[1].

1 Bestaande opvattingen

De bestaande opvattingen kunnen grotendeels in twee groepen onderverdeeld worden. In de eerste groep (Van den Toorn 1984, Smedts & Van Belle 1993, De Haas & Trommelen 1993) worden de copulatieve samenstellingen beschouwd als een aparte categorie naast de determinatieve samenstellingen. In de tweede groep (De Vries 1920, Booij & Van Santen 1995) leunen ze aan bij de determinatieve samenstellingen. Rijpma & Schuringa geven te weinig informatie om hun opvatting binnen deze tweedeling te kunnen situeren. Vergelijk hiertoe volgende tabel[2]:

	De Vries 1920	***De Vooys 1929***	***Rijpma & Schuringa 1957***	***Van den Toorn 1984***	***Smedts & Van Belle 1993***	***De Haas & Trommelen 1993***	***Booij & Van Santen 1995***
neveschikkend verband	*/-	+	+	+	+	+	
omkering leden mogelijk				+	+	+	
gelijkwaardigheid leden				+	+		
en-parafrase				+	+		-
gelijke woordsoort				*			
gelijke accentuering				*	+	-	
dubbel meervoud	+				+	*/-	-
koppelteken				*	*	*	
geen verbindingsklank					*	*	

De eerste groep

Wat de semantische kenmerken betreft, zijn de verschillende auteurs het veelal met elkaar eens. De meningsverschillen concentreren zich op formele kenmerken als accent en meervoudsuitgang.

Volgens Van den Toorn (1994, p. 386) en Smedts & Van Belle (1993, p. 65) worden de beide leden gelijk geaccentueerd, als in *priester-dichter*, *prins-gemaal.* Volgens de Haas & Trommelen valt het hoofdaccent op het rechterlid, bijv. *geneesheer-directéur*, *getuige-deskúndige* en *tolk-vertáler* (De Haas & Trommelen, 1994, p. 415).

Bij Smedts & Van Belle (1993) heet het op pagina 111 dat ‘bij copulatieve samenstellingen met gelijkwaardige leden beide leden de meervoudsuitgang krijgen’, bijv. *priesters-dichters, kapiteins-commandanten.*

Volgens De Haas & Trommelen (1993, p. 414-415), en vergelijkbaar Booij & Van Santen (1995, p. 112-113), kunnen de beide leden gevolgd worden door een meervoudsuitgang, als ze naar betekenis zuiver nevengeschikt zijn, bijv. *geneesheren-directeuren*, *tolken-vertalers*. Dat komt volgens de eerste auteurs wel uitsluitend nog in archaïsch taalgebruik voor. Even verder heet het:

> 'We tekenen hier wel bij aan dat de intuïties die sprekers van het Nederlands over de meervoudsvorm van bovenstaande woorden hebben, nogal uiteenlopen. Dit geldt met name als de betekenisverhouding tussen de samenstellende delen niet duidelijk is. Er is een groeiende tendens om de meervoudsvorm onmiddellijk achter het rechterlid aan te hechten [...]' (De Haas & Trommelen, 1993, p. 415)

Het lijkt me iets te eenvoudig om dit verschil toe te schrijven aan interpretatieverschillen bij Nederlandse en Belgische auteurs. Er is meer aan de hand. Kijken we hiertoe naar de types van copulatieve samenstellingen die in deze groep opgegeven worden[3]:

	De Vooys 1929	***Rijpma & Schuringa* 1957**	***Van den Toorn 1984***	***Smedts & Van Belle 1993***	***De Haas & Trommelen 1993***
SOORTNAAM					
persoonsnaam *telefonist-receptioniste*	*	*	+	*	+
zaaknaam *café-restaurant*	*	*	+	+	+
diernaam *kikkervis*	*	*			
EIGENNAAM			+		+
voornaam *An-Sofie*			+		
achternaam *Gielen-De Bleser*			+		
geografische naam *Oostenrijk-Hongarije*	+		+	*	+
RANDGEVALLEN					
sem. gewicht bij lid 1	*				
persoonsnaam		*			
zaaknaam					+

sem. gewicht bij lid 2	*	*	
persoonsnaam	*	*	+
zaaknaam	*	*	+
vergelijkend type	+	+	

Naast de verschillende types die - expliciet of impliciet - vermeld worden, zijn vooral de talrijke randgevallen interessant. Dat deze randgevallen bij Van den Toorn ontbreken, hoeft niet te verbazen in het licht van zijn transformationele opvatting. Het *semantische* gewicht van deze randgevallen ligt volgens deze auteurs immers bij één van de beide leden van het copulativum.

Enkele voorbeelden: Bij gevallen als *candidaat-notaris*, *president-curator*, *assistent-resident* is volgens De Vooys (1929, p. 173) één van de twee delen min of meer bepalend. Rijpma & Schuringa (1957, p. 233) vermelden een aanverwante categorie 'appositionele samenstellingen' waartoe woorden als *lid-werkman* behoren. Het tweede lid kan volgens hen als een bijstelling beschouwd worden. Smedts & Van Belle (1993, p. 65) vermelden nevenschikkende samenstellingen die aan elkaar geschreven kunnen worden, zoals *gastarbeider* en *puntkomma*, waarbij het eerste lid 'toch min of meer als een bepaling bij het tweede wordt beschouwd'. Verder vermelden ze nog samenstellingen die een vergelijking inhouden, als *aapmens* en *broekjurk* (p. 65). Bij De Haas & Trommelen vinden we randgevallen als *luitenant-generaal*, waarbij het linkerlid zich naar betekenis meer als een adjectief gedraagt (1993, p. 416). Daarnaast ook de endocentrische composita van het type *bombrief* 'zowel N1 als N2' (p. 386) met afwijkend meervoud, accent en een subtiel betekenisverschil - ondanks de parafrase: 'bombrief is een soort brief en veel minder duidelijk een bom'.

De kenmerken van deze randgevallen stroken niet helemaal met de criteria uit de respectieve definities en kunnen daardoor maar moeilijk of niet in de theorie ingepast worden.

Daarmee zijn we dan meteen beland bij de kritieken vanuit cognitieve hoek op de 'klassieke' (zij het semantische) definities:

> 'every category is associated with a set of membership criteria, or defining attributes, which are both necessary and sufficient. Every entity which satisfies all the criteria is a member of the category, and has the same membership status as all other members; anything which fails to satisfy any of the criteria is excluded from the category.' (D.A. Cruse: 1990, p. 383)

Een eerste, voorlopige conclusie brengt ons bij een groep auteurs die hun randgevallen niet in een ruimere morfologische context (kunnen) integreren.

De tweede groep

In de tweede groep krijgen de ‘copulatieve’ samenstellingen een status die veel nauwer aanleunt bij de determinatieve composita. Dat verloopt echter ook niet probleemloos. Hoewel De Vries bij ‘appositionele’ samenstellingen als *koningin-móeder* en *gódmens* zegt dat het geaccentueerde lid het definiens is (p. 6), krijgen beide leden toch een meervoudsuitgang (p. 57).

Bij Booij & Van Santen (1995, 112-113) heet het dat copulativa geen afwijkende formele structuur hebben ten opzichte van de determinativa, ze worden wel anders geïnterpreteerd, nl. als ‘een x-y is een y die tevens een x is’. Voor de meeste taalgebruikers lijkt het rechterlid als grammatisch hoofd door te wegen, menen ze, en het krijgt daarom de meeroudsuitgang. Formaties als *geneesheren-directeuren* noemen ze ‘zeer gemarkeerd’. Dat dubbele meervoudsvormen toch regelmatig voorkomen, moge blijken uit het vervolg van dit artikel. Op de accentuering gaan de auteurs niet in. Bij deze tweede groep van auteurs schijnen objectieve formele criteria een probleem te vormen.

Derde, alternatieve opvatting

De opvattingen over de copulativa kunnen voor het Nederlands dus niet helemaal bevredigend genoemd worden. Voor het Duits lijkt me dat anders. In de theorie van Fleischer & Barz (1992) - en een eerdere versie van Fleischer (1976) - worden randgevallen als *Nachbarland, Mördergeneral, Schriftstellerkollege, Hochhaushotel* geïntegreerd in een overgangsgebied tussen copulativa en determinativa:

> ‘Einige Strukturen stehen an der Peripherie der Determinativ-Komposition; sie nähern sich der Kopulativkomposition, ohne daß die obengenannten Merkmale aber ganz zutreffen.’ (p. 129)

De voormelde kenmerken bestaan uit een hoofdcriterium (nevenschikkend verband, p. 45) en drie andere kenmerken: de leden zijn principieel omkeerbaar; ze moeten tot eenzelfde woordsoort behoren en het resulterende compositum moet tot dezelfde morfologische categorie en semantische subklasse behoren als zijn constituenten, die op hun beurt uit eenzelfde lexikaal paradigma moeten stammen (p. 128).

Fleischer en Barz vinden, anders dan de auteurs uit mijn groep 2, blijkbaar genoeg argumenten om de copulatieve samenstellingen duidelijk te

onderscheiden van de determinatieve. Anderzijds integreren ze afwijkende gevallen in hun theorie door ze te plaatsen op een continuüm tussen determinativa en copulativa, anders dan de auteurs uit mijn groep 1. Soortgelijke principes zijn terug te vinden in de cognitieve semantiek, wanneer er sprake is van prototypiciteit.

Voorstanders van de prototypetheorie claimen in hoofdzaak twee dingen: volgens de eerste claim kunnen de meeste natuurlijke categorieën niet zomaar gedefinieerd worden aan de hand van noodzakelijke en voldoende criteria; de tweede claim houdt in dat niet alle leden van de categorie eenzelfde status hebben, er zijn met andere woorden graden van representativiteit (vgl. Cruse, 1990, p. 383). Verdere kenmerken van de prototypetheorie zijn: afwezigheid van duidelijke grenzen en clustering van overlappende kenmerken (Geeraerts, Grondelaers & Bakema, 1994, p. 45-46).

Willen we echter het cognitieve gedachtengoed doortrekken naar de copulatieve samenstellingen, dan zal in de eerste plaats een prototypische kern voor de categorie geselecteerd moeten kunnen worden die voldoende verschilt van de determinativa. Daartoe vergelijk ik voormelde kenmerken met formaties uit de literatuur en zelf verzameld taalmateriaal[4]

2 Een cognitieve benadering

Formele kenmerken

Allereerst kunnen er op het objectief zichtbare, formele vlak een aantal vaststellingen gedaan worden bij wat ik vooralsnog onze groep ‘afwijkende samenstellingen’ zal noemen.

De composita uit onze categorie bestaan altijd uit twee zelfstandig symboliserende morfemen die tot eenzelfde woordsoort behoren, bijv. *speler-trainer* (zie ook Breindl & Thurmair, 1992, p. 37). Gevallen als *directeur-generaal* vallen door deze omschrijving buiten beschouwing omdat *generaal* hier als adjectief fungeert.

De morfologische markeringen schenen wat moeilijker. Volgens De Haas & Trommelen (1993, p. 414-415) - en vergelijkbaar: Booij & Van Santen (1995, p. 112-113) - schijnt er een tendens te bestaan om de meervoudsuitgang aan het rechterlid vast te hechten, tenzij het om archaïsch of gemarkeerd taalgebruik gaat.

In geregistreerd hedendaags taalgebruik zijn er echter regelmatig composita te vinden met twee meervoudsuitgangen: (aan de Vlaamse kant) *lassers-monteerders, ambulanciers-begeleiders, medewerkers-lijkdragers*, met een onverwachte spelling[5]: *verkopers/thuisleveraars* of *transporteurs/bestellers;* (aan Nederlandse kant) *juristen-vertalers*, vaker met Duitse komma: *sociotherapeuten/groepsleiders*, *trainers/adviseurs* en ga zo maar door. De dubbele meervoudsaanduiding lijkt dus niet zonder meer archaïsch genoemd te mogen worden. Ook uit editievergelijking van GVD6, GVD11[6] en GVD12[7] blijkt er geen sprake te zijn van een afname van een dubbele meervoudsuitgang, integendeel, er komen steeds samenstellingen met dubbele meervoudsuitgang bij. Het omgekeerde geval doet zich niet voor.

De Haas & Trommelen (1993, p. 415) hebben geen ongelijk wanneer ze zeggen dat de intuïties bij de taalgebruiker over dit soort meervoudsvormen uiteenlopen. Bij een woord als *analist-programmeur* bijvoorbeeld, vind ik vijf verschillende meervoudsvormen in de jobkaternen:

analist-programmeurs
analisten-programmeur
analisten-programmeurs
programmeur-analisten
programmeurs-analisten

Bij copulatieve zaaknamen schijnt de meervoudsuitgang voornamelijk aan het rechterlid aangehecht te worden, bijv. *puntkomma's*, maar een alternatieve vorming komt wel eens voor*: tuners-versterkers* (brochure HIFI ROELS, dec. 1994).

Naast het opvallende meervoud krijgen beide leden ook vaak een feminien suffix aangehecht in het gewone taalgebruik, vooral in Vlaamse kranten. Bijv. *secretaresse-receptioniste*, *meid-huishoudster*, *decoratrice/verkoopster, telefonist(e)-receptionist(e), juwelier(ster)-uurwerkma(a)k(st)er.* Beide leden schijnen hier altijd een meervoudsuitgang te krijgen: *telefonistes-receptionistes, animatrices/ demonstratrices, prospecteurs(trices)-vertegenwoordigers(sters)*. In Nederland bestaat er een tendens om zulke dubbelvormen te vermijden, er wordt veeleer gebruik gemaakt van de toevoeging ‘m/v’ bij neutrale beroepsnamen: bijv. *presentator/programmamaker (v/m)*.

Aangezien beide leden veelal als ‘gelijkwaardig’ worden bestempeld, kan worden verwacht dat ze allebei gelijk zullen worden geaccentueerd,

en een meervoudsuitgang krijgen. Uit een kritische blik op het woordenboekmateriaal[8] blijkt dat er geen sprake is van regelmatigheid bij het toekennen van deze kenmerken. Van de dertig woorden die in GVD11 twee meervoudsuitgangen krijgen, hebben er negen slechts één accent, dat toch niet altijd op het tweede lid ligt. nl. *commies-verificateur, geneesheer-directeur, kolonel-ingenieur, luitenant-ingenieur, luitenant-kwartiermeester, majoor-ingenieur, officier-tandarts, priester-arbeider, ritmeester-instructeur*[9]. Bij *pastoor-deken* en *patholoog-anatoom* krijgen beide leden wel een meervoud, maar er wordt geen accentuering aangegeven. In GVD12 is dat veranderd en hebben al deze woorden twee accenten gekregen. Men kan zich natuurlijk afvragen of deze 'verbeteringen' berusten op een loutere homogenisering van het taalmateriaal aan de hand van computerdatabases, dan wel op taalkundig onderzoek. Toch zijn er nog steeds een aantal inconsequenties[10], die natuurlijk geen klaarheid scheppen voor de taalgebruiker.

Smedts (1985, p. 111-112) vraagt zich af of het niet realiseren van twee accenten bij zulke samenstellingen er niet op wijst dat die determinatief geworden zijn. Neuß merkt voor het Duits eveneens op dat de beide leden van een copulativum vaak niet gelijkwaardig worden geaccentueerd. Hij wijst daarbij niet op een statusverandering, maar wel op de analogiewerking van de veel grotere groep van determinativa (1981, p. 68). De hoge mate van taalonzekerheid bij de taalgebruiker, die onder meer blijkt uit de vele mogelijke variaties (bijv. *analist-programmeur*, cfr. supra) wordt door de inconsequenties in GVD niet alleen bevestigd, maar ook vergroot. De taalgebruiker richt zich bij twijfel dan waarschijnlijk naar het meest bekende en frequente type samenstelling, het determinativum. In de Nederlandse literatuur wordt aan die mogelijke analogiewerking bij de taalgebruiker geen aandacht geschonken, terwijl het toch een voor de hand liggende verklaring voor een aantal afwijkingen kan zijn.

Over de spellingkenmerken kunnen we kort zijn:

In de meeste gevallen worden 'copulatieve composita' met een koppelteken gespeld.: *aandeelhouder-directeur, samovar-snelkoker, Erps-Kwerps.* Toch zijn er ook gevallen waarbij dat niet zo is: *puntkomma, meesterknecht, hoeslaken.* Volgens Van den Toorn gaat het hier om vaste combinaties (1984, p. 387), volgens Smedts & Van Belle is het eerste lid hier toch min of meer bepalend (1993, p. 65), of gaat het om composita die een vergelijking inhouden, als *aapmens, kindvrouwtje*

(1993, p. 66). Bij zaaknamen lijkt de spelling zonder koppelteken vaker voor te komen, waarbij mogelijk de woordlengte een rol speelt (vgl. monosyllabische copulative zaaknamen bij Smedts & Van Belle, p. 67). Langere copulativa schijnen immers altijd een koppelteken te krijgen: *tuner-versterker, samovar-snelkoker.* Het is echter niet uitgesloten dat het bij de eerste gevallen om minder typische 'copulativa' handelt, waarbij een van de leden het andere min of meer nader bepaalt.

Opvallender is echter het gebruik van de Duitse komma in het dagelijkse taalgebruik, vooral in Nederlandse kranten: bijv. *ziekenverzorgster/bejaardenhelpster, receptioniste/telefoniste, trainers/adviseurs, groepswerkers/begeleiders.* Dezelfde formaties komen ook met koppelteken voor. Als uitleg over deze functie vinden we bijv. bij *Projectleiders/Informatie-analisten* 'kandidaten beschikken over minimaal 5 jaar ervaring in de vermelde functie' (De Standaard, 25-26.03.1995). In een ander artikel van dezelfde krant wordt M. Devalck *acteur-chansonnier* genoemd, maar L. Persijn is enkele regels lager een *actrice/chansonničre.* S. Van Den Bremt is *schrijver/docent*, maar F. Devreese is *componist-dirigent.* Waarschijnlijk gaat het hier om een functie-uitbreiding van het disjunctieve gebruik van de Duitse komma, naar analogie van vormen als *hosts/hostessen, werkman/werkvrouw.* De functie zou dan gelijk zijn aan die van het koppelteken.

In verreweg de meeste gevallen bestaat de copulatieve samenstelling uit twee leden: *receptioniste-telefoniste, Oostenrijk-Hongarije, trekker-oplegger.* In een zeldzaam geval zijn er ook meer leden mogelijk: *wekker-radio-casetterecorder* (gebruiksaanwijzing Panasonic-toestel*), café-hotel-restaurant, onderluitenant-geneesheer-vrijwilliger* (De Standaard, 15-26.03.1995).

Semantische kenmerken

Volgens Pittner (1991, p. 268) en Fleischer & Barz (1992, p. 128) behoren voor het Duits de samenstellende delen van een copulativum tot eenzelfde lexicaal veld, en daarbinnen tot eenzelfde semantische subklasse. Voor het Nederlands gaat deze stelling eveneens op.

Fleischer & Barz (1992, p. 128) menen dat dit semantische kenmerk ervoor zorgt dat de onderschikking opgeheven wordt. Geen van de leden kan immers semantisch meer doorwegen, of een functie worden van het andere lid. Volgens Neuß (1981, p. 41-42) is de geringe productiviteit van

de copulativa te wijten aan deze semantische gelijkwaardigheid van beide leden.

Doorgaans is het mogelijk om de leden van een copulatieve samenstelling om te keren, met de noodzakelijke restrictie dat zo'n omkering geen gevolgen mag hebben voor de semantiek. In de Duitse literatuur vermelden Breindl & Thurmair (1992, p. 44-46) dat een alternatieve interpretatie - copulatief of determinatief - deels samenhangt met het wereldbeeld van de taalgebruiker. In het eerste geval zorgt omkering van de leden niet voor een betekenisverschil, in het tweede wel.

Nu kent de taalgebruiker door conventies in het taalgebruik vaak maar één van beide vormen, zodat het vaste woordbeeld mogelijk invloed heeft op de betekenisom-schrijving en ook hier weer een aanzet gegeven wordt voor de analogiewerking van de determinativa. De taalgebruiker wordt trouwens nog meer veronzekerd, wanneer er volgens Klein & Visscher (1992, p. 94) in journalistiek taalgebruik ook omkering zonder betekenisverschil mogelijk is bij determinativa als *spelling-Kollewijn* naast *Kollewijn-spelling.*

Uit het eerste deel van mijn bespreking bleek al eerder dat Pittner (1991, p. 267) de frequente en-parafrase rigoreus van de hand wijst. De nieuwe interpretatie die hij opgeeft, zou kunnen worden voorgesteld als *AB=X, dat A+B is*, waarbij X op het ontstaan van een nieuw betekenisconcept wijst. Breindl & Thurmair stellen een alternatief voor met *AB=B, dat kenmerken van A bezit.* Hierdoor lijkt me de status van het rechterlid toch iets te prominent, als we rekening houden met de verschillende accentueringen, feminiene suffixen en de meervoudsvormingen (cfr. supra).

Uit een onderzoek van Geeraerts, Grondelaers & Bakema (1994, p. 79-89) blijkt ook dat taalgebruikers zich in de eerste plaats niet bewust zijn van de precieze status van een woord als *broekrok. Broekrok* wordt daardoor niet zomaar als een soort *rok* bekeken, wat tegen de parafrase van Breindl & Thurmair pleit. Ook *broek* scoort niet bijzonder hoog. Een overblijvende mogelijkheid is dat *broekrok* 'broek noch rok' is en dus een aparte betekeniscategorie vormt. Uit een controle bleek dat 55,1% van de eerstejaars-studenten Rechten die aan dit onderzoek deelnamen, *broekrok* een dergelijke aparte status meegaven. Brengen we dit in verband met de notie 'prototypiciteit als psychologisch concept' (Taylor, 1990, p. 529), dan blijkt deze formatie niet zonder meer verankerd in het intuïtieve denken van de taalgebruiker. Het gaat dan om een perifere samenstelling. Bij sommige andere 'copulatieve' samenstellingen is de gelijkwaardige

status van de leden ook geformaliseerd (cfr.supra). De onafhankelijke betekenisstatus van dit type samenstelling ligt dan voor de hand.

De parafrase die in het licht van voorgaand onderzoek het meest geschikt lijkt, is volgens mij: *AB is X(a,b) met a en b als prototypische kenmerken van A en B*. X formaliseert het nieuwe betekenisconcept met onafhankelijke betekenisstatus, waarbij noch A, noch B doorwegen en waarin tevens de eenheidsbetekenis van samenstellingen vastligt. Deze X moet worden gezien als de grootste gemene deler van de samenstellende delen, het gemeenschappelijke hyperoniem. Dat sluit ook goed aan bij de wereldkennis: wat immers geen verband houdt, kan niet op een zinvolle manier naast mekaar komen te staan (Breindl & Thurmair 1992, p. 37).

A en b zorgen voor de concrete invulling van het nieuwe betekenisconcept. Bij duidelijke copulativa zijn a en b even veel of even belangrijke kenmerken. Door deze eigenschap leunt de parafrase aan bij de flexibiliteit die nodig is voor de afbakening van de categorie. Ze laat immers ruimte voor de vage grens tussen determinativa en copulativa. Doordat kenmerken van beide opgenomen zijn, wordt er ook een onderscheid gemaakt met exocentrische composita (Booij & Van Santen 1995, p. 112).

Ik heb bewust niet gekozen voor een expliciet additief verband van de kenmerken, omdat die niet altijd gescheiden hoeven te zijn. Bijv. bij de *priester-dichter* Guido Gezelle kon men in diens dichterlijke werk ook de christelijke inspiratie vinden (Verschueren 1991, p. 691: ‘godsdienstige poëzie’). Men kan hier dan spreken over een ‘Gestalt’ (cfr. Talmy 1988, p. 195-196).

Om die reden vind ik de termen ‘nevenschikkende samenstellingen’ (Smedts & Van Belle, p. 65) en ‘aaneenschakelende composita’ (Van Santen 1989, p. 59) minder geschikt. Meer adequaat is volgens mij de term ‘copulatieve samenstellingen’, rekening houdend met de etymologie van het woord *copulare*, ‘verbinden, verenigen’.

Een laatste vaststelling kan worden gedaan op het gebied van de functionaliteit. Binnen de steeds groter wordende groep van persoonsnamen lijkt zich immers een verschuiving te hebben voorgedaan: waar woorden als *priester-dichter* de bestaande realiteit beschrijven, is dat volgens mij voor samenstellingen van het type *telefoniste-receptioniste* niet meer het geval. Dit soort samenstellingen creëert een wenselijke realiteit, overeenkomstig de nood aan polyvalent personeel. Gaat het in het eerste geval om kwaliteiten die een persoon reeds bezit, dan gaat het in het tweede geval om een verzameling beoogde kwaliteiten die een persoon zou moeten bezitten om in aanmerking te komen voor een bepaalde functie.

3 Het Prototype

Uit voorgaande uiteenzetting is voldoende duidelijk geworden dat een aantal samenstellingen zowel in formeel als semantisch opzicht van de determinatieve samenstellingen verschillen, wat ervoor pleit om ze in een aparte categorie onder te brengen. De leden van de hiertoe behorende copulatieve samenstellingen zijn zowel semantisch als morfologisch gelijkwaardig en stammen uit eenzelfde lexicaal veld. Binnen dat veld staan ze op eenzelfde hiërarchisch niveau, wat totale onderschikking van één van de leden verhindert. Bij eventuele omkering van de leden mag er geen verschil in betekenis optreden. Taalonzekerheid en de daaruit mogelijk voortvloeiende analogiewerking kunnen verklaring bieden voor een mogelijk alternatieve (determinatieve) interpretatie. De unieke betekenis van copulativa kan worden samengevat in de parafrase *AB is X(a,b) met a en b als prototypische kenmerken van A, resp. B*

Formeel kan de gelijkwaardige status en positie van de leden tot uiting worden gebracht door ze gelijk te accentueren en allebei een meervoudsuitgang toe te kennen, eventueel een feminien suffix. Samenstellingen die zonder twijfel een copulatieve status hebben, worden met een koppelteken gespeld.

4 Typologie

Voor het opstellen van een volledigere en duidelijke typologie, is verder uitgebreid semantisch onderzoek wenselijk. De veelzijdigheid van het taalgebruik kan immers treffend samengevat worden met Ryders terminologie ‘ordered chaos’, waardoor interpretaties vaak in zekere mate voorspelbaar zijn, maar niet in een vast schema vastgelegd kunnen worden zonder kennis van de wereld en werkstrategiëen in het hoofd van de taalgebruiker (Ryder 1994, p. 195). Deze typologie moet dan eerder worden beschouwd als een richtingaanwijzing voor de interpretatie van copulativa en hun plaats op het continuüm[11].

Prototypische copulativa

A	**Soortnamen**	
a1	**Persoonsnamen**	
bijv.	***barman-kelner***	*'bediende in de horeca-sector die drankjes schenkt en serveert'*
	telefoniste/receptioniste	*'vrouw die beroepshalve mensen telefonisch en aan een balie opvangt'*
	speler-trainer	*'sportman die de ploeg waarin hij speelt ook traint'*

Dit type komt het vaakst voor. Doordat de kenmerkende eigenschappen van twee beroepen samengevoegd worden, ontstaat een nieuwe betekenis-eenheid. De samenstellende delen worden als gelijkwaardig beschouwd.

a2	**Zaaknamen**	
bijv.	***radio-cassetterecorder***	*'hifi-toestel waarmee je radio en tapes kunt weergeven'*
	hotel-café-restaurant	*'plaats waar je kunt overnachten, iets kunt eten en drinken'*
	kommapunt	*'leesteken dat de functie van komma en punt verenigt'*

Bij copulatieve zaaknamen worden de belangrijkste kenmerken of functies van twee of meer zaken tot een nieuw geheel verenigd. Ze worden vaker aan elkaar geschreven dan andere types, waarbij mogelijk de lengte van de samenstellende delen een rol speelt.

B Eigennamen

Eigennamen worden gebruikt om individuen van elkaar te onderscheiden, met unieke referent. Daardoor vervalt het kenmerk van de dubbele meervoudsuitgang, en de unieke verwijzing van elk lid. Mogelijk is het aaneenschrijven van sommige voornamen hiervoor een aanwijzing.

b1	**Voornamen**	
bijv.	***An-Sofie***	*'voornaam van een vrouwelijke referent, die bestaat uit de aaneenschakeling van An en Sofie'*
	Gertjan	*'voornaam van een mannelijke referent, die bestaat uit de aaneenschakeling van Gert en Jan'*
b2	**Achternamen**	
bijv.	***Gielen-De Bleser***	*'Verwantschapsnaam die de bloedverwantschap met de familie de Bleser aangeeft en de verwantschap door huwelijk met de heer Gielen'*

Deze combinaties duiden in het algemeen op tweevoudige verwantschap van één referent die cultuurafhankelijk bepaald is.

b3	**Geografische namen**	
bijv.	***Oostenrijk-Hongarije***	*'koninkrijk dat de regeringen van Oostenrijk en Hongarije omvatte'*
	Sleeswijk-Holstein	*'Duitse deelstaat die bestaat uit het vroegere graafschap Holstein waaraan het hertogdom Sleeswijk werd toegevoegd'*
	Erpe-Mere	*'fusiegemeente, die onder meer de dorpen Erpe en Mere bevat'*

Dergelijke copulativa wijzen op bestuurseenheden van verschillende niveaus, meestal door fusie ontstaan. Tot deze groep zouden ook de firmanamen gerekend kunnen worden.

Perifere samenstellingen

De leden staan hier toch niet helemaal gelijkwaardig naast elkaar, of ze worden niet meteen zo geïnterpreteerd. Vaak vertonen deze samenstellingen formele afwijkingen ten opzichte van de prototypische copulativa. In het licht van het continuüm moet die indeling grotendeels worden opgevat als een centrifugale voorstelling: hoe verder van het

centrum verwijderd, des te minder copulatief. Eén van de leden is hier in meerdere of mindere mate prominent.

A	**Persoonsnamen**	
bijv.	***chef-gerant***	*'werkgever die gerant is in een onderneming die hij ook beheert'*
	chef-kok	*'belangrijkste kok'*
	kandidaat-notaris	*'notaris in spe'*
	collega-docent	*'mede-docent'*

Vergelijk ook ***koningin-moeder*** 'moeder van een regerende koning(in)' met ***koningin-regentes*** 'vrouwelijke vorst met de waardigheid van een koningin en de functie van een regentes'. Het laatste lid is functioneel belangrijker, maar weegt minder door dan moeder. Een ***kandidaat-notaris*** is ook nog geen notaris.

B	**Zaaknamen**	
bijv.	***broekrok***	*'kledingstuk met broekspijpen, maar met het uitzicht van een rok'*
	bombrief	*'voorwerp dat explosieven bevat, maar eruit ziet als een brief'*

Door de onafhankelijke betekenisstatus van de formatie (cfr. supra) leunen deze samenstellingen nog nauw bij de copulatieve samenstellingen aan.

C	**Diernamen**	
bijv.	***kikkervis***	*'dier met de vorm van een vis, maar de genen van een kikker'*
	kikvorsvis	*'soort vis, waarvan de kop aan een kikker doet denken'*
	stierkever	*'soort kever met hoorns op het halsschild'*

Op grond van onze wereldkennis kunnen beide leden niet evenwaardig naast elkaar staan en dus wordt de samenstelling determinatief geïnterpreteerd. In denkbare realiteiten als sprookjes, mythologie, kan een andere interpretatie wél voorliggen, angezien daar niet de normale betekenisnormen hoeven te gelden, bijv. ***paardmens*** (vgl. Fauconnier, 1984, p.

198). Een *kikkervis* heeft dan weer een semantiek die meer aansluit bij *broekrok*, als ‘dier met de vorm van een vis, maar de genen van een kikker’.

D	**Type diernaam+mens/man**	
bijv.	***kikvorsman***	*‘man die beroepshalve duikt, man die kikvorsen kweekt of verkoopt’*
	slang(e)mens	*‘mens met een ongewoon soepel lichaam’*
	olifantsmens	

Ook hier is er geen zinvolle gelijkwaardige verhouding tussen de beide leden mogelijk, waarvoor o.m. de tussenklank een indicatie is.

E	**Type persoonsnaam+zaaknaam**	
bijv.	***broederpartij***	*‘verwante partij’*
	zusterstad	*‘verwante stad’*

Dit type is determinatief op te vatten, een logisch hyperoniem is immers niet denkbaar.

Bibliografie

Booij, G.E. & A. van Santen: *Morfologie. De woordstructuur van het Nederlands.* Amsterdam, Amsterdam University Press 1995.
Breindl, E. & M. Thurmair: ‘der Fürstbischof im Hosenrock. Eine Studie zu den nominalen Kopulativkomposita des Deutschen’, *Deutsche Sprache*, 20 1992. p. 32-61.
Caluwe, J. De: *De Nederlandse nominale composita in functionalistisch perspectief.* 's-Gravenhage, SDU 1991.
Claes, F. Verschueren: *Groot geïllustreerd woordenboek.* Antwerpen/Amsterdam, Standaard uitgeverij 1991. [Verschueren]
Cruse, D.A.: ‘Prototype theory and lexical semantics’, In: Tsohatsidis, S.L. (ed.), *Meanings and prototypes. Studies in linguistic categorisation*, London/New York, Routledge 1990. p. 382-402.
Fauconnier, G.: *Espaces mentaux. Aspects de la construction du sens dans les langues naturelles.* Paris, Les éditions du minuit 1984.
Fleischer, W.: *Wortbildung der deutschen Gegenwartssprache.* Leipzig, VEB Bibliographisches Institut 1976.
Fleischer, W. & J. Barz: *Wortbildung der deutschen Gegenwartssprache.* Tübingen, Max Niemeyer Verlag 1992.
Geeraerts, D. & Grondelaers, S. & Bakema, P.: *The structure of Lexical Variation. Meaning, Naming, and Context.* Berlin, Mouton de Gruyter 1994. (Cognitive Linguistics Research, 5)
Geerts, G. & Heestermans, W.: *Van Dale. Groot woordenboek der Nederlandse Taal.* Utrecht/Antwerpen, Van Dale Lexicografie 1984. [GVD11]
Geerts, G. & Heestermans, W.: *Van Dale. Groot woordenboek der Nederlandse Taal.* Utrecht/Antwerpen, Van Dale Lexicografie 1992. [GVD12]
Gielen, S.: *Over telefonistes-receptionistes in Erpe-Mere. De Nominale copulatieve samenstellingen. Leuven 1995. (niet gepubliceerde eindverhandeling)*
Haas, W. de & Trommelen, M.: *Morfologisch handboek van het Nederlands: een overzicht van de woordvorming.* 's-Gravenhage, SDU 1993.
Klein, M. & Visscher, M.: *Handboek Verzorgd Nederlands. Spellingregels. Stijladviezen.* Groningen, Martinus Nijhoff Uitgevers 1992.

Malsen, P.J. jr. Van,: *Van Dale's Groot woordenboek der Nederlandsche Taal.* 's-Gravenhage/Leiden, Martinus Nijhoff/A.W. Sijthoff's Uitg. Mij. 1924. [GVD6]
Neuß, E.: 'Kopulativkomposita', *Sprachwissenschaft* 6, 1981. p. 31-68.
Pittner, R.J., 'Der Wortbildungstyp "Kopulativkompositum" im heutigen Deutsch', In: Feldbusch, E., R. Pogarell & C. Weiß, *Neue Fragen der Linguistik. Akten des 25. Linguistischen Kolloquiums*, Paderborn 1990, Band I: Bestand und Entwicklung. Tübingen, Max Niemeyer 1991. p. 267-272.
Ryder, M.A.: *Ordered Chaos. The Interpretation of Noun-Noun Compounds.* Berkeley/Los Angeles/London, University of California Press 1994 (University of California Publications in Linguistics, volume 123)
Santen, A. van: *De morfologie van het Nederlands.* Dordrecht-Holland/Cinnaminson-USA, Foris Publications 1989.
Smedts W.: 'Ariane van Santen. De morfologie van het Nederlands', *Leuvense Bijdragen*, 74, 1985. p. 107-113.
Smedts, W. & Van Belle, W.: *Taalboek Nederlands.* Kapellen, De Nederlandsche Boekhandel, Uitgeverij Pelckmans 1993.
Talmy, L.: 'The relation of Grammar to Cognition', In: Rudzka-Ostyn, B. (ed.), *Topics in cognitive linguistics.* Amsterdam/Philadelphia, John Benjamins Publishing Company 1988. p. 165-205. (Current Issues in Linguistic Theory, volume 50)
Taylor, J.R.: 'Schemas, prototypes and models: in search of the unity of sign', In Tsohatsidis, S.L. (ed.), *Meanings and prototypes. Studies in linguistic categorisation*, London/New York, Routledge 1990. p. 521-534.
Toorn, M.C. van den: 'Over copulatieve samenstellingen', *De Nieuwe Taalgids*, 77, 1984. p. 385-392.
Tsohatsidis, S.L. (ed.): *Meanings and prototypes. Studies in linguistic categorisation.* London/New York, Routledge 1990.
Vries, W. de: *Iets over woordvorming.* 1920 (opnieuw uitgegeven door C. Kruyskamp, Zutphen, N.V.W.J. Thieme & cie).

Eindnoten:

1 Dit artikel is een verslag van mijn eindverhandeling *'Over telefonistes-receptionistes in Erpe-Mere. DE NOMINALE COPULATIEVE SAMENSTELLINGEN.* Leuven, 1995'.
2 Voor uitvoerige analyse en opzet van de tabel: zie (Gielen: 1995, p. 72-82). '+': kenmerken die in de tekst als criterium worden gepresenteerd; '*': overige kenmerken; '-': de auteurs wijzen een kenmerk/criterium expliciet af.
3 Voor uitvoerige analyse en opzet van de tabel: zie (Gielen: 1995, p. 72-82). '+': expliciet vermelde types, '*': type komt als voorbeeld voor. Komt een type niet voor, blijft het vakje leeg.
4 Het corpus bestaat uit samenstellingen uit GVD6, GVD11, GVD12; voorts uit Vlaamse jobadvertenties uit De Standaard en de Morgen, De Streekkrant en Passe-Partout (1994-1995); voor Nederland NRC-Handelsblad en De Volkskrant van diezelfde jaren. Plaatsnaaminformatie heb ik aangevuld met samenstellingen uit Verschueren.

5 cfr. infra

6 GVD11, twee meervouden (*: 1 accent/-:geen aanduiding):
agent-provocateur, arbeider-priester, commies-verificateur, franc-tireur, geneesheer-directeur*, hoogleraar-directeur, kapitein-adjudant, kapitein-ingenieur, kapitein-kwartiermeester, kolonel-ingenieur*, luitenant-adjudant, luitenant-ingenieur*, luitenant-kwartiermeester*, majoor-ingenieur*, milicien-korporaal, milicien-sergeant, milicien-verlofganger, minister-president, officier-apotheker, officier-arts, officier-ingenieur, officier-tandarts*, pastoor-deken-, patholoog-anatoom-, plebaan-deken, priester-arbeider*, rechter-commissaris, ritmeester-instructeur*, tekenaar-constructeur, tolk-vertaler.*

7 GVD12, twee accenten (*: dubbele meervoudsuitgang)
account-director, account-executive, account-manager, adjudant-onderofficier, adjunct-commies, advocaat-fiscaal, agent-majoor, agent-provocateur*, arbeider-priester*, aspirant-administrateur, aspirant-controleur, aspirant-kornet, auditeur-militair, aandeelhouder-directeur, brigadier-majoor, commies-dienstgeleider*, commies-verificateur*, franc-tireur*, employé-directeur, geneesheer-directeur*, hoogleraar-directeur*, kapitein-adjudant*, kapitein-generaal, kapitein-ingenieur*, kapitein-kwartiermeester*, kapitein-luitenant-ter-zee, kapitein-vlieger, kardinaal-aartsbisschop, kardinaal-bisschop, kardinaal-deken, kardinaal-diaken, kardinaal-kamerleerling, kardinaal-priester, kardinaal-staatssecretaris, kardinaal-vicaris, kolonel-ingenieur*, koning-keizer, koning-stadhouder, konstabel-majoor, kwartiermeester-generaal, kandidaat-arts, kandidaat-assistent, kandidaat-notaris, luitenant-adjudant*, luitenant-admiraal, luitenant-Chinees, luitenant-generaal, luitenant-gouverneur-generaal, luitenant-ingenieur*, luitenant-kolonel, luitenant-kwartiermeester*, majoor-ingenieur, meester-opzichter, milicien-korporaal*, milicien-verlofganger*, minister-president*, minister-resident*, machinist-leerling, officier-apotheker*, officier-arts*, officier-commissaris, officier-ingenieur*, officier-tandarts*, pastoor-deken*, patholoog-anatoom*, plebaan-deken*, president-armvoogd, president-curator, president-diaken, president-directeur, president-kerkvoogd, priester-arbeider*, prins-bisschop, prins-regent, procureur-crimineel, procureur-generaal, rechter-commissaris*, rechter-plaatsvervanger*, ritmeester-instructeur*, sergeant-majoor, soldaat-commies, tekenaar-constructeur*, tolk-vertaler*, trainer-speler*, trompetter-majoor, tamboer-majoor, vicaris-econoom, vicaris-generaal, wachtmeester-instructeur, zendeling-arts, zendeling-kwekeling, koningin-moeder, koningin-regentes, prinses-regentes, prinses-weduwe.

8 De schriftelijke bronnen van mijn corpus bieden daarover immers geen informatie.

9 De onderstreping geeft het accent aan.

10 Een paar inconsequenties: GVD12: vermeldt *machinist-bankwerker* met een hoofdaccent en de meervoudsuitgang bij het tweede lid. Toch is de uitleg ‘iem. met de dubbele functie of taak van machinist en bankwerker’. Nog inconsequenter wordt het wanneer *machinist-leerling* wel twee accenten krijgt, terwijl de meervoudsuitgang aan het rechterlid wordt gehangen en de uitleg luidt: ‘iem. die wordt opgeleid tot machinist bij het zeewezen’. Een ander voorbeeld vormt *trainer-coach(es),* met het accent op het eerste lid en één meervoudsuitgang, naast *trainer-speler* met twee hoofdaccenten en een dubbele meervoudsuitgang, terwijl de uitleg op eenzelfde manier opgebouwd is.

11 De parafrases zijn (ten dele) gebaseerd op GVD12 en Verschueren.

Márta Faragó

Causale connectieven in het Nederlands
Een descriptieve benadering

Voor mijn tweedejaarsgroep
Descriptieve grammatica

1 Inleiding

Causaliteit speelt in onze wereld een uiterst belangrijke rol. In ons dagelijks leven merken we niet hoe vaak we met causaliteit te maken hebben. Sinds Aristoteles die in zijn metafysisch werk van vier verschillende causale verbindingen sprak, staat het onderzoek van dit relatietype constant in het middelpunt van filosofische belangstelling. Het is echter niet alleen de filosoof die een antwoord probeert te geven op de vraag wat de relatie is tussen *oorzaak* en *gevolg.* In elke wetenschappelijke discipline staat dit verband centraal.

De taalkundige houdt zich dus ook bezig met het onderzoek van causale verbanden. Hij of zij probeert een antwoord te geven op de vraag: Hoe verschijnt causaliteit in de taal?

Zijn of haar taak is ook in dit geval vrij problematisch. Ten eerste moeten we beklemtonen dat er in iedere taal middelen ter beschikking staan die causale relaties kunnen uitdrukken. Er is b.v. veel onderzoek gedaan naar het gebruik van *because* in het Engels (b.v. Ford 1994: 531-554) of naar de Duitse connector *weil* (b.v. Pasch 1997: 252-271). Voorbeelden zijn:

(1) Éva wants to study Dutch, because her boyfriend comes from the Netherlands.
(2) János muss zum Wörterbuch greifen, weil er das Wort ‘modder’ nicht kennt.

Maar we kunnen ons ook andere middelen voorstellen die causale relaties in taal kunnen weergeven. Vaak gebruiken we (hulp)werkwoorden waarmee we causale gebeurtenissen kunnen beschrijven. Voorbeelden van het gebruik van hulpwerkwoorden in het Nederlands:

(3) Het Nederlands *doet* velen aan het Duits denken.
(4) De docent *liet* de studenten een opstel schrijven.

We zien hier dat in voorbeeld (1) en (2) twee zinnen door een connectief met elkaar verbonden zijn en in voorbeeld (3) en (4) is er maar één zin. Deze twee verschillende niveaus noemen we *interclausal* (tekstniveau) resp. *intra-clausal* niveau (zinsniveau) (vergelijk met Stukker e.a. (1999).

Uit de genoemde voorbeelden blijkt dat de in het begin gestelde vraag: Hoe verschijnt causaliteit in de taal? niet zo maar beantwoord kan worden. Als we deze te algemene vraag in twee deelvragen splitsen, is het gemakkelijker te beantwoorden.

Ten eerste moet men zich afvragen: In welke taal worden de causale verbanden onderzocht? Tot nu toe zijn er voorbeelden uit drie min of meer naast verwante Germaanse talen genoemd. Causale middelen vinden we in elke taal, maar deze middelen zijn verschillend en hebben ook verschillende functies. In dit stuk wil ik me graag bezighouden met het Nederlands.

Ten tweede moet men het onderwerp verder inperken. Stukker e.a. (1999) argumenteren voor een gemeenschappelijk onderzoek op het zins- en het tekstniveau, in dit korte overzicht wil ik me echter concentreren op het tekstniveau.

De centrale vraag van dit stuk formuleer ik als volgt: Wat zijn de meest gebruikelijke causale connectieven van het moderne Nederlands en hoe wordt hun functie beschreven in Nederlandse grammatica's?

In dit artikel wil ik behalve de beschrijvingen van Nederlandse grammatica's ook het recente internationale onderzoek op dit gebied behandelen. Verder wil ik zelf graag enkele vragen stellen die bij mij opgekomen zijn tijdens de bestudering van dit onderwerp.

2 Achtergrond van het onderzoek

Neerlandici die zich bezig houden met de bestudering van de functie van causale connectieven staan altijd voor de klassieke vraaag: Wat zijn de bronnen van mijn onderzoek?

De taalkundige kan zin toevlucht nemen tot zijn eigen grammaticaliteitsoordelen. Hij of zij vraagt zich in dit geval af welke connectieven hij of zij in een bepaalde context gebruikt en probeert deze selectie te verklaren. Hij of zij kan ook met een voorgegeven corpus werken. Dan worden zinnen die ooit door moedertaalsprekers in spontane spreek- of schrijfsituaties zijn geproduceerd de basis van zijn of haar onderzoek.

In deze eerste twee genoemde gevallen is de taalkundige een moedertaalspreker. Wat gebeurt echter als de niet-moedertaalsprekende taalkundige interesse heeft om de causale connectieven van een vreemde taal te leren kennen? Hij of zij gaat vanuit zijn of haar moedertaal uit en kijkt naar uitdrukkingsmogelijkheden van causaliteit. Om die ook in de vreemde taal te kunnen bestuderen, neemt hij of zij dan een grammatica. In paragraaf 3 worden als basis de beschrijvende methodes van de *Algemene Nederlandse Spraakkunst* en die van de *Nederlandse grammatica voor anderstaligen* genomen en onderzocht. De ANS probeert de causale verbindingen in het modern Nederlands vanuit een descriptieve invalshoek vooral voor moedertaalsprekers te beschrijven. De *Nederlandse grammatica voor anderstaligen* is, zoals het ook uit de titel blijkt, bedoeld voor NT2- en NVT-leerders. Er zijn echter sommige tekortkomingen ten opzichte van de causale connectieven in beide grammatica's te bemerken die zowel voor de moedertaalspreker als voor de Nederlands-als-vreemde-taal-verwerver problemen kunnen opleveren.

3 Neven- en onderschikken

Zoals ik in de inleiding al geformuleerd heb, concentreer ik me in dit korte overzicht op het zinsniveau. Dit betekent dat er zinstypes zoals (1) en (2) onderzocht worden. Voordat we de functie van de causale connectieven beschrijven, moeten we echter naar de verhouding tussen de zinnen kijken. We bekijken daarbij zinnen die of door een nevenschikkende of door een onderschikkende operatie zijn ontstaan.

In de *ANS* vinden we de volgende definitie van nevenschikking:

> 'NEVENSCHIKKINGEN zijn constructies bestaande uit twee of meer taalelementen (woorden of groepen van worden, waaronder ook zinnen) die een reeks van (zonder meer) naast elkaar geplaatste, gelijkwaardige leden vormen, en die door (nevenschikkende) voegwoorden of reeksvormers verbonden zijn of althans verbonden kunnen worden.' (p. 1140)

Uit de definitie blijkt dat de leden van de nevenschikking ook afzonderlijk als geheel moeten kunnen fungeren. Als de leden zinnen zijn dan kunnen twee zinnen met een voor-pv of twee zinnen met een achter-pv nevenschikkend verbonden worden. Een bijzin en een hoofdzin zoals in (5) kunnen in het algemeen niet gecombineerd worden.

(5) *Omdat hij na het eerste studiejaar gezakt is en hij kon met zijn studie Nederlands niet doorgaan.

De *ANS* maakt een verschil tussen 'gewone' en 'bijzondere' vormen van nevenschikking. 'Gewone' nevenschikkende voegwoorden en reeksvoormers zijn b.v. *en, of, maar en noch-noch, zowel-als, evenmin-als* enz. Voor deze kleine studie zijn echter deze 'bijzondere' vormen van nevenschikking van belang. Deze zijn b.v. *en, of, maar*, maar ook de causale connectieven want en *dus.* In deze classificatie kunnen dus sommige voegwoorden zowel 'gewoon' als 'bijzonder' gebruikt worden. De *ANS* geeft echter geen antwoord op de vraag waarom deze laatste groep voegwoorden 'bijzonder' genoemd worden. Dit is mijn eerste kritiekpunt. Nietgemotiveerde classificatie zou in een grammatica moeten worden vermeden. Volgens mij is de basis van de classificatie de nevenschikkende functie van het (causale) connectief. Overigens wordt het verschil tussen 'gewone' en 'bijzondere' voegworden in de *Nederlandse grammatica* ook niet gemaakt (p. 182).

Onderschikkende voegwoorden verbinden twee syntactisch ongelijksoortige elementen. Deze elementen noemen we rompzin en bijzin. Onderschikkende voegwoorden zijn b.v. dat, of, om enz. De *ANS* noemt ze ook 'grammatisch verbindend' (p. 546). Andere voegwoorden worden naar de aard van het verband dat ze leggen benoemd: voegwoorden van tijd, voegwoorden van causaliteit, enz.

De onderschikkende voegwoorden van causaliteit zijn b.v. *omdat, doordat, aangezien, daar, vermits, door, met, dat* en enkele niet meer gebruikelijke vormen als b.v. *dewijl, doordien, naardien, nademaal, overmits, wijl.* Vaak beschrijft men *omdat* als redengevend en *doordat* als oorzaakaanduidend. Soms is het echter vrij moeilijk een verschil te maken tussen reden en oorzaak, omdat er in enkele contexten alle twee interpretaties mogelijk zijn. Voor dit onderzoek is echter *omdat* van belang. Enerzijds wordt het door moedertaalsprekers in spontane spreeksituaties zowel als redengevend als oorzaakaanduidend gebruikt, anderzijds is het het meest frequente causale connectief (*ANS* p. 555). In punt 3.1. volgt er een analyse van het nevenschikkende *want* en het onderschikkende *omdat.*

3.1 Het nevenschikkende *want* en het onderschikkende *omdat*

In dit punt worden vooral de vergelijkende methodes van de *ANS* als basis genomen. Vanwege plaatsgebrek worden er echter de belangrijkste aspecten uitgehaald (vergelijk met paragraaf 26.4). *Want* en *omdat* worden in de literatuur 'achterwaarts' genoemd. De connectief *want* gebruiken we b.v. in de nevenschikkende verbinding van volgende zinnen:

(6) Zsolt blijft in de bibliotheek van de vakgroep Nederlands.
(7) Het sneeuwt.
(8) Zsolt blijft in de bibliotheek van de vakgroep Nederlands, want het sneeuwt.

(6) en (7) zijn gelijkwaardige taalelementen. Het tweede taalelement (lid) van de zin is een verklaring voor het 'in de bibliotheek blijven'. In de door *want* ingeleide elementen kunnen een motief, een reden, een oorzaak enz. genoemd worden. Als (7) in de gesproken taal voorkomt, wordt het tweede taalelement voorafgegaan door een min of meer duidelijke pauze. In geschreven taal gebruiken we hier een komma.

De inhoud van (8) kunnen we echter ook weergeven met (9):

(9) Zsolt blijft in de bibliotheek van de vakgroep Nederlands, omdat het sneeuwt.

In (9) vinden we niet meer twee gelijkwaardige taalelementen. Het is een samengestelde zin met de volgende structuur:

(6') Zsolt blijft in de bibliotheek van de vakgroep Nederlands. - rompzin
(7') Omdat het sneeuwt. - bijzin

De bijzin is afhankelijk van de hoofdzin. Met grammatische termen noemen we (7') een *bepaling van causaliteit.* Deze bepaling kan echter ook minder zelfstandig zijn.

Bekijken we voorbeeld (10). Hier wordt *omdat* zonder komma geschreven, in gesproken taal hoort men hier geen pauze. Door dit klein verschil verandert ook de betekenis van de zin.

(10) Zsolt blijft in de bibliotheek van de vakgroep Nederlands omdat het sneeuwt.

Als we slechts de uitspraken (8) en (9) met elkaar vergelijken, kunnen we gemakkelijk van twee zinnen spreken die dezelfde inhoud weergeven. Ook de *ANS* maakt gebruik van negatieve zinsvoorbeelden om te laten zien dat er in het gebruik van *want* en *omdat* echter een verschil zit (vergelijk met p. 1543).

(11) Zsolt blijft niet in de bibliotheek van de vakgroep Nederlands, want het sneeuwt (en hij wil niet nog urenlang wachten).
(12) Zsolt blijft niet in de bibliotheek van de vakgroep Nederlands, omdat het sneeuwt (en hij wil niet nog urenlang wachten).
(13) Zsolt blijft niet in de bibliotheek van de vakgroep Nederlands omdat het sneeuwt (maar omdat hij de literatuurlijst wil doorlezen).

Het verschil in gebruik veroorzaakt een verschil in betekenis. In (11) en (12) blijft Zsolt niet in de bibliotheek, in (13) blijft hij wel in de bibliotheek. In de genoemde voorbeelden is uiteraard ook de vorm van de ontkenning (zinsontkenning resp. partiële negatie) van belang.

De omdat-zin in (13) - voorafgegaan door *niet* - kan ook op de eerste zinsplaats staan. Hij kan ook worden omschreven met een voorzetselconstituent.

(14) Niet omdat het sneeuwt blijft Zsolt in de bibliotheek van de vakgroep Nederlands.
(15) Zsolt blijft niet vanwege de sneeuw in de bibliotheek van de vakgroep Nederlands.

In gesproken taal komt vaak voor dat we *want* gebruiken wanneer we voor onze uitspraak en niet voor de inhoud van deze uitspraak een verantwoording willen geven. In dit geval spreken we van conversationele of interactionele relaties (Pander Maat & Sanders 1995).

(16) De tweedejaars moeten in de literatuurcolleges alles in het Nederlands lezen. Want dat wilden jullie toch vragen.

In dit geval kan *want* niet worden vervangen door *omdat.* Dat zou slechts met een soort omschrijving mogelijk zijn.

(17) Ik vertel jullie dat de tweedejaars in de literatuurcolleges alles in het Nederlands moeten lezen, omdat jullie dat wilden vragen.

Een met (17) vergelijkbaar ander voorbeeld is ook (19). Hier wordt een verklaring daarvoor gegeven waarom de spreker zich tot de hoorder richt.

(18) Hebben de beginners problemen met de uitspraak van het Nederlands? Want jij zit ook in die groep.
(19) Ik vraag jóú of de beginners problemen met de uitspraak van het Nederlands hebben, omdat jij ook in die groep zit.

In de *ANS* worden deze functies van de twee genoemde voegwoorden gedetailleerd beschreven en de kennis van deze gebruiksmogelijkheden is heel belangrijk zowel voor moeder- als voor niet-moedertaalsprekers. In de *Nederlandse grammatica* wordt het verschil tussen *want* en *omdat* vrij kort behandeld. Het wordt beklemtoond dat in *want*-zinnen zowel oorzaak als gevolg genoemd moeten worden en dat men op een *waarom*-vraag altijd een *omdat*-antwoord moet geven (p. 190).

We vinden echter in geen van de beide grammatica's verwijzingen naar het abductieve gebruik van deze voegwoorden. Zowel de moedertaalspreker als de vreemdetaalleerder komen zulke zinnen in de dagelijkse conversatie vaak tegen. Om dit ook door een voorbeeld te illustreren

kunnen we de volgorde van onze uitgangszinnen (6) en (7) omdraaien en zeggen:

(20) Het sneeuwt, want Zsolt blijft in de bibliotheek van de vakgroep Nederlands.

In dit geval kunnen we het nevenschikkende *omdat* niet gebruiken:

(21) ?? Het sneeuwt, omdat Zsolt in de bibliotheek van de vakgroep Nederlands blijft.

Aan het eind van dit punt wil ik graag de vorm van de redenering aangeven. Het zal namelijk van belang zijn ook voor de vergelijkende analyse van de connectieven *dus* en *daarom* in punt 3.2. Voor zinnen (8) en (9) geldt:

Aanname 1: Als *a*, dan *b* (als het sneeuwt, dan blijft Zsolt (graag) in de (warme) bibliotheek)
Aanname 2: *a*
Conclusie: *b*

Voor aanname 1 is onze kennis van de wereld nodig. Aanname 2 is eigenlijk een feit uit de wereld. Deze redenering van oorzaak naar gevolg noemen we *deductief.* In zin (20) is dezelfde algemene regel (aanname 1) gegeven. Deze redenering van een gevolg naar een oorzaak noemen we *abductief.*

De deductieve relatie kan dus zowel met *omdat* als met *want* worden uitgedrukt. In de abductieve relatie kan echter alleen *want* gebruikt worden. Hier volgt dus mijn tweede kritiekpunt. We moeten niet alleen een verschil maken tussen het nevenschikkende *want* en het onderschikkende *omdat* zonder komma, maar ook tussen het deductieve en het abductieve gebruik van de connectieven.

3.2 Het nevenschikkende/ voegwoordelijk bijwoord dus en het voornaamwoordelijk bijwoord daarom

Er wordt vaak een verschil gemaakt tussen *dus* als voegwoord en *dus* als voegwoordelijk bijwoord. Tussen deze twee functies bestaat er geen

semantisch maar wel een syntactisch verschil. *Dus* als voegwoordelijk bijwoord veroorzaakt inversie in de zin (*ANS* p. 1550).

Met een eenvoudige operatie kunnen we uit (8) een nevenschikkende zin maken:

(8) Zsolt blijft in de bibliotheek van de vakgroep Nederlands, want het sneeuwt.
(22) Het sneeuwt, dus Zsolt blijft in de bibliotheek van de vakgroep Nederlands. (*dus* als nevenschikkend voegwoord)
(22') Het sneeuwt, dus blijft Zsolt in de bibliotheek van de vakgroep Nederlands. (*dus* als voegwoordelijk bijwoord)

De *ANS* werkt ook met deze operatie. De functie van de conjunctieven *want* en *dus* wordt met elkaar vergeleken. In (16) was er sprake van conversationele of interactionele relaties. In (23) is de een eenvoudige operatie echter niet meer uit te voeren.

(23) *Jullie wilden toch vragen in welke taal de tweedejaars in de literatuurcolleges moeten lezen. Dus alles moeten ze in het Nederlands lezen.

Ook de functie van *want* in (18) is niet te vervangen door *dus* in (24).

(24) *Jij zit ook in de beginnersgroep. Dus hebben ze problemen met de uitspraak van het Nederlands?

De onmogelijkheid van de operatie is te verklaren met het feit dat het connectief *want* ‘achterwaarts’ en het connectief *dus* ‘voorwaarts’ is. In het derde punt van kritiek stel ik een andere systematische vergelijking voor. De functie en het gebruik van *dus* kan beter worden vergeleken met die van het voornaamwoordelijk bijwoord *daarom.* Dus en *daarom* zitten in dezelfde richting van redeneren, ze zijn ‘voorwaarts’.

Aan het gebruik van *daarom* in het moderne Nederlands wordt in de grammatica's erg weinig aandacht besteed, hoewel ons dit connectief al in de allereerste fase van de verwerving van het Nederlands tegenkomt. *Daarom* wordt in de *ANS* slechts op één plaats vermeldt als één mogelijke vorm van *bepaling van causaliteit.*

(25) Daarom ga ik er nooit meer heen. (p. 1206)

Pander Maat en Sanders maken ons opmerkzaam op het feit dat *daarom*, *dus* en *daardoor* in het Eindhovens corpus de drie meest frequente voorwaarts causale connectieven zijn (p. 351). Daarom(!) is het verbluffend dat de functie en het gebruik van *daarom* in de grammatica's van het modern Nederlands niet beschreven wordt. In de *Nederlandse grammatica voor anderstaligen* zijn er ook slechts twee verwijzingen naar het gebruik van *daarom.* In een paragraaf over verbindende adverbia vinden we de volgende voorbeeldzinnen.

(26) Ik moet hard werken; daarom kan ik niet met je mee naar de biscoop. Hij wil contact met de mensen, daarom leert hij de taal van het land.
(27) Ik ga niet mee, omdat ik moet werken. - Ik moet werken, daarom ga ik niet mee. (p. 193)

In deze grammatica wordt ook benadrukt dat er tussen de onderschikkende conjunctie *omdat* en het verbindend adverbium *daarom* geen betekenisverschil bestaat, maar wel een verschil in de constructie (idem.).

Aan het eind van punt 3.1 was er al sprake van een specifiek maar vaak optredend gebruik van causale connectieven. Dit was het abductieve gebruik. Bekijken we volgende voorbeeldzinnen:

(28) De bus heeft vertraging; daarom zal Mariann te laat op haar diplomauitreiking verschijnen.
(29) De bus heeft vertraging; dus zal Mariann te laat op haar diplomauitreiking verschijnen.
(30) ?? Mariann is te laat op haar diplomauitreiking verschenen; daarom zal de bus wel vertraging gehad hebben.
(31) Mariann is te laat op haar diplomauitreiking verschenen; dus zal de bus wel vertraging gehad hebben.

Verhagen (2001) heeft het schema van het gebruik van *daarom* als volgt beschreven. In het eerste deel wordt een oorzaak genoemd, dan volgt *daarom* en dan wordt in het tweede deel een gevolg genoemd. Het gebruik van *dus* kan ook met een schema worden weergegeven. Een gegeven dat in deze zinnen eerst wordt genoemd wordt met een conclusie door *dus* verbonden. In (28) en (29) is eerst een oorzaak genoemd die eigenlijk ook als een gegeven uit de werkelijkheid opgevat kan worden. In

(30) kan men *daarom* niet meer gebruiken, omdat hier eerst het gevolg genoemd is.

4 Samenvatting

In dit artikel probeerde ik een kort overzicht te geven van een mogelijkheid in het Nederlands om causale verbanden uit te drukken, namelijk het gebruik van causale connectieven.

Ik wilde demonstreren dat de beschrijvingen van causale connectieven zowel in de *ANS* als in de *Nederlandse grammatica* vaak problemen voor NVT-leerders kunnen opleveren. In beide grammatica's wordt uitgegaan van het deductieve gebruik van connectieven en de abductieve gebruiksmogelijkheden worden niet eens vermeld. Meer dan verwonderlijk vond ik ook het feit dat het connectief *daarom* in de genoemde grammatica's nauwelijks behandeld wordt.

Als conclusie uit punt 3.1 en 3.2 kan getrokken worden dat de betekenis van *want* met die van *dus* en de betekenis van *omdat* met die van *daarom* vergeleken kan worden. Met deze methode kan in het grammatica-onderwijs het gebruik van causale connectieven geïllustreerd worden.

Hoewel ik in dit overzicht van de causale connectieven slechts het Nederlands wilde bestuderen, zou een contrastieve analyse in de drie grootste Germaanse talen - in het Duits, in het Engels en in het Nederlands - een interessante studie kunnen zijn.

Met de voorbeeldzinnen probeerde ik ook ons leven in de vakgroep te illustreren. Niet alleen het wetenschappelijk onderzoek, maar ook de studenten staan bij ons in het middelpunt.

> *Het is niet eenvoudig om de vraag te beantwoorden waarom in Debrecen zo veel studenten Nederlands willen studeren,* ***want*** *hun motivatie kan heel erg verschillend zijn.*
> *Het leven van de eerstejaars is niet gemakkelijk,* ***omdat*** *ze in juni een moeilijk eindexamen moeten afleggen.*
> *In de volgende vier semesters moeten ze erg veel studeren,* ***daarom*** *zitten ze niet alleen in de bibliotheek als het sneeuwt.*
> *Alle vierdejaars zijn op de diplomauitreiking op tijd verschenen;* ***dus*** *zal hun bus waarschijnlijk geen vertraging gehad hebben.*

Bibliografie

Algemene Nederlandse Spraakkunst (Band 1 en Band 2), Groningen, Martinus Nijhoff 1997.
Fontein, A.M. & Pescher-ter Meer, A.: *Nederlandse grammatica voor anderstaligen.* Utrecht, Nederlands Centrum Buitenlanders 1993.
Ford, C.E.: Dialogic aspects of talk and writing: because on the interactive edited continuum. In: *Text* 14/4 (1994). p. 531-554.
Pander Maat, H. & Sanders, T.: Nederlandse causale connectieven en het onderscheid tussen inhoudelijke en epistemische coherentie-relaties. In: *Leuvense Bijdragen* 84 (1995). p. 349-374.
Pasch, R.: Weil mit Hauptsatz - Kuckucksei im Denn-Nest. In: *Deutsche Sprache* 25 (1997). p. 252-271.
Stukker, N., Sanders, T. & Verhagen, A.: Waar een wil is, is geen wet. De categorisering van causale relaties binnen en tussen zinnen. In: *Gramma/TTT* 7 (1999). p. 66-86.
Verhagen, A.: *Handout voor de correctie van vraag 6 op de Taalkunde-olympiade in Leiden op 3 februari 2001*

Lut Baten & Ben Van Beeck

In welke taal (talen) leren leerlingen het liefst van elkaar?
Over motivatie en attitudevorming in WebSiteStories ®
http://millennium.arts.kuleuven.ac.be/websitestories

Samenvatting

In dit artikel wordt gerapporteerd over projectwerk dat op interdisciplinaire, inhoudsgerichte vreemdetalenverwerving d.m.v. internet en e-mail stoelt. Daarbij staat authentieke uitwisseling tussen de verschillende taalgemeenschappen in België in de respectievelijke moedertalen centraal.

Het project werd vroeger al uitvoerig beschreven in ReCall (November 1999, vol. 11, Nr. 3) en in Impuls (Maart 2000, nr. 3). Kort samengevat komt het hierop neer Vijf eindegraadsklassen uit drie scholen (OLV-college Tienen, Vlaanderen, P. Damian college, Eupen, Oostkantons, en Collège Don Bosco, Brussel, franse gemeenschap) werden bijgestaan door stagiaires Germaanse Filologie KUL en Kunstwetenschappen UCL om via e-mail, van gedachten te wisselen over kunstwerken in hun eigen moedertaal (en bijgevolg elkaars vreemde taal) en gaandeweg te leren hoe daarbij objectieve criteria te hanteren in de doeltaal.

Er werden twee projecten helemaal uitgewerkt en gedocumenteerd. Ze kunnen geconsulteerd worden op bovenstaand adres op Internet. Alle gegevens en data zijn vrij van copyright en mogen gebruikt worden, graag met vermelding weliswaar. De procedure mag gevolgd worden voor andere vakgebieden. De auteurs worden daarvan graag op de hoogte gehouden.

In dit artikel wordt het gebruik van de moedertaal (resp. Frans en Nederlands) t.o.v. het Engels als lingua franca afgewogen. We schetsen eerst het ruimere kader van het project en zoemen daarna in op het onderzoek naar attitude en

motivatie bij het gebruik van elkaars moedertaal en het Engels in direct contact en e-mails.

In het vervolg op dit artikel zullen we de onderzoeksmethode nader toelichten. Er wordt vaak beweerd dat het cognitieve aspect in het onderwijs teveel benadrukt wordt, ten nadele van de socio-affectieve en affectieve doelstellingen. Het probleem bij die laatste twee is de meetbaarheid. Cognitieve doelstellingen kan men makkelijker omzetten in meetbare inhouden. Met de tweede bijdrage proberen we een onderzoeksmodel aan te bieden aan leerkrachten. D.m.v. dit model zouden lesgevers in hun eigen klassen de resultaten op affectief en socio-affectief vlak in het vreemdetalenonderwijs moeten kunnen meten.

1 WebSiteStories: beschrijving

In het Frans zegt men: 'Des goûts et des couleurs, il ne faut pas discuter.' Elk z'n zinnetje dus. Maar voor kunstenaars is kunst wel degelijk een omlijnd communicatiemedium, met een eigen boodschap en een eigen taal. Als wij als toeschouwers die taal willen begrijpen, dan moeten we een stapje opzij zetten, weg van onze eigen voorkeur, en proberen om een open dialoog aan te gaan door objectieve criteria van esthetische analyse te hanteren. Maar, moeten we om met iemand te spreken niet altijd wat buiten onszelf kunnen treden? Kunnen we pas dan niet echt luisteren? Taal van de kunst en onze gewone taal. Er zijn parallellen. En er is meer: die taal zit, even goed als onze gewone taal, ook gebakken in verschillende culturen want die artiesten komen uit verschillende periodes en uit verschillende landen. In de huidige vreemdetalendidactiek komt interculturele competentie meer en meer aan de orde. Dat is verschillend van 'civilisatie'. Het is niet zozeer leren over culturen, maar eerder leerlingen leren hoe zichzelf te behelpen om met de vreemde taal en cultuur om te gaan. Dat is zowel cognitief als affectief: leerlingen moeten ook zelf betrokken kunnen zijn, en hun eigen waarden leren hanteren in de eigen en in de vreemde taal. Maar hoe?

Zowat overal groeit de druk om in een andere taal dan de moedertaal vlot te kunnen presteren. Op school moeten leerlingen daarbij ook de taalregisters o.a. van wetenschappelijke taal leren hanteren. In CliL (Content and Language Integrated Learning - Marsh and Marsland, 1999, p. 8) doet men dat heel gericht, omdat men een andere vreemde taal gebruikt als instrument om een niet-talig vak te leren. Taal en inhoud staan dus op dezelfde hoogte. De gebruiker leert talen terwijl hij ze gebruikt, en gebruikt ze terwijl hij leert. De leerlingen leren ook de cultuur op zich

verkennen. In de onderstaande beschrijving van WST, kan de lezer een gevallenstudie herkennen die past binnen deze context van CliL. WST is uitgewerkt voor kunst, maar kan evengoed op een ander domein toegepast worden. We ontlenen de esthetische invalshoek aan prof. Dr. em. A. de Chamiec.

De Chamiec (1982) heeft in 'Lecture d' un oeuvre d'art' onderzocht hoe de esthetische analyse van kunstwerken tot stand komt. Ze heeft daarbij een set van objectieve criteria opgesteld en getoetst. Uit haar onderzoek blijkt dat mensen in de eerste plaats een 'gewone code' hanteren. Die 'naïeve' reacties komen op verschillende manieren tot uiting, afhankelijk van de individuele smaak en van de dagdagelijkse manier van leven (bv. je vindt iets mooi omdat het lijkt op iets dat je kent, omdat het 'meesterlijk' is, omdat het onderwerp je aan iets positiefs doet denken enz.). Objectieve criteria echter, liggen op het terrein van de verantwoording van een algemene indruk, van de kennis van de culturele context, van technische procedures en van beoogde effecten. Op basis van de resultaten van dat onderzoek hebben we, samen met onze aspirant-leraren een raster voor een esthetische analyse opgesteld ten behoeve van het onderricht in kunsten. De uitdaging voor het project WebSiteStories was: zouden leerlingen op school, uit verschillende culturen en talen (Frans, Nederlands en Duits) zonder precieze esthetische scholing, zelfstandig (in groepswerk en via e-mail) dergelijk raster kunnen hanteren om met elkaar over hun eigen voorkeuren te kunnen spreken via het net, in elkaars talen en het Engels?

WebSiteStories is een dus didactisch project dat de taal-en cultuurbarrière tussen een Vlaamse, een Franstalige en een Duitstalige school wil overstijgen dank zij Internet en e-mail. De uitwisseling van informatie gebeurt afwisselend in het Nederlands, het Frans, het Engels en het Duits, omdat dat in onze meertalige samenleving nu eenmaal voor de hand ligt. Er liggen strategieën aan de basis van die taalkeuze. Hoe worden die gehanteerd? Bv. als je aan iemand iets vraagt dan doe je dat in de taal van die persoon (beleefdheidsstrategie). Als je op de duidelijkste manier informatie wil geven, dan heb je het gevoel dat je dat het best doet in een werktaal, maar er is ook nog zoiets als een 'geografische' factor. Je gebruikt blijkbaar de taal van de mensen van dat land(sgedeelte).

Er werden twee projecten georganiseerd. Het eerste was: *'Les goûts et les couleurs se discutent-ils?'* (1998), en het tweede was: *'Egyptomania' (1999)*. In 2000 werden die gedocumenteerd (Baten e.a. 2000) en geanalyseerd (Van Beeck, B. 2000).

2 Werkwijze van het project in het veld

Met de 5 (à 6) klassen wordt in de drie taalgemeenschappen op hetzelfde moment, met vaste tijdslimieten gewerkt. Er zijn twee parallelle stromen: één volledig in het Engels, en één volledig in de moedertalen van de gebruikers. In elke stroom zijn er vijf vaste sessies. Elk sessie bestaat uit twee lestijden van een uur die bij voorkeur in een ruime (talen/computer)klas plaatsvinden, met toegang tot het net, tot tekstverwerking, tot werken in groepen. De lesvoorbereidingen voor elk van deze sessies zijn gedocumenteerd op het net onder bovenstaand adres in het Nederlands, het Engels en het Frans. Ze werden gezamenlijk voorbereid door het interdisciplinair team van stagiairs van elke klas (min. 2) en gecoacht door de mentor.

Eerste sessie:

Tijdens de eerste sessie stellen de leerlingen zich, per e-mail aan elkaar voor. Ze doen dat in de doeltaal (= moedertaal) van de anderen, op hun eigen manier. Ze geven hun groepje een naam.

Ze werken in een groepje en vragen of er een ander groepje met hen wil samenwerken. Op die manier leren ze e-mail boodschappen schrijven maar ook hoe ze zichzelf moeten voorstellen.

Tweede sessie:

In de tweede sessie werken ze, in die groepjes, aan de eerste selectie. Ze krijgen drie reeksen van schilderijen en een takenblad met drie kolommen en vier rijen. Ze moeten die evalueren: d.w.z. ze reageren spontaan (‘**naïef**’) om hun voor- of afkeur t.o.v. elk kunstwerk te laten blijken. Van elke reeks weerhouden ze er vier, twee met een positieve evaluatie, twee met een negatieve. Als besluit schrijven de leerlingen een electronische brief naar de partnerscholen (in hun moedertaal of het Engels) waarin zij commentaar leveren bij de schilderijen/kunstwerken en polsen naar de reacties van hun anderstalige partners.

Derde sessie:

In de derde sessie wordt het **evaluatieraster** met criteria om kunstwerken objectief te evalueren aan de leerlingen voorgesteld. Ze doen dat aan de hand van één of meer teksten die opgesteld zijn in de doeltaal. Ze krijgen ook het overzicht van de verschillende kunstwerken die ze geëvalueerd

hebben. Zij leren een onderscheid maken tussen de ‘gewone code’ (‘Ik vind dit mooi omdat...’) en de ‘esthetische analyse’.

Vierde sessie:

Met deze wetenschap kunnen de leerlingen de ondertussen binnengekomen reacties van hun anderstalige partners interpreteren. Ze vergelijken de selecties met de hunne, analyseren de aard van de evaluaties en sturen hun commentaar en besluiten via e-mail op.

Vijfde sessie:

In een laatste fase worden de **besluiten** gebundeld, wordt er op het net gesurft en geëxploreerd en het project in een gesprek tussen de leerlingen, de mentoren en de stagiairs geëvalueerd.

3 Taalattitude en motivatie

De unieke taalsituatie van België geeft aan WebSiteStories als intercommunautair project een extra dimensie. Het laat de drie taalgemeenschappen samenwerken rond een gemeenschappelijk thema in een project waarin taal een centrale positie vervult. Taalgebruik is nog altijd het speerpunt van vele intercommunautaire twisten. De juiste taal voor communicatie over de taalgrens is een heikel thema met diepe historische wortels. Een netwerk van sociologische factoren zal in elke individuele communicatie bepalen wie van de twee (drie) gesprekpartners zich moet aanpassen.

Een modern compromis lijkt het gebruik van het Engels. Het is een populaire taal met internationale standing. Internationale contacten tussen taalgemeenschappen vinden hoofdzakelijk in het Engels plaats. Een transfer van het internationale toneel naar het nationale niveau lijkt in deze dubbelzinnige tijd van federalisme en groeiend Europees bewustzijn meer en meer de goedkeuring weg te dragen. Het gaat de intercommunautaire kwestie uit de weg - beide taalgemeenschappen moeten zich immers aanpassen aan de lingua franca - en past in het moderne plaatje van yuppiecultuur en globalisering.

Door het dictaat van het Engels in de populaire cultuur en het onbewuste proces van internationalisering lijkt de culturele eigenheid van de eigen taalgemeenschap stilaan te verwateren. Dit plaatst het moderne onderwijs voor een centraal dilemma: moet het de zeden van de tijd

ondergaan en zich internationaal oriënteren of moet het juist de culturele eigenheid ter harte nemen en de moderne sneltrein een tegengewicht bieden? In het attitude-onderzoek van WST gaven de leerlingen zelf het antwoord.

Taalkeuze in WST: lingua franca of moedertalen?

In WST hebben we een dubbel tracé uitgezet. In één set klassen verloopt de communicatie volledig in het Engels; in het andere set is er een wisselwerking tussen de moedertalen. Voor het project plaatsvond werd een attitudetest afgenomen. Daarin kregen de leerlingen in een enquęte enkele taalkeuzevragen in gelijkaardige intercommunautaire communicaties voorgelegd. Na de eigenlijke ervaring in WST konden zij hun mening herzien. De vragen gaven ons de volgende inzichten:

1 Moedertaalcommunicatie bevordert intercommunautaire toenadering

Een eerste opmerkelijke vaststelling was, dat de tendens van intercommunautaire toenadering zich duidelijker manifesteerde in de moedertaalcommunicatie. We illustreren deze vaststelling met enkele resultaten uit de Frans-Nederlandse communicatie. De 5LMt (1) klas uit Tienen communiceerde tijdens het project met Brussel in het Engels; de 6MtWi (1) communiceerde met Brussel in de twee moedertalen Frans en Nederlands.

Voor het project

Voor we met het project van start gingen, wilden we de taalattitude van de leerlingen in kaart brengen. In de twee grafieken van figuur 1 wordt de mening van de Tiense klassen over een communicatie in het andere landsdeel voorgesteld. Hoewel er voor het project reeds een grote bereidheid was om de moedertaal van de communicatiepartner te spreken, was er vooral bij de Nederlandstalige leerlingen een defensieve houding merkbaar. Wanneer zijzelf een vraag stellen (zie figuur 1) (1), de Franstalige antwoordt (2) of zij beantwoorden een Franstalige vraag (4) kiezen zij hoofdzakelijk voor de thuistaal Frans. Een groot deel van de leerlingen verwacht echter, als bewijs van wederzijdse openheid, dat de

Franstalige zelfs in Wallonië Nederlands spreekt, wanneer hij of zij de communicatie met een Vlaming begint (3). Vooral in 6MtWi is er in deze situatie een hogere verwachting voor het Nederlands.

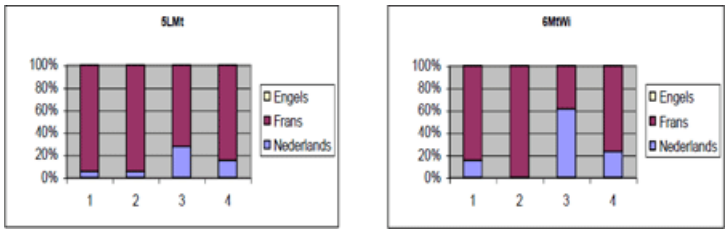

Figuur 1: Tienen 5LMT & 6MtWi, taalkeuze in de andere taalgemeenschap voor het project

(1) (L: latijn, Mt: Moderne Talen, Wi: wiskunde; 5: vijfde jaar, 6: laatste jaar middelbare school)

Na het project

In de attitude-test na het project, blijken de resultaten in 5LMt (communicatie in het Engels) zich te stabiliseren; in 6MtWi (communicatie in de moedertalen) daarentegen, is er een duidelijke afname van de defensieve houding. Alle leerlingen van deze klas zijn na het project bereid om Frans te spreken in het Franstalig landsgedeelte. Vooral het contrast in de derde situatie is groot (figuur 2). Gelijkaardige vaststellingen werden over de gehele lijn gevonden. De resultaten van de Engelse communicatie bleven ongeveer stabiel, terwijl de resultaten uit de moedertaalcommunicatie een grotere wederzijdse openheid vertoonden.

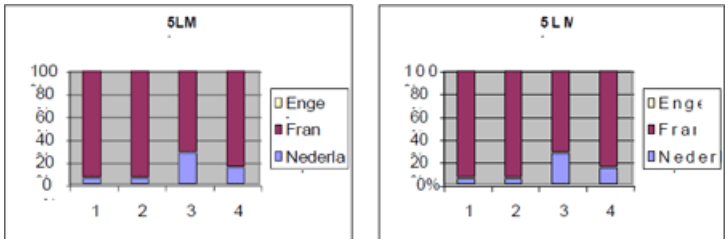

Figuur 2: Tienen 5LMt & 6MtWi, taalkeuze in de andere taalgemeenschap na het project

Besluit

In principe is bovenstaande vaststelling niet verwonderlijk. De hoge frequentie van de eigen moedertaal in de derde situatie is een voorwaardelijke reactie. De leerlingen waren in de eerste fase bereid om zich aan te passen aan de Franstalige, als ze er zeker van waren dat deze eenzelfde open houding en respect betoonden voor hun moedertaal. De moedertaalcommunicatie in WST leverde dit bewijs; de Franstalige gebruikte inderdaad evenveel Nederlands als zij Frans. Het gevolg was dat alle Tiense 6MtWi leerlingen na het project voor het Frans kozen, ook wanneer de anderstalige het initiatief nam (zie figuur 2). Deze wederzijdse openheid in taalgebruik is de eerste stap in de richting van een intercommunautaire toenadering. Doordat de leerlingen van 5LMt (de Engelse groep) constant in het Engels communiceerden, kregen zij het bewijs van openheid tegenover de moedertaal niet. Het Engels is bijgevolg een obstakel voor een intercommunautaire toenadering.

De attitudevormende en motivationele implicaties van WST op lange termijn komen dus slechts tot uiting in een authentieke intercommunautaire communicatie. De Engelse communicatie heeft geen verbeterde attitude tot gevolg. Enerzijds is er geen verbetering tegenover de Franstalige gemeenschap door het gebruik van de lingua franca, anderzijds kan er geen verbeterde attitude tegenover de Engelstalige gemeenschap ontstaan door hun afwezigheid in het project.

2 Wat met het Engels?

De leerkracht kan bij het opstarten van WST zelf de prioriteiten bepalen. Ligt de nadruk op het intercurriculaire, dan kan het Engels gewoon als lingua franca functioneren, zonder er verdere verwachtingen aan vast te knopen. Uit onze informatie blijkt dat er binnen de Engelse groep bij de leerlingen ook een stijgende motivatie is om in het Engels aan dergelijke projecten mee te werken. Indien lesgevers ook attitudevorming en intercommunautaire toenadering beogen, dan moeten ze voor de moedertaal van de andere taalgemeenschap kiezen. De vraag blijft natuurlijk hoe belangrijk leerlingen authentiek intercultureel contact vinden.

Leerlingen verkiezen moedertalen boven lingua franca in 'Belgische' communicatie

Uit de resultaten van het taalkeuze onderzoek bleek dat de grote meerderheid van de leerlingen in directe ontmoetingen met een anderstalige, een oplossing zou zoeken binnen het talenaanbod van de twee moedertalen. Het meest doorslaggevende argument in de taalkeuze is de geografische factor, d.i. plaats van de communicatie. Om de positie van het Engels op de rooster te leggen, werd er ook gevraagd naar de taalkeuze in een Internet communicatie. Het internationale karakter van dit medium, met het Engels als dominante taal, en de neutralisatie van de geografische factor -tijdens de communicatie blijven beide communicatieve partners in hun eigen landsdeel-, begunstigen het gebruik van het Engels. In de volgende paragrafen bespreken we de reacties van de leerlingen.

Taalkeuze op het Internet

De volgende vraag werd in de enqûete aan de leerlingen voorgelegd:

Je hebt contact met een Franstalige via E-mail.

1. In welke taal zou jij informatie vragen?
   D E F NL
2. In welke taal verwacht je dan een antwoord op die vraag?
   D E F NL
3. Als hij/zij aan jou informatie vraagt, in welke taal vind je dat hij/zij dat moet doen?
   D E F NL
4. In welke taal zou je de vraag beantwoorden?
   D E F NL

Antwoorden voor het project

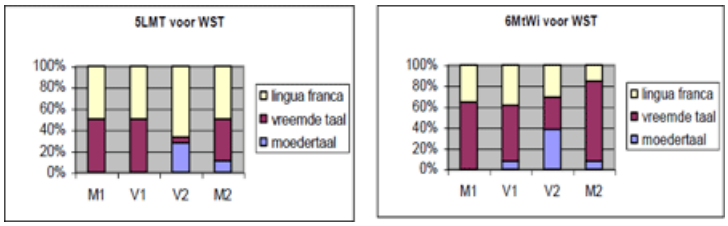

Figuur 3 toont de resultaten die voor het project geregistreerd werden.

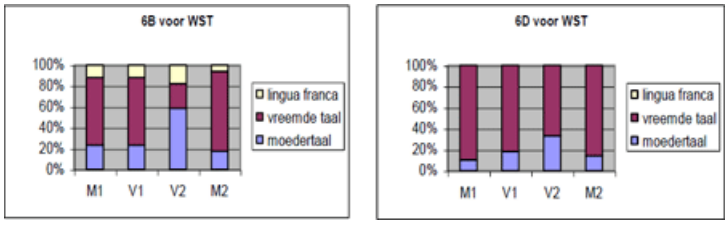

Fig. 3: Taalkeuze voor WST in een intercommunautaire E-mail Communicatie, Tienen 5LMt en 6MtWi, Brussel 6B en 6D

De leerlingen uit Tienen achtten hun moedertaal niet geschikt voor de E-mail communicatie en kozen massaal voor het Frans en het Engels. Enkel in de situatie waarin de anderstalige het initiatief voor de communicatie neemt (V2), verwachtte een kleine groep Nederlands te horen. De leerlingen uit Brussel daarentegen, die weliswaar veel minder ervaring hadden met E-mail dan de leerlingen uit Tienen, zien weinig redenen om in een E-mail communicatie voor het Engels te kiezen. Zij beschouwen de internationaal minder betekenende Nederlandse taal niet minderwaardig voor een E-mail communicatie en kiezen resoluut voor de combinatie Nederlands-Frans, met een nadruk op de vreemde taal Nederlands.

Antwoorden na het project

Tijdens het project communiceerden 5LMt en 6B met elkaar in het Engels, 6MtWi en 6D gebruikten de moedertalen Nederlands en Frans.

De eigenlijke ervaring diende het Engels een zware slag toe (figuur 4). In 6MtWi was er een forse achteruitgang van het Engels ten voordele van het Nederlands. Door de eigenlijke ervaring ontdekten de leerlingen de mogelijkheden van hun eigen taal als code voor een E-mail communicatie met Franstalige Belgen. De leerlingen van 6D bevestigden hun initiële keuze voor de moedertalen. De WST communicatie in de moedertalen werd door de leerlingen positief onthaald en de lingua franca werd verworpen. In 6B overtuigde de Engelse communicatie een aantal leerlingen van de lingua franca, maar in 5LMt is er exact de tegenovergestelde tendens. De communicatie in het Engels deed hen de initiële keuze voor het Engels herzien. Na het project kozen ook zij hoofdzakelijk voor de moedertalen.

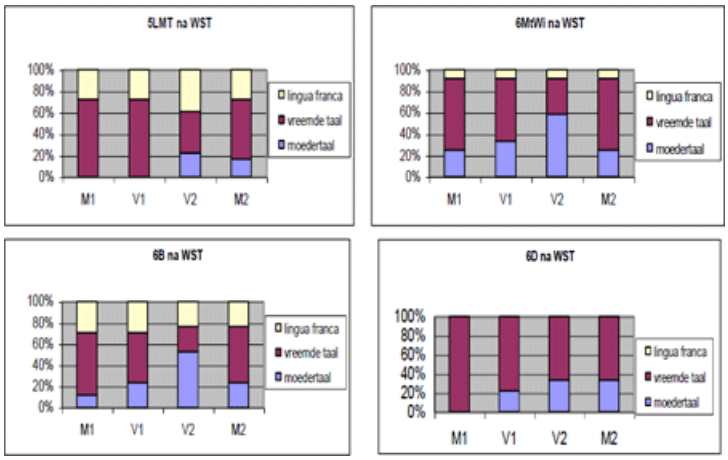

Figuur 4: Taalkeuze na WST in een intercommunautaire E-mail Communicatie, Tienen 5LMt en 6MtWi, Brussel 6B en 6D

Besluit

Uit deze resultaten blijkt dat de leerlingen, zelfs op een door het Engels gedicteerd medium, liever de intercommunautaire confrontatie aangaan dan gemakkelijkheidshalve voor het Engels te kiezen. Kennelijk zoeken zij liever een oplossing binnen de moedertalen, dan hun culturele eigenheid te verliezen in het proces van internationalisering.

Slotbeschouwing

Het attitude-onderzoek pretendeert geen algemene waarheden te verkondigen. Daarvoor is de populatie van onderzochte leerlingen te klein. Met dit uitgewerkte aspect tonen we echter aan dat het Engels niet zomaar alle heil toegeschreven mag worden. Het gebruik van het Engels in België staat in een intercommunautaire toenadering in de weg en, ondanks de populariteit van het Engels in de jongeren cultuur, verkiezen de leerlingen een moedertaalcommunicatie boven de lingua franca oplossing. Het opengaan van de wereld vergt een goede kennis van het Engels. Het is echter belangrijk dat binnen dit proces van de internationalisering de culturele eigenheid bewaard wordt. Daarom moet er, in eender welke vorm van onderwijs in België, voldoende aandacht blijven voor de diverse moedertalen die het land rijk is.

(vervolg: deel 2: Een voorbeeld van methodenonderzoek)

Deel 2: een voorbeeld van methodenonderzoek

4 Attitudevorming in de klas: Methodenonderzoek

Omdat vragenlijsten opstellen geen alledaagse bezigheid is voor de meeste leraren, willen we met deze bijdrage onze ervaring ermee delen en de lezer helpen de resultaten beter te interpreteren. Bovendien is het belangrijk dat leraren meetinstrumenten ter beschikking hebben om kleinschalig onderzoek in hun eigen klassen te doen, precies naar vorderingen op socio-affectief en affectief vlak. Op die manier kunnen ze met de resultaten iets doen: er hun conclusies uit trekken, hun ervaringen uitwisselen en gezamenlijk evalueren. Laat ons daarbij, in alle eenvoud, aansluiten bij wat Elsschot zei: ‘Tussen droom en daad staat de werkelijkheid’. In veel gevallen moet klasonderzoek pragmatisch gebeuren, wil het so wie so gebeuren. Dat is ook van toepassing op de methode van een onderzoek. Er is het theoretische ideaal en de praktische haalbaarheid. In WebSiteStories werd er geopteerd voor de directe meettechniek van de enquęte. In deze enquęte rapporteert het subject over zichzelf. Deze methode heeft een aantal voordelen, maar ook een aantal nadelen. Het is de kunst deze nadelen tot het minimum te herleiden.

Werkwijze Attitude Onderzoek

De techniek van de introspectie door het subject wordt nog steeds beschouwd als een van de meest effectieve om attitudes te meten. Attitudes stemmen immers niet noodzakelijk overeen met gedrag. Het is dus moeilijk om als onderzoeker de innerlijke gemoedstoestand van het subject te bereiken door een objectieve gedragsstudie. Antwoorden die het subject over zichzelf aanreikt zijn veel betere toegangswegen tot attitudes. Bovendien is deze techniek de meest intensieve; op korte tijd kan er vrij veel informatie vergaard worden. In het WST onderzoek was het de bedoeling om de drie componenten te onderzoeken van alle attitudes, die te maken hadden met ofwel de specifieke leersituatie, ofwel de andere taalgemeenschap. Deze uitgebreide opgave moest binnen twee lesuren buiten het project afgewerkt worden. Meer uren zou ongetwijfeld tot verzadiging geleid hebben. De methode van de enquęte zorgde ervoor dat, ondanks deze praktische beperking, er toch een aardige hoeveelheid informatie kon verzameld worden. Niet alle componenten van alle attitudes werden exhaustief behandeld. Er werd een noodzakelijke selectie gemaakt op basis van wat ons de meest typische en de meest interessante aspecten voor het WST onderzoek leken.

Het nadeel van introspectie door het subject is de mogelijk bewuste omvorming tot sociaal aanvaardbare of zelfflatterende antwoorden. Dit risico kan op allerlei manieren beperkt worden. In het WST onderzoek, werd ervoor gekozen de attitude-test volledig los van het project te schakelen en door een neutrale onderzoeker af te nemen. Solidariteit met of afkeer van de leerkracht of de stagiairs kon bijgevolg geen rol spelen. Zij kregen niets te lezen van de hele enquęte. Verder werd strikte anonimiteit gegarandeerd, en de interesse in de persoonlijke mening werd gekoppeld aan het benadrukken van de absolute afwezigheid van elke norm of inhoudelijke verwachting. De enquęte werd aan de leerlingen voorgesteld als een peiling naar de mening van jongeren over een aantal zaken, vanuit een fundamentele interesse in wat zij te vertellen hebben. Om spontane attitudes[1] te vermijden, werd de enquęte naar alle moedertalen vertaald en bevatte ze weinig moeilijke en onverwachte vragen.

Om de invloed van het project te meten, kregen de leerlingen een aantal identieke vragen voor en na het project voorgelegd. Bij de afname van de eerste test werd er uitdrukkelijk gezwegen over de tweede test, opdat de leerlingen hun antwoorden niet bewust zouden onthouden.

Voor een vlotte gegevensverwerking werd er hoofdzakelijk met meerkeuzevragen gewerkt, al lieten we de leerlingen de ruimte voor hun persoonlijke bemerkingen. Verschillende technieken werden toegepast. Ze worden bij het voorbeeld van de Nederlandstalige enquęte beschreven.

Vier invalshoeken voor bevraging

Type 1: Inleving in fictieve situatie

De leerlingen wordt een aantal fictieve situaties voorgelegd, waarin zij zichzelf kunnen plaatsen. De vragen zijn zelfrapporteringen over taalkeuzegedrag. Er wordt een beperkt aantal realistische keuzemogelijkheden voorgelegd. De opbouw van de vragen bevat een aantal hypothetische sociolinguïstische factoren die het taalgedrag kunnen beïnvloed hebben. Die factoren zijn de geografische factor, aanpassing aan de locale taal, de beleefdheidsfactor, aanpassing aan de taal van de aangesprokene, en de natuurlijke conversatie factor, aanpassing aan de taal van de vraag. De manier waarop we hierover informatie verkregen hebben is de volgende: per stad (Tienen, Brussel, Eupen) wordt gevraagd naar de taalkeuze bij direct contact in de andere taalgemeenschap (situatie 1), in de eigen taalgemeenschap (situatie 2) en in een E-mail communicatie (situatie 3). Deze situaties worden toegepast op een ontmoeting met een persoon van elke andere taalgemeenschap, waardoor er een totaal van zes ontmoetingen opgenomen zijn. Elke ontmoeting wordt opgedeeld in 4 communicatieve acties, afhankelijk van wie het initiatief neemt en wie reageert. Door deze indeling kan de invloed van elke factor gemakkelijk achterhaald worden, zonder dat de leerlingen doorhebben dat deze factoren geviseerd worden. Zij zien de vragenlijst als een serie vragen die beantwoord moet worden. Deze vragen waren identiek in de test na het project.

Deel 1: Taalkeuze in specifieke situaties

Situatie 1

Je ontmoet een persoon van een *andere taalgemeenschap* in *zijn eigen landsgedeelte.* Jullie weten van elkaar welke moedertaal jullie spreken. Kies bij de volgende vragen uit Duits, Engels, Frans en Nederlands, je *mag* ook een tweede keuze aanduiden. Omcirkel je keuze. Indien je geen tweede keuze hebt, omcirkel dan 'X'. De talen staan

steeds in alfabetische volgorde.

Ontmoeting 1

Je ontmoet een Duitstalige in Duitstalig België.

1. In welke taal zou jij informatie vragen?
   D E F NL tweede keuze: X D E F NL
2. In welke taal verwacht je dan een antwoord op die vraag?
   D E F NL tweede keuze: X D E F NL
3. Als hij/zij aan jou informatie vraagt, in welke taal vind je dat hij/zij dat moet doen?
   D E F NL tweede keuze: X D E F NL
   Ben je bereid te antwoorden als hij/zij dit in zijn/haar eigen moedertaal doet?
   Ja Neen
4. In welke taal zou je de vraag beantwoorden?
   D E F NL tweede keuze: X D E F NL

Ontmoeting 2

Je ontmoet een Franstalige in Franstalig België.

(zelfde 4 vragen)

Situatie 2

Je ontmoet een persoon van een *andere taalgemeenschap* in *Vlaanderen.* Jullie weten van elkaar welke moedertaal jullie spreken. Kies bij de volgende vragen uit Duits, Engels, Frans en Nederlands, je mag ook een tweede keuze geven. Het antwoordsysteem van de vorige vraag blijft behouden.

Ontmoeting 3

Je ontmoet een Duitstalige in Vlaanderen.

1. In welke taal zou jij informatie vragen?
   D E F NL tweede keuze: X D E F NL
2. In welke taal verwacht je dan een antwoord op die vraag?
   D E F NL tweede keuze: X D E F NL

3. Als hij/zij aan jou informatie vraagt, in welke taal vind je dat hij/zij dat moet doen?
   D E F NL tweede keuze: X D E F NL

Ben je bereid te antwoorden als hij/zij dit in zijn/haar eigen moedertaal doet?
Ja Neen

4. In welke taal zou je de vraag beantwoorden?
D E F NL tweede keuze: X D E F NL

Ontmoeting 4

Je ontmoet een Franstalige in Vlaanderen.

(zelfde 4 vragen)

Situatie 3

***E-mail* is een elektronisch communicatiemiddel over lange afstand. Tijdens deze communicatie zijn *zowel zender als ontvanger altijd in hun eigen taalgemeenschap.* Welke taal ga je gebruiken als je van elkaar weet welke moedertaal jullie spreken? Kies bij de volgende vragen uit Duits, Engels, Frans en Nederlands, je mag eventueel ook een tweede keuze geven. Het antwoordsysteem van de vorige vragen blijft behouden**

Ontmoeting 5

Je hebt contact met een Duitstalige via E-mail.

1. In welke taal zou jij informatie vragen?
D E F NL tweede keuze: X D E F NL
2. In welke taal verwacht je dan een antwoord op die vraag?
D E F NL tweede keuze: X D E F NL
3. Als hij/zij aan jou informatie vraagt, in welke taal vind je dat hij/zij dat moet doen?
D E F NL tweede keuze: X D E F NL
Ben je bereid te antwoorden als hij/zij dit in zijn/haar eigen moedertaal doet?
Ja Neen
4. In welke taal zou je de vraag beantwoorden?
D E F NL tweede keuze: X D E F NL

Ontmoeting 6

Je hebt contact met een Franstalige via E-mail.

(Zelfde 4 vragen)

Type 2: Stellingname

Een andere techniek is het werken met stellingen. Het is belangrijk genuanceerde antwoordmogelijkheden aan te bieden; een zwart-wit keuze tussen ‘akkoord’ en ‘niet akkoord’ is niet opportuun. De leerlingen moeten ook de keuze hebben om een neutraal standpunt in te nemen (akkoord/ niet akkoord). Ook in deze vragen zit een aantal aandachtspunten verwerkt. We onderzoeken of de leerlingen een verschil merken tussen de correctheid van informatie (situatie 4, 5, 6) en smaak en voorkeur in informatie-overdracht (situatie 7, 8, 9) in een communicatie tussen twee moedertaalsprekers, tussen twee anderstaligen in een van de twee moedertalen en tussen twee anderstaligen in de lingua franca. Ook deze vragen werden herhaald in de test na het project.

Situaties 4, 5 en 6

Geef je persoonlijke mening bij de volgende drie stellingen over de *correctheid* van de informatie-uitwisseling. Duid je antwoord aan door het te omcirkelen.

4. Jean (moedertaal Frans) mailt met An (moedertaal Nederlands) in het Engels. Beide hebben ze dezelfde kennis van het Engels als jij nu. Deze situatie heeft geen enkele negatieve invloed op de correctheid van de informatie.

volledig akkoord eerder akkoord akkoord/ niet akkoord eerder niet akkoord helemaal niet akkoord

5. Jean (moedertaal Frans) mailt met Hans (moedertaal Duits) in het Duits. De informatie die zij uitwisselen is natuurlijk minder correct want Jean kent minder woorden in het Duits omdat het zijn moedertaal niet is.

volledig akkoord eerder akkoord akkoord/ niet akkoord eerder niet akkoord helemaal niet akkoord

6. Jean (moedertaal Frans) mailt met Yves (moedertaal Frans) in het Frans. Vanzelfsprekend begrijpen zij elkaar volledig zodat zij correcte informatie kunnen uitwisselen.

volledig akkoord eerder akkoord akkoord/ niet akkoord eerder niet akkoord helemaal niet akkoord

Situatie 7, 8 en 9

Geef je persoonlijke mening bij de volgende drie stellingen over het van gedachten wisselen over *smaak en voorkeur* bij informatie-uitwisseling. We bedoelen hiermee een gesprek over elkaars persoonlijke mening over lekker en minder lekker eten, mooie en lelijke kleding, muziek, schilderijen, films, ... Duid je antwoord aan door het te omcirkelen.

7. Jean (moedertaal Frans) mailt met An (moedertaal Nederlands) in het Engels. Beiden hebben ze dezelfde kennis van het Engels als jij nu. Deze situatie heeft geen enkele negatieve invloed op de mogelijkheid om over smaak en voorkeur van mening te wisselen.

volledig akkoord eerder akkoord akkoord/ niet akkoord eerder niet akkoord helemaal niet akkoord

8. Jean (moedertaal Frans) mailt met Hans (moedertaal Duits) in het Duits. Zij kunnen natuurlijk smaak en voorkeur moeilijker uitdrukken omdat Jean minder woorden in het Duits kent omdat het zijn moedertaal niet is.

volledig akkoord eerder akkoord akkoord/ niet akkoord eerder niet akkoord helemaal niet akkoord

9. Jean (moedertaal frans) mailt met Yves (moedertaal frans) in het frans. Vanzelfsprekend begrijpen zij elkaar volledig zodat zij perfect over smaak en voorkeur van gedachten kunnen wisselen.

volledig akkoord eerder akkoord akkoord/ niet akkoord eerder niet akkoord helemaal niet akkoord

Type 3: Directe bevraging

Een derde techniek is het afvuren van directe vragen. Omdat deze techniek meer risico op sociale aanpassing en zelfflattering inhoudt, werd er een controle ingebouwd. In de eerste test werd er rechtstreeks naar de houding tegenover specifieke objecten gevraagd. Deze formule werd niet herhaald in de tweede test. In deze test werd gevraagd, wat hun oorspronkelijke houding was en of die door het project beïnvloed was. De kans bestond dat de leerlingen voor de aanvang van het project een goede indruk wilden maken of door enthousiasme hun attitudes positiever voorstelden dan ze eigenlijk waren. Rapporteringen na een project zijn veel nuchterder en meer genuanceerd. Daarom moet de controle-vraag in de tweede test betrokken worden in de beschrijving van de aanvankelijke attitude. Ook voor de antwoordschaal van deze vraag geldt wat in het vorige gesteld werd; er mag geen zwart-wit tekening zijn en de mogelijkheid tot een neutraal antwoord moet aanwezig zijn. Het is eveneens belangrijk dat bij gevaarlijke beoordelingen (mensen, gevoelige maatschappelijke thema's,...) de kans geboden wordt tot verantwoording. De leerling zal zich daardoor veiliger voelen en de onderzoeker heeft een beter inzicht in het hoe en waarom.

Voor het project

Deel 2: Persoonlijke houding tegenover specifieke objecten

De vragen in dit gedeelte peilen je persoonlijk houding tegenover talen en culturen. We willen een objectief beeld vormen van de oordelen van jongeren over bepaalde zaken en omdat jij daar deel vanuit maakt zouden we graag jouw persoonlijke mening horen.

Gelieve 1 van de mogelijkheden te kiezen en het antwoord dat het best bij jou past te omcirkelen. Soms zijn er ook lijntjes voorzien. Daarop mag je je antwoord toelichten.

1.	Hoe sta je tegenover het leren van vreemde talen in het algemeen?				
Zeer positief		eerder positief	neutraal	eerder negatief	zeer negatief
2.	Hoe sta je tegenover het leren van Duits?				
Zeer positief		eerder positief	neutraal	eerder negatief	zeer negatief

3. Hoe sta je tegenover het leren van Engels?

Zeer positief eerder positief neutraal eerder negatief zeer negatief

4. Hoe sta je tegenover het leren van Frans?

Zeer positief eerder positief neutraal eerder negatief zeer negatief

5. Hoe sta je tegenover duitstalige Belgen?

Zeer positief eerder positief neutraal eerder negatief zeer negatief

Waarom? _____

En tegenover hun cultuur?

Waarom? _____

6. Hoe sta je tegenover franstalige Belgen?

Zeer positief eerder positief neutraal eerder negatief zeer negatief

Waarom? _____

En tegenover hun cultuur?

Zeer positief eerder positief neutraal eerder negatief zeer negatief

Waarom? _____

7. Heb je al veel ervaring met E-mail?

Ja Ja, redelijk ja, een beetje neen, nauwelijks totaal geen

8. Hoe sta je tegenover elektronische briefwisseling?

Zeer positief	eerder positief	neutraal	eerder negatief	zeer negatief

Waarom? _____

_____

Na het project

	Houding voor het project	**Heeft het project deze houding veranderd?**
Tegenover het Frans	Zeer Positief	Neen
	Eerder Positief	Ja, in positieve zin
	Neutraal	Ja, in negatieve zin
	Eerder Negatief	Waarom (niet)?
	Zeer Negatief	_____
Tegenover Franstalige Belgen	Zeer Positief	Neen
	Eerder Positief	Ja, in positieve zin
	Neutraal	Ja, in negatieve zin
	Eerder Negatief	Waarom (niet)?
	Zeer Negatief	_____
Tegenover de cultuur van franstalige Belgen	Zeer Positief	Neen
	Eerder Positief	Ja, in positieve zin
	Neutraal	Ja, in negatieve zin
	Eerder Negatief	Waarom (niet)?
	Zeer Negatief	_____
Tegenover het Duits	Zeer Positief	Neen
	Eerder Positief	Ja, in positieve zin
	Neutraal	Ja, in negatieve zin
	Eerder Negatief	Waarom (niet)?
	Zeer Negatief	_____
Tegenover duitstalige Belgen	Zeer Positief	Neen
	Eerder Positief	Ja, in positieve zin
	Neutraal	Ja, in negatieve zin
	Eerder Negatief	Waarom (niet)?

Zeer Negatief _____

Tegenover de cultuur van duitstalige Belgen	Zeer Positief	Neen
	Eerder Positief	Ja, in positieve zin
	Neutraal	Ja, in negatieve zin
	Eerder Negatief	Waarom (niet)?
	Zeer Negatief	_____
Tegenover het Engels	Zeer Positief	Neen
	Eerder Positief	Ja, in positieve zin
	Neutraal	Ja, in negatieve zin
	Eerder Negatief	Waarom (niet)?
	Zeer Negatief	_____

Type 4: Impliciete zelfrapportering

Een vierde techniek die we in het attitude onderzoek toepasten was het werken met adjectieven. De leerlingen werd een aantal adjectieven voorgelegd en ze hadden de mogelijkheid om er nog enkele toe te voegen. Hen werd gevraagd de adjectieven die het best bij het project pasten aan te duiden. Dit is een vorm van impliciete zelfrapportering. De leerlingen denken dat het om hun zegje in de evaluatie van het project gaat, en dat was het ook gedeeltelijk zo in onze test, maar de onderzoeker gebruikt de reacties in de eerste plaats om hen te onderzoeken, om hun attitudes af te leiden.

6. Omcirkel de adjectieven die volgens jou bij het project passen

leerrijk	niet leerrijk	noodzakelijk	overbodig	nuttig	tof
saai	aangenaam	vervelend stom			

_____

_____

_____

Algemeen Besluit Motivatie en Attitudevorming in WST

Motivatie in taalonderwijs bevat drie basisingrediënten: de *wil* en *inzet* om talen te leren, gecombineerd met een *positieve houding* tegenover het leerproces. Motivatie is naast intelligentie, aanleg voor talen en situationele angst, een van de vier individuele eigenschappen van leerlingen die bepalend zijn voor hun prestaties in de klas. Motivatie is van essentiëel belang voor de vormgeving van het leerproces, omdat het, als individuele eigenschap, verbeterd kan worden. Projecten als WebSiteStories kunnen hierin een schakelfunctie vervullen.

Op korte termijn moet een moderne onderwijsactiviteit intrinsieke motivatie bevorderen. Intrinsieke motivatie is immers de motor van elk leerproces en de eerste stap in de richting van zelfstandig leren. Het bepaalt voor een groot deel de socio-affectieve pijler van autonoom onderwijs, namelijk hoe de leerling zich voelt in de leersituatie. Intrinsiek gemotiveerde leerlingen hebben immers een innerlijk verlangen om een taak te vervullen zonder dat er een beloning aan vasthangt. De basisvoorwaarde voor intrinsieke motivatie is een bewuste of onbewuste metacognitieve activiteit: leerlingen nemen zichzelf als bekwaam en zelfbepalend waar. Dit kan bereikt worden als de controle op het leerproces zoveel mogelijk aan de leerlingen gelaten wordt. De rol van de leerkracht wordt gereduceerd tot een ondersteunende functie: hij of zij voorziet voldoende instructieve steun zodat de leerlingen niet in het ijle terechtkomen en hun gevoel van bekwaamheid verliezen. Doenbare taken, met een uitdaging, voor de leerlingen in de pilootstoel. Dat zijn de ingrediënten voor intrinsieke motivatie op kort termijn.

Het project beoogde een evenwicht in de zelfwaarneming van bekwaamheid in en controle op het leerproces:

Controle	***Bekwaamheid***
• psychologische aanwezigheid van leerkracht daalt dankzij de inbreng van stagiairs	• duidelijk model, indeling in 5 afgelijnde fases
• geen extrinsieke beloningen	• subgoaling: elke fase produceert een tastbaar resultaat
• leerlinggerichtheid: het project is georiënteerd op de persoonlijke mening en reacties van de leerlingen en laat hen de vrijheid tot creatieve inbreng	• instructieve steun
	• uitdagende elementen (internet, native speakers), maar toch haalbare taken

Extrinsiek gemotiveerde leerlingen voeren enkel een taak uit om beloond te worden of om straffen te vermijden. Deze motivatie vervalt vaak in een negatieve houding tegenover het leerproces en resulteert in demotivatie. Extrinsieke motivatie ontstaat door een te grote psychologische aanwezigheid van de leerkracht in de klas en een grotere nadruk op zijn evaluatieve dan op zijn instructieve functie. Extrinsieke motivatie zal dus vooral ontstaan in een door de leerkracht gedomineerd leerproces, terwijl zelfstandig leren en intrinsieke motivatie hand in hand gaan. Het WebSiteStories project is in haar opbouw fundamenteel georiënteerd op intrinsieke motivatie. Dit werd in de praktijk bevestigd door de gemotiveerde houding van de deelnemende leerlingen. De leerlingen waren blij verrast dat hun antwoorden niet getest werden tegen de 'model'antwoorden van de leraar, maar dat ze hun respectievelijke antwoorden met die van experts konden vergelijken en, als ze dat zelf concludeerden, konden behouden.

Naast de direct waarneembare motivatie tijdens het project, blijkt WebSiteStories ook een invloed te hebben op het taalleerproces in het algemeen. Het attitude-onderzoek van de licentiaatsverhandeling over WebSiteStories Ben Van Beeck, 2000) stelde het attitudevormende karakter van het project vast. De attitudewijziging heeft in de eerste plaats implicaties voor de lange termijn motivatie van leerlingen. Motivatie om talen te leren wordt immers bevorderd door positieve attitudes tegenover de taalleersituatie en een integratieve oriëntatie. Deze oriëntatie ontstaat door positieve attitudes tegenover de anderstalige gemeenschap: de attitudes tegenover de taal, de sprekers van deze taal en hun cultuur. Attitudes omvatten een cognitieve, een affectieve en een conatieve of gedragscomponent. Deze drie componenten beïnvloeden motivatie in de twee types van attitudes. Reflectie over of positievere gevoelens tegenover het taalleerproces houden echter ook rechtstreeks verband met respectievelijk de metacognitieve en de socio-affectieve pijler van autonoom leren. De attitudevorming van WebSiteStories kan dus eveneens beschouwd worden als een aanzet tot zelfstandig leren.

MOTIVATIE OP LANGE TERMIJN

Het effect van WebSiteStories op de attitudes van de leerlingen

Algemene vaststelling:

- de twee types van attitudes (leersituatie en taalgemeenschap) ontwikkelen onafhankelijk van elkaar

- de attitudes zijn onderhevig aan het al dan niet slagen van het project

POSITIEVERE ATTITUDES tegenover de LEERSITUATIE:

- het project wordt door de leerlingen zeer positief onthaald, vooral het edutaining karakter spreekt hen aan
- indien deze vorm van onderwijs (projectwerk, authenticiteit van activiteit, doelgroep en medium, leerlinggerichtheid, interdisciplinariteit,...) vaker zou voorkomen, zouden de leerlingen gemotiveerder zijn om talen te leren

POSITIEVERE ATTITUDES tegenover de ANDERSTALIGE GEMEENSCHAP:

- invloed van de gebruikte taal:
    - in de moedertaalcommunicatie[2] worden de attitudes positiever
    - in de lingua franca communicatie[3] blijven de attitudes stabiel
    - reden: De leerlingen hechten klaarblijkelijk belang aan de authentieke *verbondenheid tussen mensen, taal en cultuur*. De lingua franca Engels wordt aanzien als een kunstmatig element in de communicatie tussen Belgen. Het gebruik van de lingua franca bemoeilijkt de toenadering tussen de taalgemeenschappen.

- naïeve affectieve attitudes ruimen plaats voor beredeneerde attitudes door een *grotere kennis* over de andere taalgemeenschap
- uit het taalgedrag na het project blijkt dat WebSiteStories de taalgemeenschappen *dichter bij elkaar* brengt
    - ontdekken van wederzijdse openheid en bekwaamheid: positieve ervaring
    - minder defensief taalgedrag[4]
    - brengt taalgedrag dichter bij elkaar[5]

- invloed op de taalkeuze op het *internet*[6]
- het project zet leerlingen aan tot *reflectie* over de verhouding tussen de toenemende internationalisering en het behoud van de culturele eigenheid[7]

Uit de resultaten blijkt dat WebSiteStories een degelijke motivatiekuur is voor de leerlingen. Door het spontaan uitlokken van een aantal specifieke reflectiepunten bij de leerlingen, zet het project een aantal

initiële stappen in de richting van autonoom leren. Het attitude-onderzoek toonde aan dat de educatieve waarde van het project de direct waarneembare leerresultaten overstijgt. De educatieve progressie achter het plezierige aspect van WebSiteStories toont dat edutainment een terechte typering van het project is en dat het de moeite loont om het te organiseren.

Het was de bedoeling van WST om ook in de lerarenopleiding aan motivatie en attitudevorming te werken. We beoogden teamvorming tussen mentoren en stagiairs en we wilden de aspirant-lesgevers positieve ervaringen meegeven met projectwerk, moderne technologieën en nieuwe didactische werkvormen. We wilden in de opleiding al een succeservaring inbouwen met een klas open op de wereld vanuit het perspectief van de jonge mensen. Door alles te documenteren op het net en door een vademecum voor de leraar te maken, hopen we aan jonge lesgevers en entoesiaste 'ouwe rotten' op een praktische en reële manier antwoorden aan te reiken die hen in staat stellen zelf te reageren en oplossingen te formuleren op oproepen zoals de volgende uit Het Nieuwsblad van 7 augustus 2000 (als grote kop op de voorpagina in volle komkommertijd):

> *Leren moet plezanter zijn.*
> Tien procent jongeren verlaat school zonder diploma
> Een teken aan de wand dat het gewone onderwijs in Vlaanderen zijn leerlingen slecht voorbereidt op opleiding en vorming in de rest van het leven. Experts van de universiteiten van Gent en Leuven adviseren de Vlaamse regering dat leren op school plezanter moet worden... *The joy of learning.*

Dit artikel kon tot stand komen dank zij het Fonds de Développement Pédagogique, uitgeschreven door IPM van de UCL en de ALO Lerarenopleidingen Histoire d'ART, UCL en Germaanse Talen, KUL.

® Het project WebSiteStories mag in 2000 het Lingua Kwaliteitslabel dragen. (onderscheiding Vlaams Linguabureau selectie 1999).

Bibliografie

'De eerste lijn. Leerkrachten wijzen de weg'. Bijlage van Klasse, 2000.
Modern Languages: Learning, Teaching, Asessment. A Common European Framework of Reference. Strasbourg, Council of Europe 1997. (http://culture.coe.fr/lang)
Baten, L. & Ricker, M.E.: WebSiteStories: In geuren en kleuren op het Net? Een uitgewerkt voorbeeld van een uitwisseling tussen talen, culturen en inhouden. In: *Impuls*, voor onderwijsbegeleiding, 2000. p. 201-208.
Baten, L. & Ricker, M.E. & Deceuninck, I.: WebSiteStories (WST): Evaluating works of art. In: *ReCall* Vol. 11, N° 3, 1999. p. 4-13.

Baten, L. & Deceuninck, I. & Ricker, M.E. & Van Beeck, B.: *WebSiteStories: Vademecum voor de leraar. Vademecum pour le professeur.* 2000. (te verschijnen op internet: http://millennium.arts.kuleuven.ac.be/websitestories)
Gardner, R.C.: *Social Psychology and Second Language Learning: The role of attitudes and motivation.* London, Edward Arnold 1985.
Marsh, D. & Marsland: *Content and Language Integrated Learning.* 1999
Tegenbos, G.: Leren moet plezant zijn. In: *Het Nieuwsblad* 7 augustus 2000, p. 1.
Van Beeck, B.: *The Motivational Implications of WebSiteStories,* (KU Leuven, Fac. Letteren, niet-gepubliceerde licentiaatsverhandeling. 2000.

Eindnoten:

1 Spontane attitudes zijn attitudes die ontstaan op het moment dat de test wordt afgenomen. Indien de enquęte in een vreemde taal zou zijn, zou dat onmiddellijk de attitudes beïnvloeden. Ook moeilijke vragen of vergezochte thema's zullen resultaten van momentane reacties voortbrengen.
2 E-mail communicatie tussen Vlamingen en Walen afwisselend in het Nederlands en het Frans
3 E-mail communicatie tussen Vlamingen en Walen in het Engels
4 De historische dominantie van het Frans over het Nederlands lokt in sommige situaties bij de Vlaamse jongeren een beschermende houding tegenover het Nederlands uit. Het positieve contact met de Franstalige jongeren was voldoende om dit obstakel tot het minimum te herleiden.
5 De nog steeds nazinderende historische dominantie van het Frans heeft tot gevolg dat de Franstalige leerlingen niet vrezen voor de maatschappelijke status van hun moedertaal. Voor het project surften zij dan ook zonder scrupules tussen de taalkeuze kwesties. Het contact met de eerder behoudende Vlamingen zette hen aan tot reflectie, en hierdoor ontwikkelden zij analoog met hun Vlaamse collegae een bewuster taalgedrag.
6 In een E-mail communicatie blijven de communicatiepartners in hun eigen linguïstische omgeving. Taalkeuze kan in dat geval niet aan het thuisvoordeel van een taalgemeenschap toegeschreven worden. Bovendien is het Engels als wereldtaal de dominante code op het internationale medium internet. Het project zet leerlingen aan tot reflectie over de geschikte code voor het net.
7 Het project zet de leerlingen aan tot reflectie en dwingt hen tot een keuze: ofwel gebruiken ze in een intercommunautaire internetcommunicatie het Engels als compromis of onderwerping aan de ongeschreven wetten van de internationalisering, ofwel kiezen ze prioritair voor hun socio-culturele eigenheid en zoeken ze een oplossing binnen de eigen moedertalen. Het onderzoek toonde aan dat, na een aanvankelijk enthousiasme voor de eerste optie, de eigenlijke ervaring toch de tweede optie stimuleert.

Martijn Schoonderwoerd
Een kaaskop in het calvinistische Rome

Het tiende jaar van de vakgroep Nederlands werd mijn eerste. Na Emmeken, Anna, Marjoke, Frens, Sofie en Nele werd ik de zevende lector. Net als zij koos ik ervoor om een tijd van mijn leven in Hongarije door te brengen. En net als zij koos ik ervoor om me meer dan ooit bezig te houden met mijn eigen taal en cultuur, wat het beroep heel bijzonder maakt. Het afgelopen jaar ben ik me meer Nederlander dan ooit gaan voelen en toch ben ik ook een heel klein beetje meer wereldburger geworden. In mijn bijdrage aan deze bundel wil ik mijn indruk geven van mijn eerste jaar bij de vakgroep Nederlands en last but not least van de Hongaren.

Dubreetjun

In juli viel mijn oog op een advertentie op het prikbord bij de ingang van de Faculteit der Letteren in Leiden. Gezocht: lector Nederlandse Taalkunde. De advertentie was afkomstig van de vakgroep Nederlands van de Universiteit Debrecen. Tijdens het lezen van de tekst overviel me meteen een Eureka-gevoel: Dit was precies wat ik zocht.

Al acht jaar liep ik met het idee rond om voor lange tijd naar het buitenland te gaan, maar het was er nooit van gekomen. Meestal door angst voor het onbekende en het ontbreken van een duidelijk doel. Ik had

ook al lange tijd het idee dat het misschien mogelijk was om aan een buitenlandse universiteit te werken als eenvoudige doctorandus. Ik wist alleen niet hoe. Van de vacaturebank van de IVN had ik geen weet. Weliswaar zat er in mijn afstudeermap een folder van het IVN, maar folders zijn er om niet te lezen.

Van de stad Debrecen, door mij de eerste tijd (en door veel vrienden nog steeds) met verkeerde klemtoon uitgesproken als Dubreetjun, had ik nog nooit gehoord. Van de Hongaarse steden kende ik alleen Budapest. De stad Tatabánya kende ik verder van naam, omdat de oud-Feyenoord-voetballer József Kiprich in Nederland 'de tovenaar van Tatabanya' werd genoemd.

Vlak na mijn sollicitatie nam mijn latere collega Zsuzsa contact met mij op en later die vakantie heb ik nog veel met mijn voorgangster Nele gesproken. Van hen hoorde ik meer over het grootste dorp ter wereld c.q. het Geneve van het Oosten.

Land van puszta, pálinka en Bartók

Hongarije had voor mij enkele bijzondere associaties. Aan de ene kant had ik het beeld van een intellectueel land. Misschien doordat veel Hongaarse vluchtelingen intellectuelen waren. Aan de andere kant leek Hongarije mij het Kirgizië van Europa. Dit vraagt om uitleg.

Op zondagmorgen keek ik altijd naar het tv-programma Reiziger in Muziek. Behalve 'gewone' klassieke muziek werd in dat programma ook volksmuziek ten gehore gebracht. Vooral de muziek uit bepaalde, zeer oostelijke oud-Sowjetrepublieken kon me opwinden. Ze boorden bepaalde krochten van de menselijke ziel aan die onbereikbaar waren met Europese muziek. Eenzelfde gevoel had ik eens bij het horen van een stuk van Bartók. Dat gevoel ben ik altijd met Hongarije blijven verbinden. Het romantische beeld van een eindeloze puszta versterkte dit gevoel nog. En komen de Magyaren ook niet oorspronkelijk van achter de Oeral vandaan?

Zelf was ik één keer in 1993 in Budapest geweest met mijn studentenvereniging. Van de reis herinner ik me het bezoek aan het Thermalbad, Wagners opera 'Der fliegende Hollander' (voor maar f. 3,50!), mijn eerste bezoek aan een stripteasetent en het piepjonge Fidesz (dat toen op me een vrij rechtse indruk maakte), en een barbecue met Hongaarse studenten bij een echte deprimerende Oostblokflat!

En dan was er natuurlijk de barack pálinka die bij voorkeur aan de oever van de Donau werd genoten. Iedereen was hieraan verslaafd, terwijl het eigenlijk zulk vies spul was. Vies en lekker tegelijk: dat is mogelijk. De stad zelf vond ik wat tegenvallen. Mij staat vooral de grauwheid van Budapest bij, maar misschien had dat met het regenachtige weer te maken.

Papieren tijgers

Ongeveer vier weken nadat ik had gesolliciteerd kreeg ik een brief, 'De commissie had officieel besloten dat ik de geschikte kandidaat was.' Ondertekend: Katalin Beke. Door het zakelijke karakter van de brief vertrok ik met het idee naar Debrecen dat Kati iemand was die zou hechten aan een formele omgang. Hoe iemand zich kan vergissen!

In augustus kwam er een kink in de kabel. Er waren problemen met het verkrijgen van een verblijfsvergunning. Voordat ik deze zou krijgen, moest er eerst bij het arbeidsbureau nog een maand een vacature op staan waar Hongaren op konden reageren.' Gábor stelde me enigszins gerust. 'Er zullen geen Hongaren reageren, want er wordt een neerlandicus en moedertaalspreker gevraagd.'

Maar de bureaucratie moest zijn werk doen, dus zou het uiteindelijk tot 20 september duren, voordat ik af kon reizen. Op 30 augustus vierde ik mijn officiële afscheidsfeest met als thema 'Lustig ist das Zigeunerleben'. Als mijn vader gevraagd werd hoe hij het vond dat ik naar Hongarije ging, antwoordde hij, 'Het is de vraag óf hij gaat.' Uiteindelijk bleek het ook niet echt mijn afscheidsfeest. Ik heb nog twee extra afscheidstoernees langs mijn vrienden gehouden.

Dat na aankomst bleek dat de eerste collegeweek een week was uitgesteld, was slechts in één opzicht een geruststelling voor me. Ik heb ernorm gevloekt op de Hongaarse bureaucratie. Maar later heb ik gehoord van onze studenten die een semester in Nederland hebben gestudeerd, dat de Nederlandse bureaucratie zo mogelijk nog erger is.

Accreditatie

Op mijn eerste werkdag in Debrecen trof ik een groep hele hartelijke mensen aan. En dat is meer dan bijzonder plezierig als je huis en haard hebt verlaten. Tegelijk merkte ik al snel dat er enige spanning heerste.

Het key-word was ‘accreditatie’. Als de vakgroep over niet genoeg gepromoveerden beschikte, liep ze kans om niet officieel erkend te worden door het Ministerie van Onderwijs. Dat zou behalve voor ons, vooral ook rampzalig zijn voor onze studenten. Die zouden jaren van studie niet met een officieel diploma kunnen afsluiten.

Met Nele mailde ik over die situatie. Die deed daar heel luchtig over, ‘Geloof me Martijn, eens in de zoveel tijd steekt deze stress de kop op. Uiteindelijk komt alles weer op zijn pootjes terecht en dan lijkt het alsof er niets aan de hand is geweest. En ze had gelijk. Al moet Kati nog de nodige arbeid verrichten om de juiste graad te bemachtigen waarmee ze Herbert officieel kan opvolgen als hoofd. En Gábor moest en moet nog wel even flink werken aan zijn dissertatie. Alsof hij nog niet genoeg aan zijn hoofd had met zijn dochtertje dat op komst was, zijn nieuwe huis (op het moment van schrijven vertelt hij dat zijn parketvloer weer omhoog is gekomen) en, last but not least, het managen van het Regionaal Colloquium.

Ook voor mij persoonlijk was het die eerste tijd in Debrecen hard werken om alles uit te vinden. Gelukkig had Nele in de vakantie alles er aan gedaan om me goed in te werken en Márti heeft me in die eerste tijd heel veel geholpen met een engelengeduld. Toen ik voor mijn gevoel mijn draai had gevonden, had ik het een paar maanden heel moeilijk, omdat ik toen pas merkte dat ik geen sociaal leven had. Pas in het tweede semester leerde ik verschillende mensen kennen die vrienden en kennissen werden.

De sleutel voor succes

Mijn eerste dag op de universiteit had ik meteen college. Het allerergst van die eerste paar dagen vond ik dat verschrikkelijke gedoe met het invullen van stapels Hongaarse papieren. Wat nog vele malen vreselijker was dat het gebouwtje waar ik lesgaf een heel ingewikkeld systeem met sleutels kende. Het duurde even voordat ik dat doorkreeg.

Die eerste dag ging het als volgt: Ik vraag sleutel aan portier. Portier gebaart dat deur bijgebouwtje open is. Ik naar 700 meter verder gelegen bijgebouwtje. Deur bijgebouwtje is dicht. Ik weer terug naar portier. Portier heeft nu sleutel omdat docent die voor mij is geweest, hem de sleutels gegeven heeft. Ik met sleutelbos terug naar gebouwtje. Sleutels passen niet. Ik met student terug naar portier waar student situatie in het Hongaars uitlegt. Portier zegt dat sleutels wel goed zijn. Ik weer terug naar gebouwtje en probeer het opnieuw. Het lukt niet. Student legt uit dat je misschien eerst het onderste slot open moet maken en daarna pas bovenste slot. Dat blijkt schot in de roos. Dan moet tweede deur nog open. Weer gedoe. En dan eindelijk gaat de deur, twintig minuten te laat, open. En dan te bedenken dat ik dankzij het Hongaarse sleutelsysteem de dag van aankomst in mijn eigen badkamer opgesloten heb gezeten, waar ik pas uit bevrijd werd nadat mijn gasten een buurman met sloopinstrumenten hadden gehaald.

Hoe spannend het lesgeven ook was die eerste dagen, het waren dit soort praktische punten die me het meeste stress gaven. Die kun je er namelijk niet bijhebben. Behalve de moeilijkheid van de Hongaarse taal, zorgden dit soort ergernissen ervoor dat ik in die eerste dagen het gevoel had in een ver en vreemd land te zitten.

Van mijn eerste les staat me vooral bij dat de studenten zo ontzettend stil waren. Mensen schaamden zich ervoor dat ze in hun vierde jaar nog geen vloeiend Nederlands spraken en excuseerden zich bij mij voor hun naar eigen zeggen ‘slechte Nederlands’. Ik heb dan ook meteen geprobeerd over die spreekangst te praten. Niet alleen voor mij maar ook voor mijn studenten was het spannend om een nieuwe lector te hebben, die een heel ander soort Nederlands sprak dan mijn voorganger Nele die uit België kwam.

Een plezante taal

De meeste van mijn studenten hadden, toen ik aankwam, ook een Vlaams accent. Natuurlijk omdat Nele Vlaams was. Wanneer een Hongaarse dan met zo'n Hongaars-Vlaams accent tegen mij zei, ‘Dag Martijn, hoe gaat het met jou?’, dan smolt ik helemaal. Ik vond het dan jammer dat ze straks mijn uitspraak zouden gaan overnemen. Bij de vierdejaars heb ik in mijn eerste les gezegd dat het prima was als ze met een Vlaams accent zouden blijven praten. Maar dat had ik beter niet kunnen doen. Toen ik Nele

belde, hoorde ik van haar dat ik iets heel vreemds gezegd zou hebben.

Nele: ‘Ik kreeg een e-mail van een vierdejaars student waarin stond dat jij gezegd zou hebben dat de studenten bij jou gewoon Vlaams mochten blijven praten.’

Ik: ‘Heeft een student dat geschreven? Nou, ik heb gezegd dat het goed was als ze met een Vlaams accent zouden blijven spreken. Zolang het maar goed verstaanbaar is.’

‘Ja, maar ze moeten toch Standaardnederlands leren.’

‘Natuurlijk. Maar ik heb niet gezegd dat het goed is als studenten Vlaams dialect spreken. Ik zie er alleen de zin niet van in om bij vierdejaars die zachte g eruit te rammen en bepaalde andere klanken van het Vlaams.’

‘OK, dan ben ik gerustgesteld. Ik dacht al, Martijn zou zoiets nooit zeggen.’

Kurv... Oeps!

In Debrecen viel me meteen de vriendelijkheid van de mensen op. Vraag hier de weg en mensen lopen een kilometer met je mee om je bij de plaats van bestemming te brengen. Dat heb ik nergens anders meegemaakt. Ja, in Egypte, maar dan kwam al snel de aap uit de mouw. Men wilde geld hebben. Het klinkt misschien een beetje vreemd, maar ik kon me in het begin gewoon niet voorstellen dat mensen zo vriendelijk waren. Ik dacht: dit moet gespeeld zijn, maar als ik naar de gezichten keek zag ik een zachte uitdrukking. Ook bij mijn studenten viel me die vriendelijkheid op. Zo zal ik nooit vergeten dat tweedejaarsstudenten op mijn verjaardag met een taart langskwamen.

In Debrecen ervaar ik ook opmerkelijk weinig agressie. Alleen achter het stuur van een auto ontpoppen Hongaren zich als beesten. Dat heb ik als fietser en voetganger ontdekt. Debrecen is sowieso een zeer fietsersonvriendelijke stad. Je moet als fietser op de stoep of op de drukke autoweg rijden. Met name tijdens het voorsorteren heb ik al de nodige scheldcabonades ontvangen. Gelukkig ken ik inmiddels een paar Hongaarse scheldwoorden waarmee ik de volgende keer op een adequate manier kan reageren.

Op een voetstuk

Wat me naast de zachtheid van de mensen ook meteen opviel was het grote aantal monumenten in Debrecen ter ere van helden (als Kossuth en Petőfi). Heel opmerkelijk is dat in Debrecen ook een monument staat ter nagedachte van Michiel de Ruyter. De Ruyter bevrijdde op 11 februari 1676 in Napels een aantal Hongaarse predikanten die door de Oostenrijkers als galeislaaf aan de Turken werden verkocht. In Nederland zie je veel minder standbeelden van helden. En de standbeelden die er zijn, zijn zo zelden bombastisch als ze hier soms zijn.

Tijdens een werkgroep sprak ik eens met mijn studenten over de verschillen tussen het geschiedenisonderwijs in Hongarije en Nederland. Volgens verschillende studenten vervulden helden ook een belangrijke rol in het geschiedenisonderwijs. Verder bleek dat veel studenten ongelooflijk veel jaartallen konden opnoemen met belangrijke gebeurtenissen.

Ik heb het gevoel gekregen dat Hongaren, in tegenstelling tot Nederlanders, erg veel bezig zijn met hun geschiedenis die vol van onderdrukking is. Dat geeft me gemengde gevoelens. Aan de ene kant vind ik het goed als je op de hoogte bent van je geschiedenis. Je kunt daarmee veel leren over jezelf en je land. Uit historische symbolen kan ook veel kracht geput worden. Zo heb ik begrepen dat men zich in 1956 heel erg heeft laten inspireren door de vrijheidsstrijd in 1848. Aan de andere kant kan ik me ook niet aan de indruk onttrekken dat Hongaren hun slachtofferrol koesteren en nog wel eens zwelgen in het lot van dappere verliezers. Dat Hongarije vroeger veel is onderdrukt en in de steek gelaten, wil niet zeggen dat dat in de toekomst ook weer gaat gebeuren.

Slecht maar verder alles goed

Sommige verschillen tussen Hongaren en Nederlanders zijn heel grappig. Zo was ik in het begin verbaasd als een Hongaar midden in een telefoongesprek een enorme zucht slaakte. Het bleek dan dat de betreffende persoon moe was. Voor mij die uit een land komt waar wat meer het calvinistische adagium ‘niet klagen maar dragen’ heerst, kwam dat heel vreemd over. Ik heb gemerkt dat Hongaren er minder moeite mee hebben om het te laten merken dat ze het moeilijk hebben. Als ik aan iemand vraag ‘Hoe was je weekend?’ krijg ik nog wel eens als antwoord ‘niet zo goed.’ In Nederland voel je je dan gedwongen om door te gaan op de reden

daarvan. En misschien is dat ook wel de reden dat in Nederland mensen altijd zeggen dat hun weekend goed was. Ze willen de ander niet tot last zijn.

Soms zie ik mijn studenten met wallen onder de ogen door de gangen zeulen en dan denk ik, arme studenten met al die stress! Ik verbaas me dan er dan over tot wat voor schoonheden studentes zijn omgetoverd als ik ze zie in het uitgaansleven.

In het begin had ik het idee dat die wallen het gevolg waren van overmatige ijver en een zeer hoge moeilijkheidsgraad van het onderwijs. Dat denk ik nu niet meer. Hongaarse studenten zijn net als Nederlandse studenten over het algemeen niet ontzettend ijverig en niet ontzettend lui. Studenten hebben de neiging alleen die dingen te doen waar ze een cijfer voor krijgen en beginnen pas twee dagen voor een tentamen te studeren. Of ik zelf ook zo was als student? Dat zult u mij als leraar niet horen zeggen!

‘Ihr habt verloren!’

Ik heb erg sterk het idee dat Nederlanders meer maskers dragen dan Hongaren. Hongaren zijn in sommige opzichten minder direct dan Nederlanders, maar leven meer op gevoel en zijn vaak authentieker in hun reacties. Dat idee bemerkte ik ook bij andere Nederlanders in Hongarije die ik heb ontmoet.

Nederlanders zijn er goed in om hun ernst te verbergen onder een of meer sluiers van ironie en hun burgerlijkheid onder een schijnbare tolerantie en het idee dat we kosmopolitisch zouden zijn. Een studente Duits hier op de universiteit werkt zei dat Nederlanders zich van Duitsers onderscheiden, doordat ze net alsof doen dat ze niét burgelijk zijn.

Het verschil tussen de theatraliteit van Italianen en Nederlanders is grofweg dat Italianen hun gevoel of denkbeelden met theater kracht bij willen zetten terwijl theater voor Nederlanders een middel is om ergens de spot mee te drijven. Het ergerlijke van Nederlanders is dan dat ze zich vaak niet bewust zijn van hun onderliggende ernst.

Een goed voorbeeld is de Oranje-hype. Nederlanders proberen elkaar te overtreffen om zo'n overdreven mogelijke uitdossing te dragen. Op die manier steken Nederlanders de gek met het nationalisme op een (naar eigen gevoel) superieure manier. Maar ondertussen!

Toen Nederland in 1988 Europees kampioen voetbal was geworden, ging mijn hele woonplaats langs de kant van de snelweg staan. Het Nederlands elftal zou namelijk passeren. De weg was volkomen opgestopt wat natuurlijk vervelend was voor de weggebruikers. Vooral de Duitse automobilisten hadden het zwaar te verduren. We bonkten op hun auto en riepen ‘zwei zu eins!’ Achteraf bedacht ik dat dat voor onze Duitse medemensen misschien niet zo leuk was als voor ons.

Mussen en andere vogels

Hongaren kun je weer onderverdelen in Hongaarse mannen en Hongaarse vrouwen. Omdat ik hier in Hongarije als heterosexuele vrijgezel ben aanbeland en het in zo'n ver, vreemd land soms eenzaam vertoeven kan zijn, laat met name die laatste categorie mij niet onverschillig. Vooral omdat de Hongaarse vrouwen er mogen zijn.

Mijn vrienden in Nederland voelden dit natuurlijk aan en al na de eerste week kwamen er al de vragen of ik al een Hongaarse gescoord had. Verschillende studenten hadden een andere vraag voor mij in petto,

‘Martijn, wat vind je van de Hongaarse meisjes? Vind je ze mooi?’

Antwoord ‘Je hebt hier veel mooie vrouwen. Al hebben we daar in Nederland ook niet over te klagen.’

‘Maar op welke manier zien Hongaarse meisjes er dan anders uit dan Nederlandse?’

‘Velen hebben lang, zwart haar en donkere ogen. Velen ook niet. En velen hebben wenkbrouwen die zijn bijgewerkt met make-up. Dat zie je in Nederland veel minder. En ze hebben een bepaalde oogopslag. Er bestaat ook zoiets als een blik en een mimiek die typisch is voor Hongaarse meisjes.’

‘Wat is dat dan precies? Een Hongaarse blik!’

‘Het is moeilijk die blik te omschrijven, maar hij is toch heel herkenbaar.’

‘Heb ik zo'n blik?’

‘Nee, jij hebt niet zo'n blik.’ (ze kijkt opgelucht). ‘Eigenlijk kan ik hier in de kamer niemand met zo'n blik aanwijzen’.

‘Ik vind dat je een beetje vaag praat. Je hebt het over een typisch Hongaarse blik, maar je kunt hier niemand aanwijzen die er een heeft.’

‘We hebben het bij lexicologie toch gehad over de prototypetheorie?’

‘Alstjeblieft Martijn, we zitten op een feestje! Ik heb geen zin om nu les te krijgen’

‘Ik wil alleen maar zeggen dat de meeste vogels ook geen mussen zijn, als je begrijpt wat ik bedoel.’

In Hongarije heerst, heb ik gemerkt, het idee dat daar de mooiste meisjes van de wereld wonen. Hongaarse mannen houden over het algemeen meer van Hongaarse vrouwen dan van Nederlandse vrouwen. Naar mijn indruk komt dat ondermeer doordat Hongaarse vrouwen vaak ‘vrouwelijker’ gekleed en opgemaakt zijn. En misschien zijn ze in sommige opzichten, wat betreft de rolverdeling in het huishouden, ook wat minder geëmancipeerd. Maar laat ik niet al te gevaarlijke uitspraken doen. Enige bescheidenheid is op zijn plaats. Want kom ik zelf niet uit een land waar de minste vrouwelijke hoogleraren van heel Europa zijn? Bovendien ben ik zelf ook niet dol op stofzuigen en afwassen.

Zwarte Klaas

Een belangrijk verschil tussen Hongarije en Nederland is dat Hongarije niet de roaring sixties and seventies heeft gehad zoals in Nederland. In Hongarije heeft zich natuurlijk een politieke opstand geweest, maar heeft niet een vergelijkbare vrijheidsstrijd van vrouwen plaatsgevonden en een opstand tegen het ouderlijk gezag. In bepaalde opzichten zou je dat naar mijn mening jammer kunnen noemen. Zo vind ik dat er vaak op een bekrompen manier met homosexuelen wordt omgegaan. Maar in vele opzichten is het ontbreken van de roerige jaren zestig een verademing. Feministen, anti-racisten en milieuactivisten hebben in Nederland veel goeds bereikt, maar ook voor vele nieuwe taboes gezorgd.

Hongaren zijn hoffelijker dan Nederlanders. In Nederland is door toedoen van een bepaald soort feministen de hoffelijkheid uit de gratie geraakt. Mannen namen niet meer het risico een slijmbal te worden genoemd of te worden toegesnauwd ‘dat ik zelf ook wel de deur kan openen.’

Tegenwoordig is de hoffelijkheid weer een beetje terug, maar voorlopig kijken mannen vaak wel uit om deze te duidelijk te tonen. Wij mannen zijn namelijk erg gevoelige wezens. De publicist Jan Kuitebrouwer sprak over ‘moffelijkheid’ (weggemoffelde hoffelijkheid). Nederlandse mannen houden volgens hem de deur wel open, maar zo dat het niet te demonstratief is en dat de vrouw niet ziet dat je het expres doet. Het is een verademing om te zien dat in Hongarije aan bepaalde

duidelijke omgangscodes tussen mannen en vrouwen geen enkele smet kleeft.

Een ander voorbeeld van een Nederlands taboe is het volgende. Toen ik voor het eerst in mijn favoriete eetcafé Calico Jack was, zag ik dat er een grote pop aan de muur hing van een zwarte scheepsknecht. Ook was er een pop van een blanke stuurman. In Nederland zou je dit nooit zien. Je zou dit namelijk kunnen uitleggen als een rolbevestigend beeld. Hoewel de meeste Nederlanders hier geen enkel probleem mee zouden hebben, zou de café-eigenaar niet het risico willen lopen politiek-incorrect te zijn. In Nederland is er een aantal mensen te vinden die zelfs moeite hebben met het Sinterklaasfeest. Voor ons als vakgroep was dat geen belemmering om toch Sinterklaas te vieren. Maar dan wel met een Hongaars geklede Sint die nooit in Spanje is geweest en bij wie de wenkbrouwen met scheerschuim waren gemaakt.

Zinvolle onzin

Inmiddels zit ik bijna één jaar in Hongarije en het bevalt me heel erg goed. Hoewel het met de taal aanmodderen blijft, voel ik me hier goed op mijn plaats. Ik houd van de Hongaarse gemoedelijkheid, waar lekker eten en drinken een onderdeel van is en ik merk dat ik gehecht raak aan de mensen hier. Een Nederlandse kennis in Debrecen, Kristel, vertelde dat ze iemand kende die nu een half jaar weg was uit Hongarije. Deze persoon zei dat hij ‘die mensen zo mist.’ Kristel vertelde dat zij en haar man Mario ook dat weemoedige gevoel begonnen te krijgen, nu ze binnenkort zouden vertrekken. Ik kan me dat zó goed voorstellen.

Behalve dat het wonen me hier bevalt, vind ik ook dat ik een prachtig beroep heb. Dat laat zich goed illustreren aan de hand van een van de bekendste uitspraken van onze Grote Volksschrijver Gerard Reve: *Er is niets tegen geoudehoer, zolang Gods zegen er maar op rust.* Het leuke van het lector zijn is dat ouwehoeren met studenten een doel op zich is en dus bijna altijd Gods zegen heeft. Voor studenten ben ik als lector namelijk vaak de enige native speaker met wie ze Nederlands kunnen praten.

Ik vind het leuk om mijn studenten ook persoonlijk te leren kennen. Maar of je nu met je studenten praat in het klaslokaal of in een café/disco, ergens sluimert er vaag in je achterhoofd die aangename gedachte dat

ouwehoeren niet alleen leuk maar ook zinvol is. In welk vak kun je achter een glas bier zulk nuttig werk verrichten?

Als zevende lector kan ik voortborduren op het werk van mijn voorgangers. Ook dit jaar hebben we weer veel nieuws gedaan, waarbij het Regionale Colloquium het grootste project was. Het volgende grote project moet een stage en excursie worden voor onze vierdejaars naar België en Nederland.

Ik prijs me erg gelukkig met de groep collega's die ik heb. Je collega's heb je niet voor het uitkiezen, maar ik kan niet anders zeggen dan dat ik het heb getroffen. Mijn collega's, studenten, de verschillende projecten en natuurlijk de uitdaging van iedere les afzonderlijk, zorgen ervoor dat deze kaaskop zich goed thuisvoelt in het calvinistische Rome.

Studiedag
2 oktober 2000

[Inleiding]

De studiedag van de Hongaarse neerlandici bestaat sinds drie jaar. Het is een traditie geworden dat collega's van de drie Hongaarse universiteiten waar Nederlands wordt gedoceerd, ieder jaar in de herfst bijeen komen en samen met uit Nederland en België uitgenodigde gastsprekers de resultaten van hun onderzoek in de vorm van een reeks lezingen presenteren. In 1999 vond de studiedag de eerste keer in Budapest aan de ELTE plaats. Het onderwerp was *gender-studies*. De tweede keer zijn de Hongaarse neeerlandici van in oktober 2000 in Debrecen bijelkaar gekomen. Hier was de *koloniale literatuur* het thema. Dit jaar zal de studiedag aan de KGRE in Budapest plaatsvinden.

In Debrecen sprak Olf Praamstra over de film en het boek *Rubber* van Madelon Székely-Lulofs, Luc Renders gaf een boeiend overzicht van de Nederlandstalige Kongo-literatuur, Gerard Termorshuizen praatte over de Hongaarse schrijver Ernő Zboray en Gábor Pusztai hield zijn lezing over de problemen van de canonvorming binnen de Indisch-Nederlandse literatuur.

De redactie heeft besloten dat de lezingen van de studiedag in deze bundel een aparte plaats moeten krijgen. Deze bijdragen vindt u hier in artikelvorm afgedrukt. De lezing van Olf Praamstra ontbreekt helaas omdat hij tot onze spijt geen tijd vond om zijn bijdrage om te zetten in een artikel.

Debrecen, 14 november 2001

Gábor Pusztai

Gábor Pusztai
De Oost-Indische appelboom

Het onderwerp van de Tweede Studiedag van de Hongaarse Neerlandici in Debrecen was ‘koloniale literatuur’. De andere sprekers hadden een lezing over koloniale schrijvers en hun werken. Luc Renders spreekt over de Kongo-literatuur, Olf Praamstra over Madelon Székely-Lulofs, Gerard Termorshuizen over Ernő Zboray. Ik wil mijn bijdrage meer algemeen houden en over de Indisch-Nederlandse letterkunde spreken, dus over de koloniale literatuur van Nederlands-Indië. Ik wil laten zien hoe moeilijk het is een definitie te geven van koloniale literatuur en hoe vaag de grenzen van het begrip Indisch-Nederlandse letterkunde zijn.

Rob Nieuwenhuys

De afgelopen jaren was er een grote discussie in Nederland over de afbakening van het corpus. Deze discussie is eigenlijk nog steeds niet afgesloten. De eerste stap werd door Rob Nieuwenhuys gezet. Zijn standaardwerk, *Oost-Indische spiegel,* verscheen in de derde druk in 1978 (33 jaar na het verlies van de kolonie). Hij geeft in de ondertitel van zijn boek aan wat hij Indisch-Nederlandse letterkunde noemt: ‘Wat Nederlandse schrijvers en dichters over Indonesië hebben geschreven van de eerste jaren der Compagnie tot op heden’[1]. Volgens deze definitie is dus alles Indisch-Nederlandse letterkunde wat van 1601 (het jaar waarin de Oost-Indische Compagnie werd opgericht) tot 1978 door Nederlandse

schrijvers en dichters (dus mensen van Nederlandse nationaliteit) over Indonesië (het voormalige Nederlands-Indië) werd geschreven. Eén van de voornaamste punten van kritiek op het boek is dat hij subjectief te werk gaat bij het kiezen van de schrijvers. Enkele schrijvers, die voldoen aan de zelf gestelde criteria, neemt Nieuwenhuys in zijn boek juist niet op, andere schrijvers die aan deze criteria niet voldoen neemt hij wel op in zijn werk. Zulke schrijvers zijn bijvoorbeeld: Kartini, Soewarsih Djojopoespieto en Noto Soeroto die van Indonesische nationaliteit zijn.[2] Wat de genres aangaat, heeft Nieuwenhuys ook ruime opvattingen. Tot de Indisch-Nederlandse letterkunde behoren naast romans, verhalen, gedichten en toneelstukken ook het reisbericht, de brief, liedteksten, dagboeken, memoires, kinderboeken, zogenaamde ego-documenten en zelfs natuurwetenschapelijke werken[3]. Dat noemt Nieuwenhuys 'de uitbreiding van het literatuurbegrip met niet-literaire genres'.[4] Maar hoe kun je literatuur met 'niet literaire genres' uitbreiden?

Nieuwenhuys stelt hier eigenlijk - om een metafoor te gebruiken - een appelboom voor, die slechts aan één tak appels draagt. Aan de andere takken groeien peren, pruimen, kiwi's en bananen. En toch doet Nieuwenhuys zo alsof die boom een appelboom is. Omdat Nieuwenhuys de zogenaamde ego-documenten in zijn onderzoeksveld opgenomen heeft, verliest de Indisch-Nederlandse letterkunde veel van zijn literaire karakter en lijkt zelfs meer op een historische onderzoek van verschillende teksten die over de kolonie Nederlands-Indië gaan.[5] Nieuwenhuys geeft zelf toe dat hij tussen sociale geschiedenis en literatuur is blijven hangen.[6]

Hoe dan ook, de *Oost-Indische spiegel* is en blijft een erg belangrijk boek. Velen hebben het toegejuicht en het geprezen, en enkele hebben ook kritiek geuit. Dit boek van Nieuwenhuys was een baanbrekend werk dat na vele jaren de aandacht op de Indisch-Nederlandse letterkunde vestigde. Een belangrijke studie met de bovengenoemde tegenstrijdige uitspraken, die verschillende wetenschappers was opgevallen.

Binnen de Indisch-Nederlandse letterkunde ontwikkelden zich grofweg twee richtingen: de ene is er voorstander van dat het begrip literatuur wordt uitgebreid (zoals Nieuwenhuys al deed), de andere richting is daartegen.

De uitbreiders

Tot de uitbreiders hoort Peter van Zonneveld, die de definitie van Nieuwenhuys aanpast en zegt dat eigenlijk niet zozeer de nationaliteit maar de taal (het Nederlands) waarin de werken geschreven zijn, belangrijk is.[7] Volgens Van Zonneveld behoren dus ook niet-Nederlandse (vooral Indonesische) autors tot de Indisch-Nederlandse literatuur. Hiermee legitimeert hij de door Nieuwenhuys reeds gecanoniseerde buitenbeentjes van *Oost-Indische Spiegel.* Behalve dat zet hij zich in voor het onderzoek van jeugdliteratuur en beeldmateriaal binnen de Indisch-Nederlandse letterkunde.[8] Met andere woorden: Van Zonnenveld bevestigt het meervruchtenkarakter van de Oost-Indische appelboom en breidt het uit. Aan zijn appelboom hangen niet alleen appels, peren, kiwi's en bananen, maar ook kersen, druiven en zelfs meloenen.

Henk Maier is ook voor een ruime opvatting van Indisch-Nederlandse letterkunde. Volgens hem zou een beperkende definitie tot 'ghettovorming' in de literatuur leiden. Daarom is hij ervoor dat het corpus niet op basis van de nationaliteit van de schrijver, maar op basis van de teksten zelf wordt samengesteld. Volgens Maier is '"Indische literatuur" (...) de verzamelnaam voor werken die tot de Nederlandstalige literatuur worden gerekend en op enigerlei wijze Indië beroeren. Het lijkt een handzame omschrijving of zelf definitie waarmee we opnieuw aan de slag kunnen. Dermout, Bordewijk en Pramoedya Ananta Toer komen er in samen - en een poging om hun werk onder een noemer te brengen, kan niet dan tot nieuwe ontdekkingen, nieuwe lezingen, nieuwe verten leiden.'[9] Met deze uitspraken wordt de Indisch-Nederlandse letterkunde automatisch uitgebreid met werken die ten dele over de Nederlandse kolonie gaan en ook ten dele in het koloniale tijdperk spelen.[10]

Maier heeft bedenkingen over het literaire karakter van bepaalde werken die Nieuwenhuys in zijn werk heeft opgenomen. Daarom probeert hij de uitbreiding in een andere richting de sturen. Het literaire karakter vindt hij belangrijk en niet de taal of de nationaliteit van de schrijver. Zo neemt hij bijvoorbeeld ook vertalingen in het corpus op. Maier wil dus appels aan de Oost-Indische appelboom hangen die volgens mij eigenlijk niet aan die boom gegroeid zijn.

Gerard Termorshuizen opent een interessant perspectief in zijn uiteenzetting over Indisch-Nederlandse Letterkunde.[11] Hij maakt ons erop attent, dat werken over Nederlands-Indië, geschreven door niet Nederlandse auteurs en/of in een andere taal dan het Nederlands weliswaar niet

tot de Indisch-Nederlandse letterkunde behoren, maar toch zeer dicht bij deze liggen. Sterker nog: deze werken moeten ook gekoesterd worden, zoals hij in zijn titel al aangeeft. De auteurs hebben dezelfde inspiratiebron (Nederlands-Indië) en hetzelfde onderwerp (de koloniale samenleving). Maar, en dat maakt het verschil, ze hanteren een andere taal en ze hebben ook een andere achtergrond. Het zijn immers geen Nederlanders. Deze werken en deze auteurs zijn dus volgens Termorshuizen geen Indisch-Nederlandse letterkunde; toch is het erg belangrijk om deze te bestuderen. Waarom? Het antwoord is simpel: je kunt over de samenleving van de kolonie lezen vanuit een andere perspectief dan dat van de koloniserende Nederlanders. In de boeken van László Székely, Ernő Zboray of graaf Andrásy is een andere soort Europeaan is aan het woord, die op een andere manier over de gewone onderwerpen van de koloniale literatuur schrijft. Hij is vaak kritisch tegenover de Nederlanders en vergelijkt vaak zijn ervaringen met zijn eigen achtergrond. In de werken over de kolonie is namelijk voor Termorshuizen de 'sociologische inslag'[12] wezenlijk. Termorshuizen geeft de voorkeur aan literaire teksten, maar sluit de zogenaamde ego-documenten ook niet uit zijn onderzoek uit en juist daarom vindt hij de persoonlijke ervaring van de auteur een belangrijk criterium.[13] De belangrijkste plaats neemt in zijn corpus de literatuur in, maar met een veel bredere spectrum aan teksten die in samenhang met de voormalige Nederlandse kolonie zijn. Dat maakt duidelijk dat Termorshuizen niet alleen met één Oost-Indische (min-of-meer- appel)boom bezig is, maar met meerdere kleinere appel-, peren-, perzik- en kiwiboompjes om de grote boom heen. Er zijn dus naast de Oost-Indische boom met vooral appels ook andere, kleine boompjes, die veel kleiner zijn en zeker veel minder vruchten dragen dan de grote boom, maar die vruchten lijken heel erg op die van de Oost-Indische veelvruchtenboom. Die vruchten van de kleine boompjes zijn echter niet helemaal dezelfde en dat maakt de kleine boompjes juist interessant.

Termorshuizen overschrijdt daarmee de grens van de literatuur en ook de grens van de Indisch-Nederlandse literatuur. Het is van mijn kant zeker geen verwijt, integendeel. De grens namelijk, die de Oost-Indische appel(?)boom van de kleine boompjes afbakent is niet per se een scheidingslijn, maar meer een raakvlak. De verbinding van het onderwerp en van de inspiratiebron is volgens mij veel sterker dan de scheiding van de taal. Termorshuizen stelt zelf voor de grens te overschrijden:

> ‘Dat ik niettemin problemen heb met die grens, werd al enigszins duidelijk toen ik terloops niet-literaire genres als het scheepsjournaal en het reisverhaal, het dagboek en de brief mijn verhaal binnensmokkelde. Ik vraag me namelijk af, of het juist met betrekking tot de Indische letteren van tijd tot tijd niet verstandig, wenselijk en misschien zelfs wel noodzakelijk is zo nu en dan die grens te overschrijden of af te leggen.’[14]

Termorshuizen doet hier volgens mij een belangrijke stap om de grenzen van de Indisch-Nederlandse literatuur af te breken. Waarom hebben we de grens nodig, als het noodzakelijk is die regelmatig te overschrijden? Als we de grens vaak genoeg overschrijden en deze dus zijn functie verliest, verdwijnt ze vanzelf.

De beperker

De voorvechter van de beperkingen bij het afbakenen van het corpus binnen de Indisch-Nederlandse letterkunde is Olf Praamstra. Praamstra legt de nadruk op drie aspecten: de eerste is de persoonlijke ervaring van de auteur in de kolonie. Hij vindt dat schrijvers van zogenaamde Indische romans alleen als koloniale auteurs kunnen worden beschouwd als ze Nederlands-Indië uit eigen ervaring hebben gekend. Ten tweede moet de auteur zijn werk in het Nederlands geschreven hebben. Dit in tegenstelling tot bij Maier, die ook vertalingen in zijn corpus opneemt. Ten derde, en dat is waarschijnlijk de belangrijkste factor: het moet inderdaad literatuur zijn. Dat wil bij Praamstra zeggen: tot de drie genres behorend: proza, poëzie en toneel. Praamstra verbant de kinderliteratuur, de jeugdliteratuur, dagboeken, reisbeschrijvingen, memoires en brieven uit het corpus. Hij ‘zuivert’ als het ware de koloniale literatuur van interessante maar volgens hem niet-passende aanhangsels. Bovendien situeert hij het beginpunt van de Indisch-Nederlandse letterkunde niet in de eerste jaren van de Compagnie (zoals Nieuwenhuys dit deed) maar rond 1800, toen de Indonesische archipel een kolonie van Nederland werd. Hij voorspelt ook het eindpunt van de Indisch-Nederlandse letterkunde: de ‘Indisch-Nederlandse Letterkunde’ wordt volgens hem afgesloten met de dood van de laatste schrijver die uit eigen ervaring de kolonie heeft gekend.[15]

Als we de visie van Praamstra met de appelboom willen weergeven, dan moeten we vaststellen, dat hij uit de veelvruchtenboom van Nieuwenhuys een eigenaardige appelboom maakt, omdat hij de takken, waaraan geen appels groeien als 'wildgroei' bestempelt en afzaagt. De appelboom mag bovendien alleen door tuinlieden verzorgd worden, die tenminste één keer in Indië voet aan wal zetten. De vruchtbaarheid van de appelboom is volgens Praamstra ook voorbestemd. Die neemt zijn einde met de dood van de laatste Indischgast-tuinman. Daarna draagt de Oost-Indische appelboom geen vruchten meer.

Afsluiting

Het probleem is grof gezegd: als je iets literatuur noemt dan moet je alleen literaire werken bij het onderzoek betrekken en geen ego-documenten, maar je moet ook geen apparte voorwaarden stellen (zoals persoonlijke ervaring) die met literatuur niets te maken hebben. Als je echter ego-documenten wilt onderzoeken en vooral in de sociale gaschiedenis geïnteresseerd bent, dan moet je het kader van je onderzoek geen literatuur noemen. Hoe dan wel?

Sigfried Huygen geeft op deze vraag een mogelijk antwoord. Hij constateert ook dat veel als koloniale literatuur bestudeerde werken eigenlijk niet literair zijn.[16] Hij pleit niet voor het onderzoek van alleen literaire werken, maar stelt een ruime onderzoekskader voor waarmee hij eigenlijk de knoop doorhakt. Volgens hem moet men 'het wankele onderscheid tussen literair en niet-literair'[17] in de Indisch-Nederlandse literatuur laten vallen. Het onderzoeksgebied moet ook niet Indisch-Nederlandse letterkunde heten, maar *koloniaal discours.* Het is een verzamelnaam van alle materiaal waarmee Nieuwenhuys, Van Zonnenveld, Maier, Termorshuizen en Praamstra bezig zijn. Als je het onderzoeksgebied koloniaal discours noemt, dan hoef je van een veelvruchtenboom niet te beweren dat die een appelboom is maar je kunt hem gewoon een vruchtenboom noemen. En het zal niemand storen als je als letterkundige alleen de appels van de boom wilt plukken.

In verband met de koloniale literatuur blijft nog één vraag open, waarmee deze onderzoekers zich niet hebben beziggehouden. Wat aan koloniale literatuur koloniaal is, hebben ze allemaal uitgebreid besproken, maar wat

maakt de koloniale literatuur tot literatuur? Op deze vraag kan en wil ik hier geen antwoord geven. Dat ben ik van plan in een langere studie te doen.

Eindnoten:

1 Nieuwenhuys, R.: *Oost-Indische spiegel.* Wat Nederlandse schrijvers en dichters over Indonesië hebben geschreven, vanaf de eerste jaren der Compagnie tot op heden. 3. Auflage Amsterdam 1978.
2 Zonneveld, P. van: Indisch-Nederlandse literatuur. Problemen en taken. In: *Semian 4* Herinnering, Herkomst, Herschrijving. Koloniale en postkoloniale literaturen. Theo Dhaen (Red.) Vakgroep Talen en Culturen van Zuidoost-Azië en Oceanië Rijksuniversiteit te Leiden 1990. (p. 35)
3 Zoals de werken van bijvoorbeeld Rumphius of F.W. Junghuhn.
4 Nieuwenhuys, R.: De Oost-Indisch Spiegel gespiegeld na dertien jaar. In: *Indische Letteren*, No. 1. maart 1986. (p. 8.)
5 Nieuwenhuys bekent in zijn artikel dat hij de raad van de cultuurantropoloog Köbben volgend, weliswaar van de literatuur is uitgegaan, maar die in een sociaal-culturele context situeerde. Nieuwenhuys, R.: De Oost-Indisch Spiegel gespiegeld na dertien jaar. In: *Indische Letteren*, No. 1. maart 1986. (p. 10.)
6 Nieuwenhuys, R.: De Oost-Indisch Spiegel gespiegeld na dertien jaar. In: *Indische Letteren*, No. 1. maart 1986. (p. 10.)
7 Zonneveld, P. van: De toekomst van tempo doeloe. Iets over de studie van de Indische letteren. In: Baay, R.; Zonneveld, P. van (red.): *Indische-Nederlandse literatuur.* Dertien bijdragen voor Rob Nieuwenhuys. Hes-Uitgevers Utrecht, 1988. (p. 9.)
8 Uitingen van Peter van Zonneveld tijdens een symposium over 'Wat is koloniale literatuur?' in Leiden, aan de RUL op 21 mei 1999.
9 Maier, H.M.J.: Indische literatuur. Bezinningen op een definitie. In: *Weer-Werk.* Schrijven en terugschrijven in koloniale en postkoloniale literatuur. *Semian* 15. D'haen, Th. (Red.) Vakgroep Talen en Culturen van Zuidoost-Azië en Oceanië Rijksuniversiteit te Lieden 1996. (p. 29.)
10 Maier, H.M.J.: Indische Literatuur. Bezinningen op een definitie In: *Weer-Werk.* Schrijven en terugschrijven in koloniale en postkoloniale literatuur. *Semian* 15. D'haen, Th. (Red.) Vakgroep Talen en Culturen van Zuidoost-Azië en Oceanië. Rijksuniversiteit te Leiden 1996. (p. 25)
11 Termorshuizen, G.: Anders gezien, andere beelden. Buitenlandse auteurs over Indië: houd ze in de buurt en koester ze. In: *Indische Letteren* juni 1999 (p. 73-78)
12 Termorshuizen, G.: Anders gezien, andere beelden. Buitenlandse auteurs over Indië: houd ze in de buurt en koester ze. In: *Indische Letteren* juni 1999 (p. 73-78)
13 'We kunnen ons beter richten op de door buitenlanders op grond van hun persoonlijke ervaring voortgebrachte geschriften over Indië, in het bijzonder op die teksten die wij tot de letterkunde rekenen of die daar door hun inhoud - ik kom er dadelijk op terug - tegenaan leunen, zoals scheepsjournalen en reisverhalen, brieven en dagboeken.' Termorshuizen, G.: Anders gezien, andere beelden. Buitenlandse auteurs over Indië: houd ze in de buurt en koester ze. In: *Indische Letteren* juni 1999 (p. 73-78)
14 Termorshuizen, G.: Anders gezien, andere beelden. Buitenlandse auteurs over Indië: houd ze in de buurt en koester ze In: *Indische Letteren* juni 1999 (p. 73-78)
15 Praamstra, O.: De omstreden bloei van de Indisch-Nederlandse letterkunde. Een afbakening van het corpus. In: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde.* Uitgegeven door de maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden. Deel 113, aflevering 3. (P. 257-275)
16 Huygen, S.: De representatie van de kolonie. Enkele gedachten over het onderzoek van koloniale teksten. in: *Indische Letteren* september 1995 No. 3 (p. 175-186)
17 Huygen, S.: Grensoverschrijdingen In: *Indische Letteren* juni 1999 No. 2 (p. 88-94)

Gábor Pusztai & Gerard Termorshuizen

Ernő Zboray: Een Hongaar op Java

Inleiding

De in 1901 geboren en in 1959 overleden Ernő Zboray was een Hongaar met een opmerkelijke levensloop die zich grotendeels heeft afgespeeld op Java. Niet alleen doorliep hij daar een zeer succesvolle carriére, hij schreef ook bij herhaling over z'n tweede vaderland en z'n ervaringen. Hij deed dat in z'n moedertaal: in 1924 verschenen (in Hongarije) van zijn hand *Az örök nyár hazájában* (‘In het land van de eeuwige zomer’) en in 1936 het omvangrijke, rijkelijk geillustreerde, *Tizenöt év Jáva szigetén* (‘Vijftien jaar op Java’), boeken die hier in het vervolg worden aangeduid met hun (door ons) gegeven vertalingen. In 1939 kwam er een roman van hem uit: *Trópusi nap alatt*, die in 1943 onder de titel *Onder de tropenzon* in Nederlandse vertaling verscheen. Deze ‘plantageroman’ vormt de directe aanleiding in dit tijdschrift over Zboray en zijn werk te schrijven.

Zboray heeft ook nog - ongepubliceerd gebleven - verhalen geschreven, in het Nederlands. Aan het eind van ons artikel zeggen we er iets over. In aansluiting daarop nemen we een van die verhalen op.

Er is de laatste jaren nogal wat gezegd en geschreven over wat nu eigenlijk ‘Indisch-Nederlandse letterkunde’ is. Er is zelfs een heuse polemiek ontstaan, die zich toespitst op de vraag welke teksten al dan niet tot die literatuur gerekend kunnen worden. In mei 1999 wijdde de Werkgroep

Indisch-Nederlandse Letterkunde daaraan een lezingen[1] - en discussiemiddag. Een van de beide auteurs van dit artikel wees in relatie tot de sterk 'sociologische inslag' van de koloniale letteren bij die gelegenheid op het belang van het Indische werk van niet-Nederlandse auteurs, 'wanneer in dat werk sprake is van een ten opzichte van de Indisch-Nederlandse bellettrie aanvullende, contrasterende en corrigerende beeldvorming.'[2]

Dit laatste nu is het geval in Zboray's *Onder de tropenzon.* Tot op zekere hoogte althans, want wat in deze roman eveneens opvalt, is dat de auteur zich in zijn meningen en oordeelvellingen in hoge mate blijkt te conformeren aan het gedachtengoed van de gemiddelde koloniaal, in het bijzonder waar het de houding tegenover de inlander betreft. Ik spreek hier bewust over 'de auteur', want dat de opvattingen van de hoofdfiguur van het boek, Paul Kovács, grotendeels samenvallen met die van Zboray is - want 'tegenstemmen' ontbreken - wel zeker. We vinden dit trouwens overduidelijk bevestigd in zijn 'In het land van de eeuwige zomer' en 'Vijftien jaar op Java'. Bepaalde passages uit deze boeken krijgen daarom als vanzelf een rol toebedeeld in de biografische schets van Zboray, die we hier eerst geven.

Een biografische schets

Ernő (von)[3] Zboray werd op 21 augustus 1901 in Budapest geboren[4]. Hij was van (lage) adel.[5] Behalve hijzelf, bestond het gezin uit vader, moeder en een (jongere) zuster: Ilona.[6] Zijn vader was onderdirecteur van een maatschappij die zich bezighield met de scheepvaart op de Donau.

Tussen 1911 en 1914 bezocht Ernő in zijn geboortestad het Gymnasium (dat hij wellicht niet geheel doorliep)[7]; daarna volgde hij een opleiding op een Hogere Handelsschool, die hij in 1918 voltooide. Hij werkte vervolgens op verschillende kantoren.[8] In 1921 was hij daarnaast correspondent van een Hongaarse krant.

Voor het Hongaarse volk vormden de jaren na 1918 een buitengewoon moeilijke tijd. De Oostenrijks-Hongaarse monarchie hoorde tot de verliezers van de oorlog. Hongarije had tweederde van zijn grondgebied verloren en was sterk verarmd; in Budapest waren de verwoestingen van de daar gevoerde strijd overal zichtbaar. In 1919 brak er een communistische opstand uit; vier maanden lang woedde er een bloedige burgeroorlog in het land. Veel jongeren verloren het vertrouwen in een betere toekomst. Over zichzelf en zijn generatiegenoten merkte Ernő op: 'Onze trein was ontspoord, voordat die vertrokken was.'[9]

Het is onder die in het kort geschetste omstandigheden dat Ernő - zoals zovele jonge Hongaren uit die tijd - besluit om werk te zoeken in het buitenland. Contact legt hij onder meer met een Hongaarse kennis op Java, die hem aanraadt naar Indië te komen. Met geleend geld van z'n ouders vertrekt hij op 13 augustus 1921 vanuit Triëst aan boord van een vrachtboot met passagiersaccomodatie naar de kolonie.[10] 56 dagen later komt hij in Batavia aan, waar hij wordt opgevangen door z'n Hongaarse kennis[11], assistent op een onderneming in het ten zuidwesten van Insulindes hoofdstad gelegen Serpong. Daar maakt Zboray voor het eerst kennis met het plantersmilieu en daar ook wordt hem hulp toegezegd bij het vinden van een baan.

Vier weken na zijn aankomst krijgt Zboray werk op de rubberplantage 'Tjikareo' in Bantam (West-Java), 40 kilometer van Rangkas Bitoeng, ver in het binnenland. De eerste twee maanden woont hij in bij een oudere assistent om daar vertrouwd te raken met de taal en gewoontes van het inheemse werkvolk dat voornamelijk uit Bantam-Soendanezen bestaat. Een hoge dunk van deze werkers - de Chinese koelies slaat hij heel wat hoger aan - heeft Zboray niet. En dat hij al in het begin van z'n plantersloopbaan een geharnaste houding zal hebben aangenomen tegenover zowel z'n koelies als huisbedienden, moge blijken uit de door hem in zowel 'In het land van de eeuwige zomer' als 'Vijftien jaar op Java' beschreven botsingen met hen.[12]

Dat hij daarbij overigens in de ogen van z'n werkgevers niet over de schreef zal zijn gegaan - een planter moest overwicht hebben, z'n arbeiders hoe dan ook aan het werk houden - lijkt wel zeker. Wanneer z'n eerste baas in juli 1922 Tjikareo verlaat, lezen we in een door hem afgegeven getuigschrift, dat Zboray 'zich heeft doen kennen als een flink, eerlijk en hard werkend employé, die goed met werkvolk kan omgaan.'[13]

Wanneer hij na tien maanden arbeid op Tjikareo voor het eerst met verlof gaat en in Batavia verblijft, wordt hem een betrekking als secretaris op een handelskantoor aangeboden. Hij accepteert haar graag. Z'n terugkeer naar de stad ervaart hij als een terugkeer naar de beschaving en een bevrijding uit een soort gevangenis:

> 'Toen ik na bijna een jaar van de afgelegen plantage terugkeerde naar een door mensen [bedoeld worden Europeanen, GP en GT] bewoonde plaats, was ik vanwege het zware werk gebroken, door de slechte voeding vermagerd en door de malaria geteisterd. Geestelijk was ik dichtbij de waanzin. De ondraaglijke eenzaamheid, de

> monotone geluiden van het oerwoud en het alleen zijn met mijn gedachten hadden mijn zenuwen aangetast. Toen ik op straat liep, keken de mensen mij verbaasd aan, alsof ik gek was. Ik had een lange warrige baard en lange haren; mijn vuile, versleten tropenpak slobberde om mijn vermagerde lijf. (...) In de ruit van een etalage zag ik mijn gezicht weerspiegeld. Ik was verbijsterd.'[14]

Zo'n passage als ook allerlei opmerkingen over de altijd op de loer liggende morele degeneratie van de (ongehuwde) jonge planter preluderen op wat we in *Onder de tropenzon* over de ervaringen van Paul Kovács beschreven vinden. Trouwens, hoe meedogenloos het leven op een plantage was, weten we ook uit ander literair proza, zoals - om in de sfeer te blijven - uit de documentaire romans van een andere Hongaar: László Székely[15], en niet te vergeten uit die van zijn vrouw Madelon Székely-Lulofs.

Het zijn gelukkige maanden die Zboray in Batavia doorbrengt. Maar begin 1923 wordt hij ziek. Herstel zoekt hij in de bergen. Daar omkijkend naar een nieuwe baan komt hij weer op een onderneming terecht: hij wordt assistent op een rubberplantage bij Bandjar (West-Java); vanuit zijn woning kijkt hij uit op de Galoenggoeng.[16] Hij heeft het er naar zijn zin en komt onder de indruk van de majestueuze natuur. Zijn bekwaamheden komen nu tot hun recht en hij maakt promotie. Vanaf 1 maart 1925 tot eind 1931 werkt hij op de rubberplantage 'Madjau' in de buurt van Serang (in het Bantamse), vanaf augustus 1928 als waarnemend administrateur en later als administrateur.[17] In 1926 maakt hij de beruchte communistische opstand in Bantam mee en aanschouwt het in het stadje Menes aangerichte bloedbad: de lijken, vertelt hij, lagen op straat en in het huis van de vermoorde *wedana* was de vloer glad van het bloed.[18]

De laatste maanden van zijn dienstverband bij 'Madjau' (vanaf 15 maart tot eind november 1931) is Zboray met Europees verlof. Op weg naar Europa ontmoet hij aan boord Margarethe Blumenrath, de negentienjarige dochter van een in Indië werkzame Duitse ingenieur, met wie hij in december 1931 in Batavia trouwt. Zij vestigen zich eerst op Bodjong Gedeh, later op Tandjong-Oost, ondernemingen waarvan Zboray administrateur is geworden. Zij krijgen drie kinderen. Zboray ontwikkelt zich tot een alom gerespecteerd expert op het gebied van de plantagelandbouw.[19]

Met Europees verlof gaat hij (naar we mogen aannemen met zijn gezin) wederom in 1937. Dat hij een grote kennis bezat van Javaanse cultuuruitingen - het bleek ook al uit zijn 'Vijftien jaar op Java' - uit zich in

lezingen die hij houdt in het Museum voor Volkenkunde in zijn geboortestad.[20] Door hem verzamelde en naar Budapest meegebrachte *wajang*poppen en *gamelan*-instrumenten laat hij achter bij zijn ouders.[21] Wellicht tijdens dat laatste verlof komt hij in contact met de uitgever Pantheon die in 1939 z'n roman *Trópusi nap alatt. Egy kivándorló élete Jáva szigetén* uitgeeft in een oplaag van 2000 exemplaren. Vier jaar daarna verschijnt er, buiten medeweten van de schrijver[22], een Nederlandse vertaling van.

Tijdens de Japanse bezetting woont hij met zijn gezin - als Hongaar blijft hij buiten het kamp - in Batavia. In 1945 hervat hij zijn werk en wordt na enige jaren als 'superintendent van de rubber' een van de hoogste bazen van de Pamanoekan- en Tjiasemlanden (ten noorden van Bandoeng). Hij is bovendien secretaris van de Particuliere Landerijen Vereeniging. Wanneer onder invloed van de veranderde politieke situatie in 1948 een commissie tot taak krijgt te adviseren over de wijze waarop de particuliere landerijen op Java dienen te worden geliquideerd en over de aan de landeigenaren te betalen schadevergoeding, schrijft Zboray ter algemene oriëntatie een grondig overzicht van de particuliere landerijen op West-Java.[23]

Het was in die na-oorlogse jaren, vanaf 1951 om precies te zijn, dat V.F. Treipl onder hem werkte. Dankzij een door hem in een brief[24] neergelegd portret kunnen we Zboray wat dichterbij halen. We citeren een passage:

> 'Het bleek een zeer beminnelijk mens te zijn, niet al te groot, gezet van postuur, je open tegemoet tredend en je vriendelijk observerend. Ik had de indruk te maken te hebben met een "heer". Hij had een zekere uitstraling die je bij geen van de andere heren, "big bosses" en lagere goden, aantrof. Als adel o.a. noblesse inhoudt, dan behoren deze eigenschappen letterlijk en figuurlijk bij de heer Von Zboray. We mochten elkaar meteen, alleen was ik in de hiërarchie bij de P&T Lands een te grote beginner; ik stond te ver onder aan de ladder, en hij bovenaan, om kontakt met hem te hebben.
>
> In de loop der tijd leerde ik hem kennen als een diplomaat. Dat uitte zich op velerlei manieren: hij kreeg niet gauw ruzie met iemand, hij was zeer rustig in de omgang met mensen, hij zei nooit onomwonden zijn mening maar altijd voorzichtig en indirect. Dat zag je ook aan regelmatige opdrachten die er van zijn hand verschenen: hij kon niet kort, krachtig en/of scherp zijn opdrachten verstrekken. Ze waren altijd lang van stof. Misschien had dat nog andere

> oorzaken. Nu zou je zeggen: ze waren niet kort en efficiënt, to the point, maar eerder te lang van stof, bijna literair maar wel duidelijk.'

Omstreeks 1952 nemen Zboray en de zijnen de Nederlandse nationaliteit aan.[25] In 1957 vertrekken zij naar Nederland en vestigen zich - hun zoon zat daar op de landbouwschool - in Deventer. Daar overlijdt hij twee jaar later.

De roman *Onder de tropenzon*

In 1943 verschijnt *Trópusi nap alatt* in Nederlandse vertaling: *Onder de tropenzon.* Zonder de hoofdpersoon van de roman te vereenzelvigen met de auteur, is het duidelijk dat de beschrijvingen van het plantersbestaan van Paul Kovács teruggaan op ervaringen van Zboray, in het bijzonder wellicht op die - getuige zijn (hierboven deels geciteerde) verslag daarover in 'Vijftien jaar op Java' - gedurende zijn eerste baan op de onderneming 'Tjikareo' in 1921-1922.

Het begin van het boek speelt zich af in het Budapest van enkele jaren na de Eerste Wereldoorlog. De hoofdfiguur is de dan 28-jarige ingenieur Paul Kovács. Daartoe min of meer gedwongen door de zware economische crisis in Hongarije vertrekt hij naar het buitenland, en zwerft daar van baan naar baan. In Port Said gaat hij als verstekeling aan boord van een Nederlands schip dat op weg is naar Java.

Daar aangekomen weet hij na enige tijd een aanstelling te krijgen als jongste assistent op een rubberplantage in het Bantamse, waar net een stuk oerwoud is omgehakt en begonnen is aan de ontginning ervan. Wat dat betekende, kunnen we eveneens lezen in László Székely's *Van oerwoud tot plantage*[26] of in de roman *Doekoen*[27] van de hand van zijn vrouw. Onvoorstelbaar hard is het leven dat Paul Kovács leidt, en zoals in Székely's boek confronteert ook Zboray's romanverslag - zij het veel minder expliciet - ons met de onmenselijk barbaarse verhoudingen tussen een handjevol Europeanen en vele honderden koelies. Maar hadden die koelies in ieder geval vaak het voordeel na de arbeid te kunnen terugvallen op elkaar of familie, het lot van Kovács is dat van de volstrekte verlatenheid, van 'verstijvende stilte'[28], en de daarmee gepaard gaande wanhoop en drankzucht:

> 'Kovács dronk sinds eenigen tijd graag een fleschje bier, zelfs had hij wat jenever laten komen. Voor het eten dronk hij een of twee glaasjes

> “tegen de malaria”, 's avonds bedwelmde hij zich met een flesch bier, als er sombere gedachten in hem opkwamen. Langzamerhand begon hij het doorsnee-leven van den blanke in de tropen te leven. Het was een eentonig leven, met muziek op drie snaren: werk, vrouwen en alcohol.’[29]

Honderden jongemannen hebben dit leven meegemaakt, en we weten dat alleen de fysiek en psychisch sterksten het heelhuids konden doorstaan. Voor niet-Nederlanders, zo krijgt men de stellige indruk, was dat alles nog zwaarder dan voor Hollandse mannen. Vandaar misschien dat juist bij Székely en Zboray bepaalde passages die de eenzaamheid beschrijven, zo in het geheugen blijven hangen. Die regels bijvoorbeeld die gaan over Kovács' eerste kerstviering in de tropen:

> ‘Eentonig verstreken de dagen. Regen, modder, werk, regen, modder, werk. Af en toe een half uurtje zonneschijn, maar daarna weer de onophoudelijke regen, de bodemlooze modderpoelen en bovenal en altijd door van 's morgens tot 's avonds het werken, het onafgebroken werken.
>
> Zoo verstreek ook Kerstmis.
> (...)
> Vermoeid, nat en modderig kwam hij thuis. Na het mandiën voelde hij zich gewoonlijk een ander mens. Zijn bediende keek hem verbaasd aan, toen Kovács in plaats van in pyama, gekleed in zijn witte pak met boord en das ging zitten om zijn thee te drinken. Zelfs Allah kan niet wijs worden uit die blanda's, dacht hij. (...)
> Kovács voelde zich een beetje ongemakkelijk in zijn boord, hij was die parade niet erg meer gewoon. Maar de ongemakkelijke boord en de stijf gestreken jas brachten hem in een eigenaardige feestelijke stemming. De heele situatie was trouwens wat ongewoon, zoo alleen op de galerij van een bamboehuis middenin de wildernis te zitten, van top tot teen gekleed.’[30]

Kort na deze Kerstdagen doet *njai* Siti haar entree in het leven van Kovács. Zijn leven met haar leidt tot gecompliceerde verwikkelingen die hem weinig vreugde en veel ellende brengen. De droevige mislukking van hun relatie vindt haar oorzaak in de inferieure inborst van Siti als inlandse. Dat althans wil het boek - lees: de schrijver - ons doen geloven. Maar de lezer van nu, meer dan zestig jaar nadat de in Zboray's boek beschreven gebeurtenissen

plaatsvonden, kijkt dwars door dat oordeel heen en stelt vast dat het vooral Kovács' racistische denken en gedrag zijn, die een menselijke verhouding met Siti vanaf het eerste begin onmogelijk hebben gemaakt.

Na een periode van ernstige fysieke en psychische misère komt Kovács weer tot zichzelf, herwint zijn geloof in de 'verlossende kracht van het werk'[31] en maakt promotie. Wanneer echter de crisis toeslaat verliest hij zijn baan en keert hij terug naar Budapest.

Hierboven werd al gesuggereerd, dat de beschrijving van Paul Kovács' ondervindingen is geënt op wat Zboray zelf in het begin van zijn carrière als planter meemaakte. Juist dat autobiografische element geeft het boek z'n authentieke karakter. We letten wat dit betreft in het bijzonder op de manier waarop het hoofdpersonage bij de aanvang van zijn loopbaan kijkt naar het milieu waarin hij terecht is gekomen. Kovács is een Hongaar met een eigen sociaal-culturele achtergrond, die verzeild is geraakt in een voor hem onbekende wereld, in een kolonie met een specifiek hiërarchische structuur. Een volstrekte buitenstaander is hij, die in contact komt met mensen die zich anders gedragen, die anders denken en voelen.

Direct al in 'emotioneel' opzicht weet hij zich anders dan zijn collegae-planters. Hollanders zijn afstandelijk-nuchter, hebben weinig 'sentiment'[32], oordeelt hij. Geteisterd door heimwee naar zijn vaderland, herinnert hij zich op een gegeven moment gelezen te hebben over de koele zelfbeheersing onder bepaalde omstandigheden van een of andere missionaris op Borneo, en hij concludeert dat die man in ieder geval 'geen Hongaar' was: 'Waarschijnlijk was hij een Nederlander of een ander koudbloedig mensch.'[33]

Kovács verkeert in zijn privé-leven af en toe in het gezelschap van Europeanen. Maar dat in Indië de ene Europeaan de andere niet was, dat bijvoorbeeld de 'colour line' voor een sociale afscheiding zorgde tussen *totoks* en Indo's is hem in de eerste tijd geheel onbekend. Hij hoorde het wel zeggen, maar hijzelf

> 'zag het verschil niet erg tusschen een halfbloed en een volbloed Europeaan. Bovendien interesseerde het hem niet, met Laprée [een Indo-europese fabrieksopzichter] kon hij urenlang praten, meestal over Indië en wat daar mee samenhing.'[34]

Maar het proces van acculturatie werkt snel, en ook Kovács weet na korte tijd niet anders dan dat de Indo minderwaardig is aan de blanke. Zijn

negatieve gedachtenspinsels over hem doen onwillekeurig denken aan wat Zboray in zijn 'Vijftien jaar op Java' schreef:

> 'Wie klaagt het meest over de ondraaglijke hitte? De halfbloed. Wie veracht het meest de inheemsen? De halfbloed. Wie probeert te loochenen in de tropen geboren te zijn? De halfbloed. Wie kijkt het meest op de halfbloeden neer? De halfbloed zelf. De luiheid en de speelzucht van de inlander zit ook in het bloed van de Indo's.'[35]

Verdroeg de blanke Europeaan zijn gekleurde medebroeder vaak al zo slecht, oneindig veel groter nog was de afstand tussen hem en de inlander. De Indische samenleving was er in feite een van strict van elkaar gescheiden levende 'kasten'. Behalve via seksuele relaties kwamen 'blank' en 'bruin' vrijwel alleen met elkaar in contact door arbeidsverhoudingen.

Van de inlanders hoorden de op de ondernemingen werkende contractkoelies tot de sociaal laagst geklasseerden. Wel was er sinds er meer bekend was geworden van de wantoestanden op de Deli-plantages - men denke hier aan het onthullende *De millioenen uit Deli* van J. van den Brand en het 'Rhemrev'-rapport[36] - geleidelijk aan verbetering gekomen in de werk- en leefomstandigheden van de koelies en hun gezinnen, maar aan hun positie als paria's van de koloniale maatschappij had dit niets veranderd.

Met hoeveel verachting er op koelies werd neergekeken en hoe onverhuld racistisch zij werden bejegend, komt - het verbaast niet - vooral tot uiting in de zogenaande 'plantageromans'. Zboray's *Onder de tropenzon* is er een van. Dat de Hongaarse auteur via zijn intermediair Kovács in zijn kijk op de plantagearbeider geen uitzondering maakte op de algemene regel, blijkt al overduidelijk uit 'In het land van de eeuwige zon' en 'Vijftien jaar op Java'. In het laatste boek schrijft hij bijvoorbeeld:

> 'De koelie hoort tot de laagste van zijn ras, zowel in moreel als in geestelijk opzicht. (...) Naast zijn beperkte verstand en beestachtige instincten is hij verbazingwekkend sluw. (...) Alle koelies hebben iets gemeen: ze zijn lui. (...) Eeuwen gingen voorbij zonder dat deze bruine mensen over iets hebben nagedacht. Als hun primitiefste menselijke - beter gezegd dierlijke - instincten bevredigd zijn, kwellen zij zich niet verder met denken.'[37]

Het zijn woorden uit 1936. Hetzelfde gedachtengoed vinden we weerspiegeld in Zboray's roman van enkele jaren later. 'De koelies, de mandoers, de

kleine inboorlingen', stelt Kovács bij zichzelf vast, 'stonden zo ver van hem af en waren hem zo vreemd, dat hij ze als menschen feitelijk niet telde.'[38] Gelijk aan paarden en trekossen ziet hij ze, en later vergelijkt hij hen met mieren en wormen.[39] Tegelijkertijd echter krijgt Kovács in de gaten, dat hijzelf moreel aan het afzakken is. Hij gaat zich realiseren dat de vergroving van zijn denken, taalgebruik en optreden samenhangt met de barre en primitieve omstandigheden waarin hij verkeert, met het proces van degeneratie dat hem als gevolg daarvan in zijn greep heeft. Het is zijn collega Laprée, die hem helpt zich daarvan bewust te worden. Zich een planter uit zijn Deli-tijd herinnerend die in huilen uitbarstte toen hij na twee jaar rimboe voor het eerst weer electrisch licht zag, formuleert Laprée dat fysieke en psychische verval, die 'ontmenselijking' in feite, als volgt:

> 'Een mensch kan bij zichzelf de symptomen niet waarnemen, Kovács. Het heele verloop gaat zoo onmerkbaar langzaam, dat eer hij het in de gaten krijgt, het al te laat is. Eerst is hij blij met electrisch licht, dan verlangt hij nog naar Europa, later laat het hem alles koud, niets van alles wat in de wereld gebeurt interesseert hem meer, hij wordt afgestompt en gelooft dat vijfentwintig gulden salarisverhooging de grootste gebeurtenis is, die er in zijn leven kan plaats hebben.'[40]

Het is een treffende reflectie op een exceptioneel bestaan. Er zijn er meer in de roman. Dat de daarin vervatte waarschuwingen Kovács niet onberoerd laten, hem helpen zich op te richten en staande te houden, blijkt uit de wending die Kovács leven op de plantage ten slotte neemt. Het geeft het verhaal een nogal moralistische trek.

Trópusi nap alatt is een in soepel Hongaars geschreven boek. De intrige moge simpel zijn, Paul Kovács ervaringen worden met vaart en onderhoudend verteld. *Onder de tropenzon* is een wat de inhoud betreft getrouwe vertaling daarvan. Wat de stijl en het taalgebruik aangaat is het geen slechte vertaling, maar wel een die de glans van het origineel mist; zestig jaar nadat ze tot stand kwam doet ze bovendien verouderd aan.

Ongepubliceerde verhalen: ‘De planter vertelt’

Onder de Ernő Zboray betreffende papieren die bij zijn familie berusten, bevindt zich een bundel in het Nederlands geschreven, ongepubliceerd gebleven, verhalen onder de titel ‘De planter vertelt’. Het zijn er elf. Dat Zboray ze wel bestemd had voor publicatie, blijkt niet alleen uit een daaraan toegevoegde inhoudsopgave en een lijst met verklaringen van Maleise woorden en uitdrukkingen, maar ook uit een tot de lezer gericht voorwoord. De verhalen, lezen we daarin, gaan vooral over planters in Indië en over de vele ‘rare snuiters’ onder hen:

> ‘In dit boek vindt u enkele van deze “rare snuiters” beschreven. Zoals zij waren, er is geen woord fantasie bij. Wanneer ik deze beschrijvingen op papier heb gezet, weet ik niet meer precies. Ik heb ze gevonden tussen mijn oude paperassen.’

Ze zijn goed geschreven, die vertellingen: lichtvoetig en anekdotisch, met gevoel voor zowel het komische als het tragische, en met een voortdurend aanwezige persoonlijke ‘touch’. Interessant zijn ze bovendien om de informatie ‘uit de eerste hand’ over het plantersbestaan tussen ongeveer 1920 en 1940. Ze verdienen onzes inziens een uitgave in boekvorm. In druk zullen ze bij elkaar ruim honderd bladzijden beslaan.

Hieronder is een verhaal - een van de kortste - afgedrukt: De ‘opzichter van de B.O.W.’.

De ‘opzichter van de B.O.W.’

De opzichter van de B.O.W. was géén opzichter van de Binnenlandse Openbare Werken. Hij noemde zich maar zo. Gek, dat de mensen zich zo graag voor iets uitgeven wat ze helemaal niet zijn. Een tandtechnicus noemt zich tandarts, een stoker laat het doorschemeren, dat hij feitelijk machinist is, een machinist daarentegen laat zich met ingenieur aanspreken, een scheepsjongen zegt zonder aarzelen dat hij lichtmatroos is, een dagloner doet als een werkbaas. Men noemt zich altijd iets meer, maar nooit iets minder. In mijn jongere jaren had ik ook zulke neigingen. Toen ik de enige employé was op een kleine onderneming, noemde ik mij bij voorkeur eerste geëmployeerde. Er was geen tweede, dus waarom zou ik mij geen eerste noemen.

Iedereen weet precies wat je bent en toch... Zo had ik een baas. Als hij door de Directie op het stoepje was geroepen - wat natuurlijk iedereen direct wist - dan deed hij het voorkomen of ze hem geroepen hadden om advies te vragen over belangrijke cultuur-technische vraagstukken. Hoe meer hij liet doorschemeren, dat de directeur diep in de put zat met een kwestie, hoe minder hij geloofd werd. Als hij dan zeer confidentieel vertelde, dat hij de hele Directie zowat gered had van de ondergang, dan dacht iedereen: wat zal die vent op zijn donder gehad hebben.

De 'opzichter van de B.O.W.' was een ex-gevangene, die door tussenkomst van de reclasseringscommissie een baantje kreeg bij de Chinese aannemer die de grote gouvernementsweg naar de zuidkust van Java aan het aanleggen was. Kemper - zo heette de opzichter van de Chinees of beter gezegd, wij zullen hem maar zo noemen - was van zijn hals tot aan de grote teen van zijn voet getatoeëerd. Zijn hals, zijn armen, zijn borst, zijn rug, zijn dijen, zijn voeten, zelfs zijn oorlellen waren met prachtige figuren getatoeëerd. Gekleurde draken, slangen, tijgers, naakte vrouwenfiguren, schepen, kanonnen, vechtende soldaten en Joost mag weten wat alles niet op zijn lichaam te vinden was. Zeven jaren arbeid van een medegevangene! Hij was twee meter lang, met kolossale brede schouders: er was dus plaats genoeg voor al die tekeningen.

Waarvoor hij feitelijk in de gevangenis zat? Als je het hem vroeg, dan zei hij dat hij onschuldig veroordeeld werd. Hij handelde uit zelfverdediging. Hij werd in zijn huis door negen inlanders aangevallen met *goloks* en messen; toen heeft hij zich natuurlijk verdedigd, met tafels en stoelen. Drie van de kerels waren direct dood, een vierde is de volgende dag overleden. De anderen waren weggelopen. Die werden later voor een jaar of wat in de doos gestopt, maar hij kreeg ook tien jaar gevangenisstraf, wegens doodslag.

Als je dan vroeg waarom de inlanders hem eigenlijk aangevallen hadden en nog wel in zijn woning, dan zei hij dat de kerels *rampokkers* waren. Nu was dit laatste natuurlijk niet waar. Zo gek zijn de rampokkers nog niet om een Europeaan van twee meter lengte aan te vallen. De kwestie was dat Kemper een inlandse vrouw uit de *kampoeng* geroofd had. Geheel volgens de regels der kunst. Hij nam de vrouw mee naar huis. Later kwamen inlanders uit de kampoeng om de vrouw te halen. Ze zeiden hem dat als hij *branie* genoeg was om de vrouw te stelen, hij zich niet moest opsluiten, maar op de voorgalerij moest komen. Nu, dat deed hij ook.

En toen gebeurde het verder zoals hij dat vertelde. Het eindresultaat was tien jaar, waarvan één derde kwijtgescholden werd wegens goed gedrag. Bij elkaar zat hij zeven jaren in de gevangenis en in die tijd liet hij zijn lichaam

beschilderen. Nu had hij er al lang reuzespijt van, maar er was niets meer aan te doen. De naakte vrouw op zijn borst keek met blauwe ogen tussen de opening van zijn hemd naar buiten. Het was een knap stuk werk en onwillekeurig bleef je oog op de vrouw rusten, als je met Kempen sprak.

'Een knappe meid heb je op je borst, Kemper,' hebben ze hem ettelijke keren gezegd.

Dan zei hij met een bittere lach: 'Ik wou dat die meid op jouw borst was.'

Hij zei dat zo, dat je verder alle lust verging om naar die 'meid' te kijken.

Kemper woonde sedert een paar maanden vlakbij de onderneming, langs de weg in een kampoenghuisje. Zijn werk was om voor de stenen te zorgen. Grote en kleine stenen voor de onderlaag en beklopte stenen voor de bovenlaag. Daarvoor kreeg hij f 100 salaris van de Chinees. Per maand. Maar hij 'verdiende' over de f 1000 per maand. Daar kwam hij ook rond voor uit.

'Die rot Chinees krijgt 15000 pop voor een kilometer en ik moet voor drie mille per kilometer al de stenen inkopen. Reken nu voor het walsen nog twee mille, dan verdient de gladakker tien mille per kilometer. In twee jaar moet dat stuk hier van zestig kilometer klaar zijn, reken maar zelf uit wat die vent binnensleept.

'Maar jullie gooien ook veel te weinig stenen op de weg,' zei ik, 'en dat is ook nog maar rommel, *tjadas* en moddersteen.'

Kemper keek mij aan met onderzoekende ogen of hij mij wel vertrouwen kon. Toen sloeg hij een glas jenever naar binnen.

'Laat dat maar aan de Chinees over; hij heeft al een auto aan de ingenieur, die de boel hier moet controleren, cadeau gedaan. Een car van zes mille; de Chinees vertelde het mij zelf, maar je houdt er je smoel over.'

Kemper had gelijk. Hij betaalde aan de inlanders 70 cent voor een kubieke meter steen. Aan de Chinees bracht hij f 1,70 á f 1,80, ook wel twee gulden in rekening. Voor geklopte stenen betaalde hij drieënhalf á vier gulden, hij kreeg van de Chinees acht á negen gulden.

De Chinees had later enige moeilijkheden met de weg. Toen hij met het laatste stuk klaar was, was de eerste veertig kilometer reeds weer zowat onberijdbaar. Hij moest er nog wat stenen opgooien en vlug inwalsen. Toen werd de weg overgenomen en in orde bevonden. Dat heeft de Chinees ook nog een slordige duit gekost. Een half jaar na de overname kon je onmogelijk meer met een *bendie* over de weg rijden. De kuilen en de gaten waren veel te diep en er waren er veel te veel.

Kemper zag ik niet vaak, want hij was hoogstens een of twee dagen per week nuchter. Voor de rest zat hij onder de olie. Een vierkante fles per dag moest hij hebben. Zo'n literfles. Soms nog meer.

Op een middag kwam hij met de bendie bij mij aanrijden. Hij was zichtbaar zenuwachtig.

'Wat is er, Kemp?'

'Mijn *djongos* is door een slang gebeten, heb je iets voor hem?'

'Jawel, permangaan.'

'Dat heb ik ook.'

'Wat wil je dan hebben?'

'Heb je geen whisky of jenever?'

'Nu, dat zal je wel zelf hebben.'

'Geen druppel in huis.'

'Dan kun je een glas vol krijgen.'

'Heb je niet meer?'

'Jawel.'

'Leen mij dan een fles, morgen krijg je er een terug.'

'Dat had je direct kunnen zeggen.'

'Het is niet voor mij, hoor.'

'Neen, dat snap ik wel.'

Hij kreeg de fles jenever, sprong in de bendie en wilde wegrijden. Maar het paard vertikte het om te draaien. Kemper sprong weer van de bendie, pakte het beest met zijn armen onder de buik vast, tilde het paard op en verplaatste het naar de goede kant. Sprong weer op de bendie, riep mij een vrolijk saluut toe en weg was-ie.

De volgende dag had ik toevallig werk in de buurt van zijn huis. Ik liep even aan. Op de voorgalerij zat zijn jongen met een *saroeng* om zijn been. Het been was flink gezwollen.

'Ben je van de *sopi* niet dronken geworden?', vroeg ik.

'Sopi?', vroeg hij verbaasd. 'Ik heb geen sopi gekregen.'

'Wat heeft mijnheer dan met je gedaan?'

'Niets.'

'Heeft hij je voet dan niet opengesneden?'

'Neen.'

'En ik heb voor jou *obat* gestuurd.'

'Dat heeft mijnheer zelf opgedronken.'

'Waar is hij nu.'

'Hij slaapt nog.'

Het was tien uur in de morgen.

Twee dagen later kreeg ik mijn fles jenever terug, met een briefje erbij: ‘Reuzedank voor de jenever, de vent is helemaal opgeknapt. De obat heeft hem schitterend geholpen.’

De baas riep mij op kantoor. Ik had geen idee wat hij van mij wilde hebben. Meestal kreeg ik de orders in de tuinen en verder kwam ik alleen bij hem om geld te halen voor de *koeli*betaling.

‘Ik liet je komen,’ begon de baas, ‘omdat ik morgen vroeg naar Batavia ga.’

Nu, dat deed hij wel niet vaak, maar aan mij vroeg hij er nooit permissie voor.

‘Ja, ik ga morgen naar Batavia om’ - hij aarzelde een beetje om verder te gaan - ‘om... oud en nieuw te vieren.’

‘Wat blief?’ vroeg ik stomverbaasd.

‘Ja, wist je dat dan niet, overmorgen is het Nieuwjaar.’

‘Nieuwjaar? En wanneer was dan Kerstmis?’

‘Verleden week,’ kwam prompt het antwoord.

‘Zo...’ Het werd me wee om het hart. De tranen schoten bijna in mijn ogen. ‘En... en u heeft er mij niets van gezegd,’ verweet ik hem.

‘Om je eerlijk te zeggen, was ik dat ook vergeten. Ik doe er al jaren lang niets meer aan,’ - hij keek op een stuk papier op zijn schrijftafel - ‘trouwens,’ ging hij vlug verder, ‘je zou er toch niets aan gehad hebben. Vrij had ik je toch niet kunnen geven, wij moeten de boel eerst afplanten.’

‘Ja, dat begrijp ik wel.’

‘Maar nu dacht ik, dat je oud en nieuw zoudt kunnen vieren.’

Ik werd een beetje vrolijker, misschien wilde de baas mij meenemen naar Batavia.

‘Graag,’ zei ik.

‘Kijk, ik dacht zo, je vraagt morgenavond Kemper om bij jou te komen, dan kunnen jullie oud en nieuw samen vieren.’

Ik kon geen woorden vinden.

‘Nu ja, ik begrijp wel,’ ging de baas voort, ‘dat Kemper geen gezelschap voor jou is, maar je doet er een heleboel goeds mee. Die man voelt zich zo uit de maatschappij gestoten. Als je hem vraagt, zal je hem een geweldig plezier doen en mij ook.’

‘Goed, ik zal hem vragen.’

De baas had niets meer te zeggen. Ik ging dus. Ik was eenentwintig jaar oud en het leven leek mij ineens ontzaglijk zwaar. Ik dacht aan de Kerstdagen in Europa, aan mijn ouders, aan mijn zuster. De hele lange weg

door, van de baas naar mijn huisje, dacht ik aan de vervlogen jaren en ik voelde mij zo oud en zo moe.

Het voetpad door het bos was glibberig, op de ontginning zakte ik tot mijn enkels in de modder. Ik zag de duizenden en duizenden plantgaten die nog beplant moesten worden, daar zal later overal een boom groeien. Het is mooi, dat je zoiets kunt, maar het kost je je jeugd, het kost je je krachten, je gezondheid, je vrolijk gemoed, je familie, je vrienden en alles en alles wat je enigszins waardevol in het leven toeschijnt.

En wat krijg je daarvoor? Vijfenzeventig gulden per maand, cash. Ik vond het al lang goed dat Kemper bij mij zou komen. Ik was zelfs een beetje blij.

Kemper nam mijn invitatie graag aan. Hij scheen er zelf van onder de indruk te zijn. Hij had toevallig zijn nuchtere dag.

Ik liet een ‘feestmaaltijd’ klaarmaken. Soep, croquetjes, gebraden kip met rijst en pannekoek. Ik trok een wit pak aan, het was wel niet zo mooi gestreken, maar het was schoon. Ik ging om vijf uur op de voorgalerij zitten om op Kemper te wachten. Het regende. Om zes uur regende het nog. Kemper kwam niet. Als hij maar niet thuis bleef. Om half zeven hield de regen op. Om acht uur kwam Kemper nog niet.

Ik probeerde een boek te lezen dat ik al een paar keer gelezen had. Het lukte niet. De tijd ging reuze langzaam. Maar er kwam niemand. Zou hij misschien een grap uithalen en pas 's nachts om twaalf uur komen? Ik besloot te wachten met eten. Om half elf was hij er nog niet. Ja, de gekke vent zal zeker om twaalf uur komen.

En het werd twaalf uur. Mijn jongen sliep op de voorgalerij. Kikkers en sprinkhanen maakten lawaai, dat was alles wat je horen kon.

Ik zat aan de tafel bij een petroleumlamp. Alleen. Zo alleen als je maar in de rimboe alleen kunt zijn. Af en toe ging ik naar de deur en keek in de duisternis of ik misschien de fakkel van Kemper kon zien. Maar Kemper kwam niet. Ik ben waarschijnlijk in slaap gevallen, want toen ik weer op mijn klok keek, was het half vier.

Vele, vele jaren later was ik in Rome. Daar zag ik een film van Charley Chaplin, de ‘Gold Rush’. Daar zat ook een man aan een feesttafel alleen, te wachten. En daar kwam ook niemand. Net als toen bij mij. Hij ging ook naar de deur om te kijken en te luisteren. Net als ik.

Kemper had het niet slecht bedoeld. Om vijf uur wilde hij al komen, maar toen regende het te hard. Toen nam hij maar een *paitje* in plaats van thee. Hij nam nog een tweede, omdat de regen niet ophield. En hij nam er nog meer. Toen hij wakker werd, toen was het al klaarlichte dag.

Een nieuwe dag en een nieuw jaar.

Kemper was geen ‘kwaaie’ kerel, hij was alleen een zwakkeling.

Een zwakkeling zoals ik er nog zovele ontmoet heb.

Bibliografie

Agárdi, Ferenc: *A nagyvilág magyar vándorai.* Budapest, Művelt Nép Tudományos és Ismeretterjesztő Kiadó 1955.
Kempelen, Béla: *Magyar nemesi családok* XI. kötet Budapest, Gellért Károly Könyvkiadó Vállalat 1932.
Breman, Jan: *Koelies, planters en koloniale politiek; het arbeidsregime op de grootlandbouwondernemingen aan Sumatra's Oostkust in het begin van de twintigste eeuw.* Derde herziene druk. Leiden, KITLV Uitgeverij [Verhandelingen 123] [Eerste druk 1987. Dordrecht/Providence, Foris].
Balázs, Dénes (szerk.): *Magyar utazók lexikona.* Budapest: Panoráma 1993.
Fehér, Rózsa: Beszélgetés egy pesti úrileánnyal. In: *Pesti Napló* 30-1-1938.
Pusztai, Gábor: De onbekende László Székely. In: *Indische Letteren* 10 (1995), p. 195-206.
Pusztai, Gábor en Praamstra, Olf: Een ‘lasterlijk geschrijf’. Kritiek en (zelf)censuur in de Nederlands-Indische literatuur; de ontvangst van László Székely's *Van oerwoud tot plantage.*’ In: *Indische Letteren* 12 (1997), p. 99-124.
Soethout, Anneke: László Székely: navolger of voorloper. In: *Indische Letteren* 7 (1992), p. 87-97.
Székely-Lulofs, Madelon: *Doekoen.* Bezorgd en ingeleid door Olf Praamstra en Gerard Termorshuizen. Leiden, KITLV Uitgeverij 2001.
Termorshuizen, Gerard: Anders gezien, andere beelden. Buitenlandse auteurs over Indië: houd ze in de buurt en koester ze. In: *Indische Letteren* 14 (1999), p. 73-78.
von Zboray, E.: *Waardebepaling van de particuliere landen Tjampea C.A.* In opdracht van de administrateuren van het Fideicommis Tjampea C.A., uitgebracht door-, administrateur van de particuliere landerijen Bodjong Gedeh en Tandjong-Oost. zj.: 1939.
von Zboray, E.: *De particuliere landerijen bewesten de Tjima noek.* door -. z.p.: 1948.
Zboray, Ernő: *Az örök nyár hazájában* (Feljegyzések Jáva szigetéről). Budapest, Világirodalom Kiadás 1924.
Zboray, Ernő: *Tizenöt év Jáva szigetén.* Budapest: Királyi Magyar Természettudomnyi Társaság 1936.

Zboray, Ernő: *Trópusi nap alatt.* Egy kivándorló élete Jáva szigetén. Budapest: Pantheon Kiadás 1939.
Zboray, Ernő: *Onder de tropenzon.* Een roman uit Java. Uit het Hongaarsch vertaald door J.L. Szobotka-Visser. Den Haag, J. Philip Kruseman.

Eindnoten:

1 ...De lezingen werden opgenomen in Indische Letteren 14: 57-104.
2 ...Termorshuizen 1999: 73-78 (voor het citaat p. 77-78).
3 ...Dat 'von' gebruikt Zboray als auteur soms wel, soms niet.
4 ...*Magyar utazók lexikona* 1993: 424.
5 ...Kempelen Béla 1932: 169.
6 ...Het was deze in Bussum woonachtige Ilona Fennema-Zboray met wie wij - dankzij onze beider lezingen over Zboray tijdens de bijeenkomst van de Werkgroep Indische Letteren op 23 januari 1998 - in contact kwamen en die ons toestemming gaf tal van documenten betr. haar broer te copiren. Daarnaast hadden wij een uitvoerig gesprek met haar. Ook de bij dit artikel afgedrukte foto's zijn afkomstig van haar. In de jaren 1935 tot 1937 bij haar broer in Indië logerend, ontmoette zij de Nederlandse advocaat Anton Fennema, met wie zij in 1938 zou trouwen. Zij was later lange tijd redactrice van het kinderblad *Kris Kras*. Ook Zboray's dochter Mady Mulder-Zboray (wonend in Amsterdam) verschafte ons waardevolle informatie.
7 ...Het blijkt min of meer uit de verslagen van de desbetreffende school: *A budapesti V. kerületi Magyar Királyi Állami Főgimnázium értesítője* az 1911-12, 1912-13, 1913-14-ik iskolaévről. Közzéteszi Jacobi Károly igazgató, Budapest 1012, 1913, 1914.
8 ...Het blijkt uit de van mevr. Fennema-Zboray verkregen documenten. Zie ook Agárdi 1955: 250.
9 ...Zboray 1924: 8.
10 ...Zboray 1924: 12-22.
11 ...Zboray 1936: 8.
12 ...Zboray 1924: 64-67 en 69-70. Wat z'n dedain t.o.v. z'n bedienden betreft, zie ook Zboray 1936: 50-54.
13 ...Het betreft hier het 'Getuigschrift' van 15 juli 1922, geschreven door de administrateur F. Schuller tot Peurum.
14 ...Zboray 1936: 150.
15 ...Zie over hem Pusztai 1995.
16 ...Zboray 1924: 116.
17 ...Een getuigschrift van 28-11-1931 maakt dat duidelijk. Zie ook Zboray 1924: 231-235.
18 ...Zboray 1936: 308.
19 ...Zo verrichtte hij in opdracht de 'waardebepaling van de particuliere landen Tjampea C.A.' Zie Zboray 1939.
20 ...In Budapest (bij vrienden of kennissen) achtergelaten wajangpoppen en Javaanse instrumenten schijnen zich in dat museum te bevinden.
21 ...Tijdens de oorlog werd de woning van z'n ouders (in Barosch) geplunderd en werden onder meer Zboray's instrumenten (wellicht deels) meegenomen door de Russen. De poppen werden in 1965 op de zolder teruggevonden en zijn waarschijnlijk geschonken aan het Volkenkundig Museum in Budapest.
22 ...De vertaalster, J.L. Szobotka-Visser, was toen en later onbekend bij de familie Zboray.
23 ...Zboray 1948.
24 ...Door een aankondiging daarvan in *Indische Letteren*, kwam de in Frankrijk wonende heer Treipl op de hoogte van onze lezingen over Zboray in januari 1998 (zie aant. 6). Daardoor

ontstond er briefcontact. Het citaat komt uit een ongedateerde - maar in de loop van februari 1998 geschreven -- brief van Treipl aan Termorshuizen.

25 ...Dat hij die stap niet eerder nam, had te maken met zijn 'nationalistische' vader die tegen een verandering van staatsburgerschap van zijn zoon een grote emotionele weerstand had.

26 ...Zie ook Soethout 1992 en Pusztai/Praamstra 1997.

27 ...Voor het eerst in 2001 in boekvorm uitgegeven. Zie de bibliografie.

28 ...Zboray 1943: 65.

29 ...Zboray 1943: 159.

30 ...Zboray 1943: 72-73.

31 ...Idem: 271.

32 ...Idem: 83

33 ...Idem: 119.

34 ...Idem: 43.

35 ...Zboray 1936: 79-81.

36 ...Beide afgedrukt in Breman 1992.

37 ...Zboray 1936: 141-143.

38 ...Zboray 1943: 85.

39 ...Zboray 1943: 191.

40 ...Zboray 1943: 91.

Luc Renders

Onder de vlag van de beschaving
Nederlandstalig proza over Kongo/Zaïre

1 Achtergrond

De Zuidelijke Nederlanden hebben afgezien van Kongo en het mandaatgebied Ruanda-Urundi, waarover de Volkerenbond in 1923 het voogdij schap van België bekrachtigde, nooit koloniale bezittingen gehad. Waarschijnlijk heeft dit te maken met het feit dat de Zuidelijke Nederlanden zelf voortdurend onder vreemde heerschappij gebukt gingen. Met de oprichting van het koninkrijk België in 1830 wordt een politieke entiteit in het leven geroepen die een zelfstandige koers kan varen en een eigen buitenlands beleid kan uitstippelen.

Reeds de eerste Belgische koning, Leopold I, koestert koloniale ambities; hij slaagt er echter niet in deze te verwezenlijken. Zijn zoon en opvolger, Leopold II, treedt met des te meer overtuiging en hardnekkigheid in de voetsporen van zijn vader. Hij volgt met grote belangstelling de gebeurtenissen op de internationale koloniale scène en documenteert er zich uitvoerig over. Vooral het koloniale model van Nederlands-Indië, in het bijzonder het cultuurstelsel, wekt zijn aandacht op.

Na enkele mislukte pogingen om in het Verre Oosten een koloniale bezitting te verwerven, richt Leopold II zijn blik op Afrika. De organisatie in 1876 van een internationale geografische conferentie te Brussel met als agendapunten:

> '...het onderdrukken van de slavenhandel in Centraal-Afrika, het vergroten van de wetenschappelijke kennis van het gebied en het brengen van beschaving naar de daar woonachtige volkeren.' (Foeken 1985: 19-20)

moet daarbij als een dekmantel voor zijn imperialistische aspiraties dienen. De conferentie besluit tot de oprichting van de Internationale Afrika Associatie, opgesplitst in een aantal Nationale Comités.

Het Belgische Nationale Comité wordt het voertuig voor de koloniale campagne van Leopold II. Tussen 1877 en 1882 zet het, via de Oostkust-route, vijf expedities naar Centraal Afrika op. De ontsluiting van het binnenland is de opdracht. De onderneming loopt echter op een totaal fiasco uit. Terzelfder tijd zijn aan Leopold II de exploten van Henry Morton Stanley niet ontgaan en hij weet hem, mede omdat de Britten weinig interesse voor Centraal Afrika laten blijken, voor zijn zaak te winnen. In 1878 aanvaardt Stanley de opdracht enkele nederzettingen langs de Kongo-rivier op te richten. Ondanks de aanwezigheid van een Franse rivaal, in de persoon van Pierre de Brazza, slaagt Stanley erin, door het afsluiten van verdragen met inlandse hoofden, de territoriale strijd in zijn voordeel te beslechten. Op de Conferentie van Berlijn in 1885, bijeengeroepen om de Afrika-koek onder de Europese mogendheden te verdelen, wordt Kongo, als privé-bezit, aan Leopold II toegewezen. Daarbij speelt de rivaliteit tussen de Europese grootmachten ongetwijfeld in het voordeel van de Belgische Koning. De Kongo Vrijstaat is geboren. De Belgische politieke en financiële wereld heeft zich in de hele aangelegenheid erg terughoudend opgesteld.

De kolonisatie van het overzeese wingewest kan beginnen. Een eerste fase in het kolonisatieproces is de aanleg van een spoorweg, een titanenwerk dat met groot verlies van mensenlevens gepaard gaat, om het bevaarbare deel van de Kongostroom met de monding te verbinden. Deze spoorlijn moet de economische exploitatie van het binnenland mogelijk maken. De inlandse bevolking wordt aan de blanke overheerser schatplichtig gemaakt en als onmondige arbeidskrachten in het economische raderwerk van de kolonie ingeschakeld. Elke vorm van tegenkanting of verzet wordt genadeloos gestraft. Als de onmenselijke behandeling van de inlandse bevolking, vooral door toedoen van de Britten, aan het licht komt, is Leopold II onder zware internationale druk in 1908 verplicht om Kongo aan België cadeau te doen.

De Belgische Staat zet het koloniale beleid van Leopold II verder. De infrastructuur wordt verder uitgebouwd, het land volledig onderworpen. Staat, Kerk en Industrie completeren elkaar. De Staat schept een administratief raamwerk en een repressief apparaat waardoor zowel de economische ontginning van de rijkdommen van Kongo als de kerstening van de zwarten vergemakkelijkt wordt. De Kerk zorgt door onderwijs en catechisatie voor scholing en domesticatie van de inlandse bevolking.

Voor beide taken is heel wat mankracht nodig. In 1889 zijn er in Kongo 175 Belgen en 255 blanken uit andere landen aanwezig. In 1908 verblijven er 3.000 Europeanen waarvan 1.700 Belgen; in 1945 is het aantal Belgen opgelopen tot 24.000 en in 1959 tot 89.000. Door deze beduidende blanke aanwezigheid ontstaat er een uitgebreid en hecht netwerk van contacten met het moederland. Bovendien wordt door een intensieve en volgehouden propaganda-veldtocht de Belgische bevolking voor de koloniale zaak gewonnen. Na de aanvankelijke terughoudendheid groeit op het thuisfront weldra, niet in het minst onder invloed van de vele missietijdschriften, een groot enthousiasme voor het beschavingsproject in Afrika. Door inzamelingen van zilverpapier, door wat kleingeld te deponeren in de knikkende negerspaarpotten die in bijna elke kleinhandelszaak te vinden zijn of door het kopen van loten van de koloniale loterij kan het beschavingswerk in Kongo daadwerkelijk ondersteund worden. De koloniale onderneming is zelf-bedruipend; de Belgische schatkist hoeft niet met financiële injecties bij te springen.

Ook op de verschillende wereldtentoonstellingen die in België plaats hebben, krijgt Kongo telkens een prominente plaats. Naast een etnografische afdeling, waardoor het publiek in staat is de gewoonten en zeden van de Afrikaan eerstehands te leren kennen, worden vooral het economisch belang van de kolonie en de vruchten van het beschavingswerk belicht.

De wereldtentoonstelling van 1958 in Brussel borduurt voort op het traditionele patroon. Ook bij deze gelegenheid wordt een inlands dorp opgericht ter educatie van de Belgische bevolking en worden de koloniale verwezenlijkingen in het Kongolees Paviljoen in het spotlicht geplaatst. Ironisch genoeg geven de ervaringen van de Afrikanen die in België voor het eerst op voet van gelijkheid met blanken behandeld worden en de onderlinge contacten van de jonge zwarte intellectuelen een sterke impuls aan het onafhankelijkheidsstreven van de Kongolese bevolking.

Op het einde van de vijftigerjaren geraakt het dekolonisatieproces in een stroomversnelling. Terwijl in oktober 1958 nog met de nodige luister de vijftigjarige overname van Kongo door de Belgische Staat gevierd

wordt, smeult het vuur van het verzet. In 1959 breekt de eerste opstand uit en daarmee is het hek van de dam. Verbijsterend snel wordt door het Belgische politieke establishment de onafhankelijkheid aan Kongo toegekend. Op 30 juni 1960 komt een even abrupt als onvoorzien einde aan de koloniale periode. Kort na de onafhankelijkheid breken hevige onlusten uit die een groot aantal blanken onder militaire begeleiding tot evacuatie dwingen. Op het einde van juli 1960 zijn er nog slechts 20.000 blanken in Kongo. Hetzelfde scenario heeft zich de laatste twee decennia opnieuw afgespeeld waardoor er nu nog slechts een minimale Belgische en Vlaamse aanwezigheid in Centraal Afrika is.

Een aanzienlijk deel van de Belgen die naar Kongo trekken, zijn Vlamingen. Van de missionarissen en missiezusters komen er zelfs 84% uit Vlaanderen. Zij begeven zich naar een kolonie waar de voertaal het Frans is; trouwens ook in België heeft tot diep in de eerste helft van de twintigste eeuw het Frans een dominante positie in het openbare leven. Een aantal onder hen voelt zich geroepen om de pen op papier te zetten. Geleidelijk ontstaat er een aanzienlijke Vlaamse literaire bedrijvigheid. Daarnaast worden er ook heel wat literaire werken in het Frans geschreven.

In 1942 wordt het tijdschrift *Band*, een algemeen tijdschrift voor Vlaams cultuurleven in Afrika, opgericht met de bedoeling de Vlaamse krachten te bundelen. Een tweede tijdschrift, *Zuiderkruis,* ziet in 1956 het licht. Het krijgt als ondertitel 'Tijdschrift voor Vlaams-Afrikaanse letterkunde'. In 1959 versmelten *Band* en *Zuiderkruis.* Vanaf juli 1960 wordt het tijdschrift met een gewijzigde opdracht in Brussel uitgegeven en tenslotte in 1963 ontbonden.

De Vlaamse koloniale letterkunde wordt ook vanuit het moederland sterk aangemoedigd. Het Davidsfonds is erg actief in Kongo en looft een 'Driejaarlijkse prijs voor Koloniale Letterkunde' uit. Deze katholieke en Vlaamsgezinde cultuurorganisatie en uitgeverij brengt heel wat Kongo-romans op de markt. Bovendien bezoeken een aantal Vlaamse schrijvers de kolonie. Uit dit bezoek wordt niet zelden inspiratie geput voor nieuw literair werk. Dit is o.a. het geval met Gerard Walschap, Karel Jonckheere, Pieter Geert Buckinx, Marcel Coole en Tone Brulin.

2 Vanuit kolonialistisch perspectief

2.1 Strekking

De westerse wereld en de Vlaamse maatschappij zijn zeker in de negentiende en grotendeels in de twintigste eeuw doordrongen van de idee van de superioriteit van de westerse cultuur. Vanuit deze optiek kunnen de contacten tussen westerling en Afrikaan niet anders dan eenzijdig zijn. Daarbij komt nog dat de zwarte reeds door zijn huidskleur in de beschavingsgeschiedenis van het Westen doorgaans als een boeman, een zwarte piet, gestigmatiseerd is.

Het is de opdracht van de blanke om de christelijke beschaving naar het donkere continent te brengen. Deze opvatting geldt als raison d'ętre van de koloniale aanwezigheid. Ze is de drijfveer achter het beleid van de burgerlijke en de geestelijke overheden en wordt als dekmantel gebruikt voor de economische uitbuiting van Kongo. Ook alle wantoestanden die het gevolg zijn van de kolonisatie, worden erdoor verontschuldigd. Zo hebben de arbeid waartoe de zwarte verplicht wordt en de onbarmhartige straffen die worden uitgedeeld alleen tot doel om hem tot meer discipline aan te sporen en zodoende op een hoger zedelijk niveau te brengen.

In de studie *Het koloniale in de literatuur* van de schrijver Sylva De Jonghe uit 1938 vertrekt deze van de volgende omschrijving:

> ‘Het koloniale is dat wat betrekking heeft tot de Kolonie, tot het wingewest, dat uitgebaat wordt door een meer gevorderd en meer beschaafd land, om door dit uitbaten die kolonie te beschaven en de bevolking op te beuren. Want, beschaving lijkt wel het eerste doel der kolonisatie. Beschaven heet scheppen van nieuwe en betere sociale toestanden en het verspreiden der grootste aller weldaden: de geestelijke orde, de kristelijke idée...’ (De Jonghe 1938: 7)

Hiermee is de teneur gezet.

Aan deze taak wordt met overgave en resultaatgericht gewerkt. In een brochure naar aanleiding van de Koloniale Dag van 1923 worden de koloniale verwezenlijkingen als volgt bewierookt:

> ‘In plaats van de anarchie waarin de Kongolese volkeren gedompeld lagen, steeds ten prooi aan burgertwist, ziekte, menseneterij en slavenhandel, heersen er thans vrede, orde,

> stelselmatige en zegevierende bestrijding der plaatselijke ziekten. Geen enkele koloniserende natie deed, op elk gebied van 's mensen bedrijvigheid, een krachtinspanning blijken welke kan vergeleken worden met deze door België verwezenlijkt.' (in Vints 1984: 54)

In de literatuur wordt voortdurend op dit thema gehamerd, zoals in het verhaal 'Baanbrekers' van M. Tollet. Het mak maken van de wildernis is een uitdaging die, ondanks de moeilijkheden en de persoonlijke opofferingen, enorme voldoening schenkt:

> 'Dat is Kongo. Moedige, wilskrachtige blanken kunnen er hun volle maat geven. Daarom ook had Verbree zijn werk lief. (Tollet s.d.: 127)'

De inhoud van de meeste werken ligt in het verlengde van de traditionele denkpatronen en verwachtingen. K. Bogers en P. Wymeersch hebben in hun studie *De Kongo in de Vlaamse fiktie- en reisverhalen* de Vlaamse Kongo-literatuur op haar kolonialistische inspiratie onderzocht. Ze geven in hun studie een overzicht van hoe de Afrikaan en Afrika in het werk van de Vlaamse auteur voorgesteld wordt. Ze gaan uit van een thematische benadering en leggen de typisch kolonialistische stereotypen en vooroordelen bloot. Achtereenvolgens komen aan bod: het land, de mensen en de uitwerking van de natuur, charme en smeerboel, de traditionele Afrikaanse maatschappij, de Afrikaanse vrouw en tenslotte de arbeid en de nieuwe kaders.

Hoewel men hen herhaaldelijk kan verwijten dat ze de citaten uit hun context rukken en daardoor een totaal vertekend beeld ophangen van de ideologische lading van de besproken werken, zijn hun conclusies doorgaans onaanvechtbaar. Ze komen tot de bevinding dat de mythe van de westerse superioriteit, met als tegenhanger de barbaarsheid van Afrika, kenmerkend is voor de Kongo-literatuur. Onwetendheid, een etnocentrische ingesteldheid en het feit dat '...de koloniale politiek en evangelisatie voor een legale wettiging zorgden voor het koloniale proces.' (Bogers en Wymeersch 1987: 138) verklaren dit kritiekloos opleggen en aanhangen van het westerse wereldbeeld.

In de literatuur wordt doorgaans het primaat van de westerse beschaving bevestigd. Het feit dat de zwarte geen geschreven traditie heeft, draagt beslist bij tot het meerderwaardigheidsgevoel van de blanke. De literatuur dient als propaganda-instrument - ook Leopold II was zich van

de invloed ervan wel degelijk bewust - en onderschraagt daardoor het kolonisatieproces. Daarenboven mag niet uit het oog verloren worden dat de Nederlandstalige Kongo-literatuur, vanwege de taal, niet voor de zwarten toegankelijk is. Het is een literatuur die in Vlaanderen, en soms in Nederland, van de drukpersen rolt en uitsluitend voor het thuispubliek bestemd is. Deze literatuur bevestigt het Nederlandstalige lezerspubliek in de gangbare eurocentrische denkpatronen.

Dit betekent echter niet dat de feiten doelbewust verdraaid worden. Het geloof in de goede zaak is zo sterk dat slechts weinigen zich vragen stellen bij of twijfelen aan de legitimiteit van het koloniale gebeuren. Het westerse superioriteitswaanbeeld gekoppeld aan de, in Europese ogen, barbaarsheid van de zwarte samenleving geeft aan het kolonialisme carte blanche. De meeste staatsambtenaren, missionarissen en kolonisten die naar Kongo trekken, zijn bezield door hun beschavingstaak. Ze zijn overtuigd van hun heilzame aanwezigheid; zij geloven rotsvast in hun ideaal en hebben er zelfs hun leven voor veil. Zeker in de beginperiode van de kolonisatie staat naar Kongo trekken zowat gelijk aan het tekenen van een doodsvonnis. Het tropische klimaat, ziekten en ontberingen maken heel wat slachtoffers. Langzamerhand verbetert de toestand natuurlijk en wordt Kongo een land met een betoverende aantrekkingskracht waar voor velen een vrij, avontuurlijk bestaan lijkt mogelijk te zijn. Dat de realiteit dikwijls veel minder rooskleurig is, leidt niet zelden tot frustratie of bittere ontgoocheling.

Tam-Tam, een bundel tropennovellen van Sylva De Jonghe schetst zowel de uitdagingen als de lokvallen van het koloniale leven. Het is een archetypisch kolonialistisch geschrift waarin de koloniaal de rol van onbegrepen held toebedeeld krijgt:

> '...een koloniaal is een miskend genie. Hij werkt en wroet dag en nacht voor de overheersching, maar bijzonder voor de beschaving van ons verachterd Congolië. Hij lijdt, en strijdt tegen alle tegenhangers, misschien wel al morrend, maar immer toch tevreden. Moedwillige negers, vijandige stammen, het doodend klimaat, de oververmoeienis, het heimwee, de ongekende liefde van een blanke gezellin, dit is zijn lot. De ziekte en de dood begluren hem. Straf, schorsing, ontslag wachten hem. Maar hij staat sterk.' (De Jonghe 1933: 68-69)

2.2 Beschaven als literair-kritische maatstaf

Ook in de literaire kritiek geldt het beschavingsideaal als een belangrijke waardemeter. A. Verthé en B. Henry, de cartografen van de Vlaams-Afrikaanse letterkunde tot 1960, brengen de thematische vernieuwing in de periode van 1908 tot 1942 in direct verband met het voortschrijdende kolonisatieproces:

> 'Door het feit zelf zouden de pennevruchten, die deze Kongolese periode als thema behandelen, niet meer louter reisbeschrijvingen blijven of dokumentaire verslagen over de eerste kontaktverrassingen met de "terra incognita", maar wel een verder uitdiepen worden van wat anderen reeds hadden opgetekend, een intenser studie van plaatselijke feiten en toestanden, bestendiger observatie en ipso facto scherper tekening van mens en milieu. Administratieve ordening, wettelijke regeling van leven en arbeid, zo van inlander als van blanke, in een atmosfeer waarin steeds hechter en dieper tuchtvolle organisatie de chaos of inlandse tyrannie van zwarte chefs vervangt, moeten onvermijdelijk hun stempel drukken op het letterkundig werk dat in deze nieuwe sfeer tot stand komt.' (Verthé en Henry 1961: 45-46)

Opvallend in deze kommentaar is de nadruk op de westerse orde die geleidelijk de primitieve wanorde vervangt, een ontwikkeling die ook in het literaire werk gereflecteerd wordt. Werken die niet binnen dit keurslijf passen, zoals *Bendsjé* (1931) van E. Tilemans worden zonder pardon gewraakt.

Bendsjé handelt over Floris Stockman die uit liefdesontgoocheling naar de tropen trekt. Daar ontmoet hij Bendsjé, die hij als 'ménagère' in huis neemt. Zij krijgen elkaar lief. Floris is om haar begaan en treedt voor haar in de bres als zij door haar clan opgeëist wordt. In dit liefdesverhaal, met de Afrikaanse gewoonten en een moordzaak als complicerende factoren, wordt de zwarte vrouw als gevoelsvol en trouw uitgebeeld. Zij krijgt een eigenwaarde die het kleurverschil onbelangrijk maakt:

> 'Hij besefte spoedig dat de menschen, ze wezen blank of zwart, minder van elkaar verschillen dan hij eerst vermoedde, dat allen gelijke begrippen hebben over recht en onrecht - allen schepselen van denzelfden Schepper.' (Tilemans 1931: 80)

Als Floris na drie jaar definitief naar België terugkeert, beseft hij dat Bendsjé aan hem gehecht is '...als de klimoprank aan den eik!' (Tilemans 1931: 154). Hij zorgt ervoor dat zij verder een zorgeloos bestaan kan leiden. Hoewel het boek als opzet heeft aan te tonen dat het samenleven met een inlandse vrouw '...niet tot ideale toestanden leidt...' (Tilemans 1931: 8) zijn de problemen die ontstaan niet het gevolg van het immorele karakter van deze relatie maar juist van de liefde die tussen Floris en Bendsjé gegroeid is. Het contrast met een werk als *Tam-Tam* van Sylva De Jonghe kan niet groter zijn. Een doorleefde liefdesverhouding over de kleurgrens heen is echter een flagrante overtreding van één van de belangrijkste koloniale taboes. Verthé en Henry etiketteren *Bendsjé* dan ook zonder verpinken als '...zedelijk defaitistisch...' (Verthé en Henry 1961: 79).

Lang na de onafhankelijkheid zal de term 'beschaving' nog als paswoord en maatstaf gebruikt worden. In de slotbeschouwing van de bloemlezing Vlaams-Afrikaans proza *De Miskraam van Moedertje Dipenda*, de titel spreekt overigens boekdelen, wordt door A. Van Hoeck, zelf schrijver van Afrika-werk, het volgende gesteld:

> 'Dat er op één decennium een duizendtal rasgenoten in de chaotische Kongorepubliek werden vermoord, verkracht, verminkt, geeft ons nog niet het recht dit land te brandmerken als de rotste plek van onze planeet, een verschroeide aarde waarop nooit de bloem van de beschaving zal bloeien.' (Van Hoeck 1968: 202)

Het onvoorwaardelijk geloof in een eurocentrisch en evolutionistisch wereldbeeld leidt onvermijdelijk tot de mythe van de beschavende kolonisatie. En dit in weerwil van het feit dat Leopold II gedwongen werd, door de openbaring van wantoestanden allerhande, om zijn privé-bezit aan de Belgische Staat over te dragen. Van deze onverkwikkelijke periode is in de Kongo-literatuur haast geen weerslag te vinden. Integendeel, volk en schrijver lijken in dit verband aan collectief geheugenverlies te lijden. De lofzang op het beschavingswerk klinkt grotendeels onverstoord doorheen de Belgische koloniale periode. Trouwens ook in heel wat geschiedeniswerken wordt dezelfde vergeetachtigheid aan de dag gelegd.

2.3 Schrijven als hobby

De koloniale literatuur is overigens in de periode voor de onafhankelijkheid van een weinig hoogstaand gehalte. Volgens Verthé is een van de hoofdredenen hiervoor:

> '...het feit dat we ons hier nog niet totaal thuisvoelen. Merk wel, we zeggen niet dat de koloniaal hier zou ontevreden of ongelukkig zijn, maar de psychologische akklimatisering is nog niet zodanig doorgevoerd, dat men totaal en algeheel menselijk zou ingeburgerd zijn.' (Verthé 1959: 117)

Nu zal het ook wel liggen aan het feit dat literatuur als een hobby, in de vrije tijd van de schrijver, beoefend wordt, terwijl ook de kneuterigheid ervan - in feite is de meeste Kongo-literatuur een verdoken vorm van streekliteratuur - niet tot heftige bezieling en dus tot literaire hoogstandjes aanleiding geeft.

Ook een ideaal van Pieter Danco, verschenen in 1896, is één van de eerste fictiewerken over Kongo. Deze novelle handelt over een liefdesgeschiedenis. Hugo is spoorwegingenieur en ongelovig; Helene, die door het lot erg beproefd is, is vastberaden om Hugo tot haar katholieke ideaal te bekeren. Het verhaal eindigt op het voorspelbare, drakerige happy-end waarbij Kongo slechts dienst doet als exotische achtergrond.

Toch zijn de verwijzingen naar het kader waarin de novelle gesitueerd is erg revelerend. Zo probeert Helene als een goede moeder aan Bomala, haar zwarte dienstmeisje, de beginselen van de beschaving en het christendom over te dragen om op die manier '...de ruwe aangeboren schors van 't kind af te slijten...' (Danco 1896: 16). Het bouwen van de spoorweg is natuurlijk het belangrijkste symbool van de beschavingsarbeid die door de blanken verricht wordt. Nochtans zijn de zwarten zelf van weinig of geen tel. Als er een opstand tegen de blanken uitbreekt, worden de Senegalese spoorwerkers zonder mededogen gedood. Het is slechts een voorbijgaand incident dat de liefdesintrige even kruidt maar verder geen belang heeft.

In 1961 verschijnt *Kongo ya lobi.* Het bevat een selectie verhalen uit het tijdschrift *Band* voor wat een jubileumuitgave had moeten worden. Het boek brengt een staalkaart van de Vlaams-Afrikaanse literatuur. De koloniale mentaliteit is er dominant in aanwezig. De boys met hun winstbejag, slinksheid en onhebbelijkheden, de stoerheid van een oude planter,

het heimwee naar het vaderland, de ondoorgrondelijkheid en naïviteit van de zwarten in contrast met de intelligentie van de Europeanen en het mysterieuze van Afrika zijn terugkerende motieven. Ook waar zwarten als hoofdpersonages fungeren is de benadering erg paternalistisch: zij werken zich telkens in nesten en moeten dan een beroep op blanken doen om hen uit hun benarde situatie te bevrijden.

Opvallend is de dubbelzinnige benadering van de zwarte cultuur en maatschappij. In verhalen als 'De oude man en het bos' van Paul Hostie, 'Drie nagels' van F. van Balder, 'Ontmoeting' van Noëlla de Roovere of 'Van een os en een ezel' van R. Putte wordt de zwarte cultuur als primitief en wreed voorgesteld. Alleen door overname van de westerse beschaving is er uitzicht op verbetering van het zwarte levenslot. Als de zwarte, verblind door het stadsleven en de blanke levensstijl, zijn dorp verlaat, bekomt hem dat echter zoals in 'De kerstnacht van Baliongo' van Bert Nacht en 'Libanda' van Walter Geerts maar slecht. Geluk, liefde en vrede vindt hij alleen in zijn zwarte dorpsgemeenschap. De verheffing van de zwarte heeft duidelijke grenzen en mag de maatschappelijke rangorde niet verstoren. De meeste prozawerken die in de koloniale periode verschijnen laten hierover niet de minste twijfel bestaan.

3 Kolonialistisch-kritisch proza

3.1 Het ideaal ontluisterd

Terwijl het overgrote deel van de Nederlandstalige Kongo-literatuur het officiële beleid van de burgelijke en kerkelijke overheden onderschraagt en de economische exploitatie als een vorm van ontwikkelingshulp beschouwt, bestaat er, doorheen het hele koloniale tijdperk, een verbazend mondige kolonialistisch-kritische stroming. Deze tegenstem heeft twee, wezenlijk verschillende, manifestatievormen. Aan de ene kant is er het literaire werk dat kritische geluiden laat horen zonder om daarbij de fundamenten waarop het koloniale denkkader berust op te blazen. Niet het einddoel staat ter discussie, wel de manier waarop aan de weg getimmerd wordt. De betrokken schrijvers kunnen zich volledig vereenzelvigen met de noodzaak om de beschaving naar Afrika uit te dragen maar zij hebben ernstige bezwaren tegen de manier waarop dat gebeurt.

Aan de andere kant zijn er schrijvers die een radicaal antikolonialistisch standpunt innemen door de kolonisatie als dusdanig te ver-

werpen. De blanke kan geen rechten op Afrika laten gelden; de beschavingsroep is slechts een holle slogan die door de realiteit volledig ontkracht wordt. De auteurs die tot deze strekking behoren, nemen geen vrede met beleidsaanpassingen; voor hen is de kolonisatie op zichzelf totaal onaanvaardbaar of zinloos.

Reeds in de pre-koloniale periode zijn er kritische geluiden hoorbaar. A. Maes neemt als wetenschapper deel aan de eerste Belgische expeditie met als opdracht een post te stichten aan het Tanganikameer. Hij zal zijn doel niet bereiken. In Zanzibar overlijdt hij aan de gevolgen van een zonneslag. Hij is 23 jaar. De brieven over zijn reis worden verzameld en uitgegeven in 1879 onder de titel *Reis naar Midden-Afrika.*

In dit reisverslag in briefvorm maakt Maes zich reeds bedenkingen bij de blanke aanwezigheid in Afrika. Zijn medeleven met het lot van de zwarten komt herhaaldelijk tot uiting. Hij bekijkt zijn omgeving niet uitsluitend door Europese ogen maar stelt zich op het standpunt van de zwarten:

> ‘En wat zijne weinige ingenomenheid voor de blanken aangaat, dit komt hieruit voort, dat hij ze aanschouwt als lieden, die het maar op het geld hebben en hem doen werken om hunne begeerten te voldoen. Indien de blanken er geen belang in vonden om den neger zoo dom te laten, als hij is, zou deze zeker veel spoediger beschaafd zijn.’ (Maes 1879: 165)

De kritiek van Maes typeert hem als een fijngevoelig wetenschapper die openstaat voor zijn medemens. Hij verwoordt herhaaldelijk ideeën die van veel inzicht en luciditeit getuigen maar die in zijn tijd weinig weerklank vinden.

In de voetsporen van de baanbrekers volgen de missionarissen. Zij zijn er zich terdege van bewust dat kennis van de Afrikaanse culturen en talen onontbeerlijk is om met enige kans op slagen de kersteningsarbeid aan te vatten. Dit brengt een aantal missionarissen ertoe om de zwarte talen te bestuderen en etnografische studies uit te werken.

De studie van de zwarte culturen leidt vanzelfsprekend tot meer inzicht in en tot een andere ingesteldheid tegenover de Afrikaan. Vooral het werk *Bantoe-filosofie* (1946) van Placied Tempels, waarin hij voortbouwt op de inzichten van een aantal Afrocentrische voorgangers, heeft een grote invloed. Tempels schetst niet alleen een indringend beeld van de

denkwereld van de Afrikaan maar stelt tevens dat het christendom zich aan de zwarte cultuur moet aanpassen en niet omgekeerd.

Het is niet verwonderlijk dat in een aantal literaire geschriften van missionarissen zwarten een centrale plaats innemen. Waar *Het zwarte leven van Mabumba* (1935) van A. Verreet nog op strak paternalistische leest geschoeid is, typeert de doorvoelde inleving in de problematiek van de Afrikaan het werk van Alfons Walschap. De innerlijke strijd van de zwarte, die om christen te worden zijn eigen tradities moet verloochenen, vormt in 'Longwanu de smid' de kern van het verhaal. Uiteindelijk bekeert Longwanu zich maar het voorafgaande conflict maakt zijn beslissing toch heel wat geloofwaardiger.

Bij Jac. Bergeyck, die tegen het einde van de koloniale periode zijn eerste werken publiceert, bereikt de belangstelling voor de Afrikaanse cultuur een hoogtepunt. In 1959 verschijnt de novelle *Het onzekere hart* waarin Bergeyck een conflictsituatie binnen een polygaam huwelijk schetst. Het optreden van de personages weet Bergeyck vanuit hun achtergrond bijzonder overtuigend te verklaren. Ook in zijn latere romans situeert Bergeyck de zwarte steeds binnen zijn culturele tradities. Het is slechts vanuit een inzicht in zijn leefwereld dat het optreden van de Afrikaan kan worden begrepen.

Uit het literaire werk van Jac. Bergeyck en van andere missionarissen blijkt onmiskenbaar dat zij figuren waren:

> '...die na een leven van jarenlange ontberingen en keihard werk als ziekenverzorger - bemiddelaar - raadgever, de taal geleerd hadden van de gemeenschap waarin ze verbleven en een oprechte belangstelling koesterden voor de culturele uitingen die zij observeerden en die hen tot nadenken stemden over hun eigen rol, hun invloed en over de cultuur waarin ze zelf opgegroeid waren. Hun denkbeelden weken niet zelden af van wat hier in België gedacht werd rond de Afrikaanse religies.' (De Sterck 1985b: 14)

Natuurlijk zijn de missionarissen niet de enigen om zich open te stellen voor Afrika. Ook bestuursambtenaren en kolonisten sluiten zich niet van hun omgeving af. De confrontatie met Afrika betrekt hen in een onbekende, fascinerende wereld die hun werk ingrijpend beïnvloedt. Maar het zijn toch vooral bezoekers uit België die zich kritisch opstellen en beleidsaanpassingen bepleiten.

Blanke boeien, een roman van Jan Schoup uit 1934, handelt over een fundamentele tegenstelling tussen blanke belangen. Centraal staat het conflict tussen de plaatselijke bestuurder van de mijnconcessie en missionaris Versteeg. Door de mijnmaatschappij en haar vertegenwoordigers worden de zwarten ongestraft uitgebuit. Pater Versteeg ziet daarin een ernstige bedreiging voor zijn missiewerk. Hij vreest een opstand van de zwarte bevolking tegen de blanke tirannie maar hij is machteloos om in de praktijken van de mijnmaatschappij verandering te brengen. Ontgoocheld vraagt hij zijn overplaatsing naar een ander werkterrein, waar nog geen andere blanken aanwezig zijn. Daar verliest hij het leven.

De roman is een felle aanklacht tegen de mijnmaatschappijen, de plaatselijke en de Belgische autoriteiten die door hun barbaars optreden het beschavingswerk van de missionarissen volledig ondermijnen. Tegenover de wraakroepende houding van de overheid kan de missionaris slechts zijn inzet en geloof plaatsen. De strijd is te ongelijk en wordt in het voordeel van de mijnmaatschappij beslist. Hoewel Pater Versteegs arbeid geen vruchten oplevert en hijzelf door twijfel overmand wordt, blijft toch de noodzaak van het uitdragen van de christelijke beschaving overeind staan. De zwarte heeft nog niet het ontwikkelingspeil van de blanke bereikt. Zijn minder ontwikkelde staat neemt niet weg dat hij een menswaardige behandeling verdient.

Een ander bezoeker is Gerard Walschap, de broer van Alfons. Naar aanleiding van zijn bezoek in 1952 schrijft hij zijn befaamde *Oproer in Kongo.* De roman brengt een dwarsdoorsnede van de koloniale maatschappij met de rijke plantagehouder, de missionaris en de zwarte évolué als belangrijkste gesprekspartners. Elk is in de mogelijkheid zijn eigen zaak te verdedigen. De zwarte opstand loopt op een sisser af maar de onderlinge verhoudingen zijn ingrijpend gewijzigd. De uitbuiting van Kongo wordt afgewezen. De plantagehouder moet naar België terugkeren. Zijn plaats wordt ingenomen door zijn zoon die in een nieuwe aanpak gelooft. Johannes, de évolué, wordt bevorderd tot hoofd van het personeel.

Walschap klaagt met dit werk niet zozeer de kolonisatie zelf aan maar eerder de manier waarop ze gebeurt. Met een omschikking van de verhoudingen en vooral met de erkenning van zijn menselijkheid lijkt de zwarte meer dan tevreden te zijn. Dat een andere houding dringend nodig is, is het duidelijke signaal dat de schrijver de lezer meegeeft. Het beschavingswerk moet blijven doorgaan, maar moet, zoals uit het voorbeeld van Zuster Imelda blijkt, met totale overgave gebeuren en door liefde

geïnspireerd zijn. Hoewel het boek de discussie over de kolonisatie centraal stelt, bevestigt het uitdrukkelijk de meerwaarde van de westerse beschaving. De oproep tot een kolonisatie 'met een menselijk gelaat' tast immers de machtsverhoudingen niet wezenlijk aan.

De literaire werken die de kolonisatie kritisch onder de loep nemen, pleiten voor een andere aanpak die stoelt op de aanvaarding van de Afrikaan als mens met inachtname van zijn culturele achtergrond en identiteit. Dit houdt niet in dat alle eurocentrische trekken verdwijnen maar wel dat een aantal schrijvers dieper tot Afrika probeert door te dringen. Toch blijft het beschavingsideaal gehandhaafd omdat het berust op een onvoorwaardelijk geloof in de superioriteit van het Westen.

3.2 De mythe ontmaskerd

Naast de kritiek op de kolonisatie van de beschavingsidealisten, is er doorheen het hele koloniale tijdperk ook een uitgesproken anti-kolonialistische strekking in de Kongo-literatuur aanwezig. In Cyriel Buysses satirische *Verslagen over den Gemeenteraad van Nevele*, door hemzelf in vlugschriftvorm verspreid, worden de zittingen van 9 april 1885 en van juni 1886 gewijd aan Kongo. Op de eerste zitting wil de gemeenteraad een boodschap van gelukwensen aan Leopold II sturen ter gelegenheid van zijn benoeming als '...koning van de nieuw gemaak afrikaansch land: de Congo.' (Buysse 1974: 987). De gemeenteraad doet dat niet als een blijk van ondersteuning want Kongo betekent in hun ogen niets, maar om de koning goedgunstig te stemmen en zo voor de partij voordeel te halen. Het beschavingsargument wordt door de politici van bij de aanvang van de kolonisatie reeds als drogreden gebruikt om het najagen van eigenbelang te verdoezelen.

Ook op de volgende zitting waarop Kongo ter sprake komt, is het partijbelang doorslaggevend. De katholieken hebben de verkiezingen gewonnen maar nu moeten ze de partijkas dringend spijzen. Het stichten van de kolonie 'Nieuw-Ossenland' in Kongo lijkt het ideale middel om zich van de liberale tegenstrever te ontdoen en het kastekort aan te zuiveren. De redenen voor de kolonisatie en de discussie in de gemeenteraad hebben een volstrekt absurd karakter. Buysse lijkt daarmee aan te geven dat het bekrompen België eerst zichzelf zou moeten ontwikkelen vooraleer het zich imperialistische ambities kan veroorloven.

In *De zwarte kost*, een novelle uit 1898, werkt Cyriel Buysse dezelfde problematiek verder uit. De hoofdfiguur, Fortuné Massijn, kan zich in Akspoele niet waarmaken. Nadat het bezoek van twee zwarten aan zijn dorp op een totale mislukking is uitgelopen, raakt hij, na het lezen van een aantal reisverhalen, zo in de ban van Kongo dat hij besluit ernaartoe te trekken.

Meteen verwerft hij aanzienlijk prestige in zijn gemeenschap. Zelfs de notabelen, die eerst hevige kritiek hadden op het koloniale beleid van Leopold II, betuigen Massijn nu alle eer. Als Massijn vertrekt, komt hij spoedig tot het besef dat het beschavingswerk dat hij dacht te kunnen verrichten een begoocheling is omdat de beschaving die de blanke naar Kongo wil uitdragen niet meer dan een laagje vernis blijkt te zijn. Trouwens, Askpoele verschilt op dit vlak niet echt van Kongo.

Uiteindelijk verliest Massijn zijn normbesef en gaat hij aan ‘de zwarte kost’, d.w.z. het samenleven met een zwarte vrouw, ten onder. Alles wat er ten slotte van zijn koloniaal avontuur overblijft zijn enkele trofeeën in de huizen van de notabelen van Akspoele waaraan nauwelijks aandacht geschonken wordt; het is een magere oogst voor al de moeite. Het leven in de dorpsgemeenschap gaat gewoon verder alsof er niets gebeurd is.

In Buysses novelle wordt de koloniale propaganda die speelt op de exotische aantrekkingskracht van Kongo, het avontuur en het beschavingsideaal scherp op de korrel genomen. Ook de motieven van de kolonialen worden ontmaskerd: zij worden gedreven door persoonlijke eerzucht en allerminst door menslievendheid. Voor de kolonisatie van Kongo goed en wel begonnen is, wordt het failliet ervan door Buysse reeds voorspeld.

Buysse publiceert zijn novelle in 1898. In datzelfde jaar trekt Henri van Booven in dienst van een Nederlandse handelsmaatschappij naar Kongo. In zijn roman *Tropenwee* uit 1904 getuigt hij van de verschrikkingen die de blanken in Afrika te wachten staan.

Tropenwee beschrijft de reis van een zekere Jules naar Kongo. Naarmate hij de tropen nadert en de hitte toeneemt, groeit zijn onbehagen. Eens in Kongo aangeland, stuurt zijn chef hem, tegen de afspraken in, onmiddellijk naar het binnenland. Onderweg wordt hij echter zo door malaria en dysenterie aangetast dat hij gedwongen is om onverwijld naar Nederland terug te keren. De middenmoot van het boek wordt in beslag genomen door de koortsdromen van de hoofdfiguur. De tweede helft beschrijft de helse terugtocht. Slechts naarmate Jules dichter bij het

Noorden komt, voelt hij zich herleven. Kongo heeft hem alleen maar miserie gebracht.

Tropenwee is de beschrijving van een helletocht. De schrijver munt uit in de evocatie van Jules' kwellende ervaring van zijn Kongoreis. Jules voelt Afrika als een bedreiging aan. In tegenstelling tot Nederland maken de natuur, de hitte, de insekten en de stormen er het leven ondraaglijk. Het feit dat hij voortdurend op reis is, geeft aan het gevoel van vervreemding een concrete gestalte.

Merkwaardig is dat op geen enkele manier de aanwezigheid van de blanke in Afrika gewettigd wordt. Van een beschavingsopdracht is nergens sprake. Alleen mercantiele belangen lijken de aanwezigheid van de blanken in Afrika te inspireren. Over de Nederlandse handelsmaatschappij waarbij Jules in dienst is, wordt geen goed woord gerept:

> 'Het was alles bedriegerij, alles leugen en bedrog. Was er iets aan te doen geweest? Opspelen, standjes maken bij den hoofd-inspecteur? Dat gaf niets. Dat kon alleen kans geven op weinig promotie. Hard werken maar en plicht doen, plicht-dier, plichtschoft zijn en mee bedriegen ten bate van de vennootschap en ten eigen bate. Op die manier ging alle moois weg. De natuur werd er zelfs dor van, hinderlijk alleen nog maar, meer dan hinderlijk. En de zwarten, dat was het zwarte vee waartegen je hard moest zijn, stug, wreed; die moest je onder den duim houden, zorgen, dat ze je niet bestalen. Met goede woorden? O! Neen! Met beestachtige hardheid en met veel ransel. Ja, zeker, beul moest je ten slotte ook nog worden, je medemenschen ten-bloede slaan met gedroogde nijlpaardenhuid, van die harde, lange, vuil-gele stokken waarmee je een slag geven kon, die heele spierbundels stuk rukte .... De aandeelen stonden ver boven pari, en boven pari zouden ze blijven. Je had je verkocht, dus plicht-dier, plicht-schurk! Plicht-beul! En alle winsten voor de Vennootschap!.....' (Van Booven s.d.: 118-119)

Tropenwee is een aanklacht tegen de verdoezeling van de ellende, de ziekten, de hebzucht, de onmenselijkheid en vooral van de dodelijke slachtoffers die de ontginning van de tropen met zich brengt. Het motto 'Cinq jeunes Hollandais arrivés à Kinchassa au moment de mon départ de Brazzaville, étaient morts à mon arrivée.' (Vijf jonge Nederlanders, die te

Kinshasa aankwamen bij mijn vertrek uit Brazzaville, waren dood bij mijn terugkeer.) laat aan duidelijkheid niets te wensen over.

Zoals bij Buysse figureren in *Tropenwee* de zwarten slechts in de marge van het verhaal. Hoewel zij, parallel met Buysse, in een iets positiever licht geplaatst worden, vormen zij geen tegengewicht tot de verdorvenheid van de blanke. Van Booven houdt de Afrikaan en de Afrikaanse samenleving in geen geval als een ideaalbeeld voor. Hij maakt het proces van de blanke aanwezigheid in Afrika vanuit blank perspectief. Omwille van de onaangepastheid van de blanke aan Afrika wijst Van Booven elke vorm van aanwezigheid in Afrika resoluut af. Europa heeft Afrika niets anders te bieden dan schraapzucht, Afrika Europa niets meer dan ziekte en dood. Deze ontnuchterende vaststelling laat voor koloniaal triomfalisme hoegenaamd geen ruimte en haalt het alibi voor de koloniale inmenging in Afrika volledig onderuit.

Tropenwee is een hallucinant werk dat van de mythe van een aards paradijs en van de bevruchtende aanwezigheid van de blanke in Afrika niets overeind laat. Het boek kent erg veel bijval en wordt herhaaldelijk herdrukt.

René Poortmans neemt in de jaren dertig de anti-kolonialistische draad weer op. Zijn *Moeder ik sterf* (1937) is een ongemeen scherpe aanval op de uitzuiging en de verknechting van de zwarten vooral onder impuls van de mijnmaatschappijen. Fred Monsen is met beschavingsidealen naar de kolonie vertrokken maar wordt langzamerhand vastgezogen in het koloniale web. Hij takelt volledig af hoewel hij nog enig meegevoel met de zwarten heeft en zich bewust blijft van het hypocriete karakter van de kolonisatie.

De tropen lijken de blanken in zo'n mate aan te tasten dat ze er hun moraliteitsgevoel bij verliezen. ‘De Congo is een dier. Het vreet alle krachten aan.’ (Poortmans s.d.: 224) en ‘Allen gaan we onder.’ (Poortmans s.d.: 202) klinkt het als een refrein doorheen het boek.

De koloniaal lijkt zijn onvrede alleen op de Afrikaan te kunnen koelen. De zwarten worden onmenselijk behandeld. De mijnbouwmaatschappijen eisen steeds meer arbeidskrachten op met de ontvolking van het platteland als onvermijdelijk gevolg. Niemand stoort zich daaraan. Integendeel, de administratie steekt al te graag een helpende hand toe. De officiële verantwoording voor de opeising van zwarte arbeidskrachten is trouwens dat de arbeidsethiek aan de zwarte moet worden bijgebracht.

Tegen deze misstanden reageren noch Monsen noch de andere kolonialen. Zich verzetten zou niets opleveren en alleen maar leiden tot repri-

mandes en ontslag. Er rest Monsen niets anders dan mee te werken. Deze houding ontmaskert finaal de mythe van de beschavende kolonisatie in Afrika. De zwarten staan machteloos tegenover de blanke overmacht; zij kunnen zich slechts in lijdzaamheid hullen. De woorden van de titel 'Moeder ik sterf' worden door een zwarte uitgesproken en vertolken het lot van Kongo. Hoewel enkele Afrikanen hun waardigheid behouden, worden ze toch ook niet als edele barbaren voorgesteld. Ze treden onderling even harteloos en wreedaardig als de blanken op.

In deze zowel voor blanken en zwarten uiterst negatieve benadering klinken luide echo's van Buysse door. Voor de mens lijkt het er slechts op aan te komen om macht te verwerven en vanuit zijn machtspositie zijn medemens zonder de minste scrupules uit te buiten. Van het beschavingsideaal wordt niets heel gelaten. De hypocrisie, ook in de manier waarop in de officiële stukken de waarheid geweld wordt aangedaan, en de meedogenloze uitbuiting gekoppeld aan het lijden van de zwarte bevolking worden krachtig veroordeeld. Van de mens is niets goeds te verwachten. Het boek geeft daardoor gestalte aan een grenzeloos pessimisme:

> 'Men zwerft van Europa naar een post; en van den dooden post in de hitte naar het doode, steenen Europa. Verloren aan beide kanten.' (Poortmans s.d.: 224)

Hoewel '...dezelfde stof die Multatuli groot maakte.' (Verthé en Henry 1961: 77) erin verwerkt is, bezit de roman niet voldoende evocatieve kracht om een literair meesterwerk te zijn.

In 1959 verschijnt *De nikkers* van Piet van Aken. Deze roman heeft de districts-administrateur Meersman als hoofdpersoon. In de ik-persoon doet hij het relaas van een zwarte stakingsactie. Het gebeuren rondom de staking is echter belangrijker dan de staking zelf. Daardoor krijgt de staking een bijna incidenteel karakter. De blanken bekommeren zich niet om de zwarten, maar zijn des te meer begaan met het beschermen van hun privileges en het handhaven van hun positie. Deze focusverschuiving van het centrale verhaalgegeven naar het perifere gebeuren is een illustratie van het koloniale beleid zelf: ook dat maakt het lot van de Afrikaan volledig ondergeschikt aan het blanke eigenbelang.

De onderlinge vetes en afrekeningen, meer bepaald tussen gouverneur Clausen en Meersman, komen op de voorgrond te staan. Van die tweestrijd zijn de zwarten het slachtoffer. De staking wordt bloedig neergeslagen waarna Clausen en zijn vrouw in een represaille-aanval gedood

worden. Voor Meersman gaat het leven gewoon verder: ‘Het was een dag als alle andere.’ (Van Aken 1959: 143).

Meersman laat zich kennen als een cynicus, die ongenadig de zwakheden van zowel blank als zwart blootlegt. Terwijl hij echter het machtsvertoon van de gezagsdragers als arrivisme doorprikt, misbruikt hij zijn eigen positie als platform voor persoonlijke wraakneming. Een hemelbestormer als Max Havelaar is hij niet, daarvoor is hij al te gecompromitteerd. Niet alleen Meersman maar alle blanken maken zich schuldig aan machtsmisbruik. De mijnmaatschappij heeft geen oor naar de looneisen van de zwarten en de missie stuurt ongewenste elementen zonder vorm van proces naar strafkampen. Het zijn vormen van onderdrukking die Meersman als totaal ineffectief en zelfs als tegenproduktief beoordeelt maar waaraan hij als ambtenaar uit zelfbehoud moet meewerken.

De nikkers stelt de koloniale situatie als een vorm van machtsmisbruik voor waarbij de sterkere zonder mededogen de zwakkere onderdrukt. Het feit dat het verhaal zich in de Tweede Wereldoorlog afspeelt, versterkt ongetwijfeld nog dit effect. De blanke is de verkrachter van Afrika. Hij is een machtswellusteling met alleen zijn eigenbelang als drijfveer.

Ondanks het feit dat het boek eindigt met de bevestiging van de status-quo, is er nochtans de suggestie dat de huidige toestand niet zal blijven duren. De passiviteit van de Afrikaan is niet te wijten aan onderdanigheid maar wel aan onmacht en verachting. De scène waarin Cathérine, een kleurlinge waarop hij verliefd is, op Meersman spuwt omdat zij hem ziet als de vertegenwoordiger van het blanke machtsapparaat, illustreert deze onderhuidse spanning die tot een uitbarsting moet leiden.

Uit *De nikkers* spreekt dezelfde pessimistische visie op de mens als uit *De zwarte kost* van Cyriel Buysse en *Moeder ik sterf* van René Poortmans. Het beeld dat Buysse, Poortmans en Van Aken van de mens schetsen, is erg negatief. De mens wordt gedreven door weinig eerbare motieven zodat deze romans een illustratie zijn van het homo homini lupus motief.

In de werken die de legitimiteit van de kolonisatie volledig ondermijnen valt de klemtoon niet op de kolonisatiemethoden of op culturele verschillen zoals bij de beschavingsidealisten maar op de mens zelf. De Europese kolonisatie van Afrika wordt niet afgewezen omdat de zwarte een edeler mens zou zijn of uit waardering voor de zwarte culturen maar omdat de blanke aan Afrika niets te bieden heeft. Het zijn dan ook slechts

blanken die in deze werken centraal staan. Zij worden niet gestuwd door idealisme maar door hebzucht en eigenbelang. Van de beschavingsopdracht komt niets terecht of is er hoegenaamd geen sprake. Hierdoor verliest de kolonisatie elke morele verantwoording en ethische grondslag. In deze werken illustreert het kolonialisme de verdorvenheid van de mens. Als de bovenlaag afgeschild is, komt een niets ontziend, kwaadaardig wezen te voorschijn.

Doorheen de Nederlandstalige Kongo-literatuur vloeit een sterke kolonialistisch-kritische stroming. Naast de schrijvers die uit beschavings-idealistische overwegingen van binnenuit kritiek leveren op de gebruikte kolonisatiemethoden, wordt in een aantal romans de kolonisatiemythe totaal ontkracht. En dit niet op basis van de feilbaarheid van de mens maar omwille van de inherente boosaardigheid van de menselijke natuur. De machteloosheid van de hoofdfiguren - de status-quo blijft steeds gehandhaafd - is dan ook bijzonder tekenend. Niets is er ten goede veranderd. Integendeel, de hoofdfiguren hebben hun illusies en idealisme verloren. Zij zijn als alle anderen.

Op onrecht kan, zoals Multatuli doet, met heftige verontwaardiging gereageerd worden. Kan aan de vaststelling dat de mens door en door verrot is iets anders gedaan worden dan ze te verwoorden? Slechts het feit dat de schrijver er niet het zwijgen toe doet, zou als het enige, maar uiterst zwakke, hoopvolle signaal kunnen worden geïnterpreteerd. Schrijven is dan een gebaar als het spuwen van Cathérine uit *De nikkers*: een uitdrukking van volstrekte machteloosheid die er echter geen enkele twijfel over laat bestaan hoe de betrokkene zich voelt.

4 De post-koloniale periode

4.1 Het trauma van de dipenda

Met het strijken van de Belgische vlag midden 1960 begint onvermijdelijk een nieuwe bedeling. Het koloniale tijdperk is opgedoekt. De periode na de onafhankelijkheid is voor de Vlaams-Afrikaanse roman een bloeitijd:

> ‘De kongolese onafhankelijkheid van 1960 heeft het Vlaams-Afrikaanse proza een onverwachte impuls gegeven en het opgetild van folkloristische reportage tot authentieke romankunst.

> De bijdrage van de koloniale auteurs tot de hedendaagse Nederlandse letteren is een feit. Zij mag niet onderschat worden maar ook niet overschat.' (Van Hoeck 1989: 88-89)

De Nederlandstalige Kongo-literatuur ondergaat een ingrijpende gedaanteverandering. De 'dipenda', de onafhankelijkheid, betekent een ommekeer van alle zo lang aangekleefde waarden en sleept de onvermijdelijke trauma's in het kielzog. Jef Geeraerts groeit natuurlijk uit tot dé Vlaamse Kongo-auteur bij uitstek, die door zijn virtuoze schrijfstijl en de controversiële benadering van zijn materie tot het grote publiek weet door te dringen.

In een thema-nummer van het tijdschrift *Vlaanderen* over de Afrika-roman in Vlaanderen wordt de bloeiperiode van de post-koloniale letterkunde onder de loep genomen. Het nummer biedt een overzicht van de belangrijkste inhoudelijke en stilistische kenmerken van het post-koloniale Afrika-proza. Achtereenvolgens komen aan bod: het ontstaan van de post-koloniale roman 1959-1970; het beeld van de Afrikaanse culturen, van de zwarte vrouw en van de évolué in de Afrika-roman; spreekstijl en stijlexperimenten en tenslotte de jeugdliteratuur.

Het aanbreken van de post-koloniale periode betekent niet meteen dat alle werken die nu geschreven worden ook de nieuwe realiteit weergeven. In romans als *Mijn vriend Sebastiaan* (1961) van A. Van Hoeck en *En elke dag rees weer de zon* van Jan van den Weghe, een avonturenroman in 1955 geschreven maar eerst in 1963 gepubliceerd, is nog geen weerslag van de veranderde machtsverhoudingen te vinden.

De onlusten die rond de onafhankelijkheid uitbreken laten de schrijversgeesten niet onberoerd. Ze vormen het onderwerp van een heel aantal reportages en factuele verslagen terwijl ze ook in de fictieliteratuur uitgebreid behandeld worden. *Djiki-Djiki* (1972) van Jan van den Weghe, *Zonen van Cham* (1964) van A. Claeys, *De rode aarde die aan onze harten kleeft* (1962) van Daisy Ver Boven en *Ik blanke kaffer* (1970) van Paul Brondeel zijn slechts een greep uit een veelheid van titels die op de onafhankelijkheidsperikelen geïnspireerd zijn of deze als achtergrond hebben.

Van een onbevangen kijk is echter geen sprake. De meeste auteurs hebben zelf de verschrikkingen die de onafhankelijkheid met zich bracht aan den lijve ondervonden. Het gevolg is dat heel wat werken de zwarten in een ongunstig licht plaatsen terwijl de blanken als onschuldige en weerloze slachtoffers van rauwe rassenhaat worden voorgesteld. Het

zwart-wit contrast uit de koloniale periode behoudt in het post-koloniale proza dikwijls dezelfde scherpe aflijning.

De blanke kolonisator heeft het deksel op de neus gekregen. De Afrikaan neemt het beheer van zijn land in eigen handen. Het beschavingswerk dat de blanken in Kongo verricht hebben, lijkt erg weinig vrucht te hebben opgeleverd. De roman *Zonen van Cham* van André Claeys speelt zich rond de onafhankelijkheid af. Van der Smissen is het nieuwe hoofd van de gevangenis te Dembele. Hij behandelt de gevangenen als een goede vader en wordt door hen en zijn ondergeschikten bijzonder gewaardeerd. De kinderlijkheid en naïviteit van de zwarte staat tegenover de wijsheid en barmhartigheid van de blanke. Het baart dan ook geen verwondering dat de blanken van mening zijn dat de onafhankelijkheid veel te vroeg komt. De wreedaardige ontsporingen na de onafhankelijkheidsroes geven hen gelijk. De gruwelijkheden zijn onbeschrijflijk. Tijdens zijn vlucht schiet de in het nauw gedreven Van der Smissen zelf zijn vrouw dood eerder dan haar in de handen van een zwarte moordenaarsbende te laten vallen. Hijzelf laat ook het leven. Het enige lichtpunt is een zwarte die zijn jongste dochter in bescherming neemt en uit de klauwen van de barbaren redt. De zwarten zijn inderdaad de zonen van cham. Betekenisvol is ook dat het precies de évolués zijn die zich aan de grootste misdrijven schuldig maken. Zij zijn de machtswellustelingen die hun primitieve medemensen voortdurend om de tuin leiden, uitbuiten en opruien.

Het gewelddadige onafhankelijkheidsproces confronteert de blanke met de mislukking van de kolonisatiepolitiek en van de beschavingszending en verplicht hem tot bezinning. Het zelfonderzoek dat door de onafhankelijkheid losgeweekt wordt, kan treffend geïllustreerd worden aan de hand van *Die tijd is nu voorbij* van Raf van de Linde. Deze roman is volgens de auteur '...geen pleidooi om gelijk, maar een levend relaas van wederzijds begrip en onbegrip, de weergave van een stuiptrekking.' (Van de Linde 1963: Voorwoord). Belangrijk in dit werk is de tweekantige benadering van de Kongo- en missioneringsproblematiek waarbij ook de zienswijze van de zwarte aan bod komt. De gebeurtenissen vinden rond de onafhankelijkheid plaats en eindigen met de vlucht van pater Thieu die beseft dat hij niet naar Kongo zal kunnen terugkeren.

Pater Thieu reageert nog erg paternalistisch. Uit zijn houding blijkt zijn onvermogen om de zwarte te begrijpen. Datzelfde onbegrip kenmerkt ook de zwarten. De auteur brengt dit wederzijds misverstand vanuit het blanke perspectief van pater Thieu scherp in beeld. Interessant is het werk boven-

dien omdat het onomwonden de teloorgang van de blanke beschaving en van de kerstening van Kongo vaststelt.

4.2 De botsing van culturen

Er doet zich een ingrijpende verschuiving voor in de thematiek die de Nederlandstalige Kongo-literatuur behandelt. De algemeengeldigheid van het westerse waardensysteem wordt onderzocht terwijl ook de problematiek rondom acculturatie uitdrukkelijk aan de orde komt. De kolonisatie die eerst zo vanzelfsprekend was, wordt na de mislukking ervan aan een kritische analyse onderworpen.

Niet altijd worden nieuwe antwoorden gegeven. In het verhaal 'De inlandse schoolmeester' uit *Kinderen van Kongo* van Jan van den Weghe staat de botsing tussen Europa en Afrika op de voorgrond. Het verhaal speelt zich in 1958 af. Een zwart onderwijzer raakt, tegen beter weten in, betrokken bij de opstand tegen de blanken. Slechts na lang aarzelen, waarbij zijn gebrek aan inzicht en wilskracht zijn kinderlijkheid demonstreert, keert hij zich tegen de samenzweerders. Het ideologische zwaartepunt van het verhaal is de toespraak van het blanke schoolhoofd ter gelegenheid van de vijftigjarige viering van de machtsovername door België. Hierin legt deze zijn politieke kaarten op tafel. Zwart en blank moeten samenwerken om een nieuwe toekomst voor Kongo op te bouwen. Door de geleverde arbeid kunnen de blanken immers bepaalde rechten op Kongo laten gelden:

> 'En niet alleen een recht, maar ook een heilige plicht om de taak, die zij begonnen zijn, tot een goed einde te brengen. Door hun werk hebben de blanken Kongo administratief, economisch en politiek uit de grond gestampt. Kongo bestond eenvoudig niet. De blanken hebben Kongo gemaakt. Destijds bestond hier geen machtige staat. Er was geen natie. Er was geen beschaving.' (Van den Weghe 1965: 36)

Ook Jac. Bergeyck laat zich met dezelfde problematiek in. Zijn invalshoek is echter een totaal andere. *Een tuin die niet van Eden was* beschrijft de vriendschapsband tussen een blanke en een zwarte vrouw. Ondanks de grote cultuurverschillen groeien beiden naar elkaar toe. Dat kan echter alleen als de blanke begrip kan opbrengen voor de zwarte identiteit.

In dit boek legt Bergeyck het failliet van de kolonisatie vast en bepleit hij een nieuwe benadering van Afrika vanuit de erkenning van de eigenheid van de Afrikaanse cultuur.

De problematische verhouding tussen de blanke en de Afrikaan wordt herhaaldelijk gesymboliseerd in een interraciale liefdesrelatie. Werken als Albert van Hoecks *Over de grens* (1970), Daisy Ver Bovens *Mayana* (1974), Raf van de Lindes *De Moeloeba Catteeuw* (1965) en Jan van den Weghes *Offerhonden van stro* (1965) zijn hier voorbeelden van. Voor sommige schrijvers illustreert de onmogelijkheid van een blijvende verhouding de onoverbrugbare kloof tussen blank en zwart. Voor Raf van de Linde daarentegen is toenadering mogelijk in de mate waarin de blanke voor de zwarte medemens openstaat en bereid is zijn leven en lot te delen.

In de figuur van de évolué komt de problematiek van de botsing tussen de Afrikaanse en de westerse cultuur misschien het scherpst tot uiting. In *Ik ben maar een neger* (1962) en *Het verhaal van Matsombo* (1966) van Jef Geeraerts is de évolué Matsombo de hoofdfiguur. In beide novelles geeft hij zijn visie op de toestand en de ontwikkelingen in Kongo. Van de beschaving door de blanken gebracht, blijft haast niets overeind. De blanke was inderdaad slechts op geld uit en beschouwde de zwarte als minderwaardig, zoals Matsombo aan den lijve ondervonden heeft. Toch werd de zwarte opgevoed waardoor hij een zeker ontwikkelingspeil bereikte. Door het contact met de katholieke godsdienst kreeg hij bovendien een geweten. Matsombo voelt zich dan ook mijlenver verheven boven het niveau van de niet-ontwikkelde zwarte. Door de blanken verguisd en afgesneden van de clan en de tradities is hij echter volledig ontworteld. Matsombo is een opportunist pur sang die geen greintje besef van moraliteit en waarden heeft. Hij wil alleen zoveel mogelijk genot uit het leven halen. Deze 'pluk de dag' houding laat hem grove excessen begaan. In *Ik ben maar een neger* loopt het voor hem slecht af want hij verliest alles. De slotzin van de novelle luidt: 'In zijn ogen ligt de blik van de eeuwige neger.' (Geeraerts 1990: 107). In *Het verhaal van Matsombo* weet Matsombo ettelijke miljoenen te stelen wat hem toelaat in Spanje luilekker te rentenieren. Na zijn verhaal aan een vroegere blanke collega sluit het boek af met de volgende bedenking van de blanke dokter: 'Op dat ogenblik besefte ik opeens dat er geen hoop meer was en ik haatte hem.' (Geeraerts 1990: 192).

Beide verhalen eindigen uiterst negatief. Het failliet van zowel de blanke beschaving als de zwarte cultuur wordt door Matsombo

vlijmscherp verwoord. Het belangrijkste in het leven is het verwerven van een machtspositie. Matsombo zelf wordt door de inbedding van zijn verhaal en door de manier waarop hij getypeerd wordt, zoals uit de slotzinnen blijkt, in een erg zwak licht geplaatst. Maar ook de blanken komen er bij Geeraerts erg bekaaid vanaf. Volgens Ton Anbeek past deze voorstelling binnen Geeraerts' wereldbeeld waarbinnen de westerse maatschappij verdorven is en Afrika de paradijselijke oerstaat vertegenwoordigt:

> 'En juist daarom maakt hij de zwarte évolué belachelijk. Niet omdat hij zwart is, maar omdat hij wit wil zijn. Daarmee dwaalt hij af van de gelukzalige oerstaat van gedachteloosheid. Iedere évolué is er in Geeraerts' ogen één teveel.' (Anbeek 1995: 85)

In de figuur van Matsombo verbeeldt Geeraerts opvattingen waarrond een belangrijk deel van zijn oeuvre opgebouwd is. In *Goud* (1995) gebruikt hij na een lange onderbreking opnieuw het Afrika-gegeven als verhaalstof.

Een meer authentieke uitbeelding van de Afrikaan en de Afrikaanse maatschappij is in het werk van Jac. Bergeyck te vinden. Bergeyck is van 1947 tot 1959 missionaris in Kongo. Hij is geïntrigeerd door de tradities en de cultuur van de zwarten. Zijn antropologische interesse en studie vinden een rechtstreekse weerslag in zijn literair oeuvre dat hoofdzakelijk uit romans bestaat. De novelle *Het onzekere hart* verschijnt in 1959. Daarna volgen *De levende doden* (1960), *Het levende beeld* (1962), *Het stigma* (1970), *De pofadders* (1975), *Een tuin die niet van Eden was* (1985) en *Het orakel* (1987).

De inleving in de ziel van de Afrikaan is wel de meest kenmerkende eigenschap van zijn romans: 'Opvallend is hoe doorheen zijn diverse romans inzicht in en respect voor de vreemde medemens groeien.' (De Sterck 1985a: achterflap) schrijft M. De Sterck in een overzicht van het werk van Bergeyck. Bergeyck munt vooral uit in het weergeven van vrouwenfiguren en de situering van de zwarte binnen zijn culturele tradities; vandaar ook dat hij weinig of geen aandacht besteedt aan politieke of maatschappelijke ontwikkelingen. De romans van Bergeyck openen de wereld van de zwarte voor de blanke lezer en zijn daardoor een pleidooi voor meer begrip. Dat is zijn grootste verdienste. Romantechnisch is er op zijn romans redelijk wat aan te merken. Zijn roman-

figuren lijden dikwijls aan bloedarmoede omdat de vertelinstantie het verhaalgebeuren al te zeer domineert.

De periode na de onafhankelijkheid is een hoogtepunt voor het Vlaams-Afrikaanse proza. Het failliet van het beschavingswerk wordt onderkend. Voor sommigen bewijst dit eens te meer de inferioriteit van de zwarte; voor een Bergeyck daarentegen, geeft de dipenda aan de zwarte de gelegenheid om het Europese juk af te werpen en zijn eigen toekomst voor zich op te eisen. Ook de problematiek rondom acculturatie wordt in al zijn scherpte gesteld. Waar schrijvers als Van de Linde, Bergeyck en Ver Boven toch blijven hopen op verzoening tussen blank en zwart, keren anderen het zwarte continent de rug toe. Jef Geeraerts '...die een primitieve oerstaat van vitale drift zoekt - en vindt in de Belgische Kongo...' (Anbeek 1995: 86) neemt door zijn volstrekte afwijzing van het overgeciviliseerde Westen en zijn lyrisch enthousiasme voor het primitieve, onbezoedelde Afrika in de Vlaamse post-koloniale letterkunde een eigenzinnige positie in.

4.3 Zaïre revisited

Na de onlusten die de onafhankelijkheid begeleiden, trekken de Belgen massaal uit Zaïre weg. In België stellen ze hun bevindingen te boek. De Vlaams-Afrikaanse literatuur heeft als gevolg daarvan een sterk retrospectief karakter: de ex-koloniaal neemt vanuit België met heimwee of verbittering bestek op van een voor hem definitief afgesloten periode.

Toch blijft het contact met Zaïre bestaan. België heeft grote politieke en commerciële belangen in Midden-Afrika en ook de hulpverlening en de missionering vergen een volgehouden inspanning. Guido Tireliren begeeft zich geruime tijd na de onafhankelijkheidsperikelen als missionaris naar Zaïre. Over zijn ervaringen schrijft hij drie romans: *Uit stenen geboren* (1979), *Levende stenen* (1982) en *Aiwa's tocht* (1984). In zijn werken behandelt hij de post-onafhankelijkheidsproblematiek. De cruciale vragen die hij zich stelt zijn: wat kan er door de blanke en meer in het bijzonder de missionaris nog gedaan worden om de zwarte vooruit te helpen en hoe kan de Afrikaanse samenleving zich verder ontwikkelen?

Guido Tireliren schrijft met veel begrip over de situatie van de zwarte in het moderne Zaïre. Hij brengt het zoeken en tasten van de Afrikaan, die voortdurend moet kiezen tussen het oude en het nieuwe, treffend onder woorden. De evolutie naar een moderne maatschappij is niet tegen te

houden. De oude structuren zijn al te zeer ondermijnd en moeten dus vervangen worden. Christelijke waarden en onderwijs moeten de hoekstenen van een nieuwe maatschappij vormen. Tirelirens boeken eindigen telkens op een optimistische noot: zijn hoofdfiguren aanvaarden de onvermijdelijke aanpassingen aan een nieuwe omgeving; daardoor is de hoop in de toekomst gewettigd.

Tireliren heeft het paternalisme afgelegd om vanuit de zwarte beleving de noodzaak tot verandering en ontwikkeling te demonstreren. Zijn argumentatie is daardoor des te overtuigender ondanks het feit dat zijn visie op de traditionele Afrikaanse maatschappij, ongetwijfeld onder invloed van Bergeyck, eerder negatief is:

> '...heel die ingewikkelde structuur van geboden en gebruiken, van verboden en taboes, het is allemaal gegroeid uit de vrees voor de overledenen. Hun geesten zwerven afgunstig en boosaardig rond het dorp; bij de kleinste overtreding brengen zij ongeluk, ziekte of dood. En daarom is alles duidelijk omschreven en uitgestippeld. Alleen op deze manier kan iemand zijn gezag verwerven en zijn zelfbehoud verzekeren. Alleen in de mate dat hij drager is van dit verleden.' (Tireliren 1979: 81-82)

Hoewel Tireliren gelooft in de voordelen van de westerse beschaving voor de Afrikaanse maatschappij is het grote verschil met vroeger dat deze vooruitgang ten dienste wordt gesteld van de zwarte en niet meer vanuit een westers gevoel van meewarigheid en superioriteit wordt aangereikt. Bovendien is hij zich terdege bewust van de grote aanpassingsproblemen die met de evolutie naar een meer westers geïnspireerd samenlevingsmodel gepaard gaan.

De Vlaamse betrokkenheid bij Kongo is na de moeilijkheden en de opstanden van de jongste jaren opnieuw herleid tot een incidentele aanwezigheid. Literair betekent dit dat het reisverhaal een comeback maakt: een nieuwsgierig maar wezenlijk onbetrokken buitenstaander observeert, beschrijft en opinieert. De idealistische pionier, ontdekkingsreiziger of missionaris uit de vorige eeuw is opgevolgd door een sceptisch realist.

Lieve Joris is schrijfster van reisverhalen. Ze heeft een bijzondere affiniteit voor Zaïre: haar Heeroom was er indertijd missionaris. In het reisboek *Terug naar Kongo* (1987) brengt ze verslag uit over een bezoek in de voetstappen van haar oom missionaris. Toen zij klein was, had die

haar het hoofd op hol gebracht met verhalen over Kongo en op die manier haar belangstelling voor het donkere continent gewekt.

In *Een kamer in Cairo* (1991) beschrijft Joris wat haar tot het schrijven van reisverhalen gebracht heeft en wat zij onder andere met haar Kongoreis beoogt. Door de confrontatie met de ander, met een andere cultuur, ontdekt de auteur zichzelf:

> 'Want wie was ik in Afrika? Een blanke, een oud-koloniaal. Maar ik associeerde me niet met de mijnen, mijn blik was naar de andere kant gericht.' (Joris: 1991: 24)

In haar Kongoboek evenals in *Zangeres op Zanzibar* (1992), waarin ook enkele Kongohoofdstukken voorkomen, probeert Joris de Zaïrese realiteit zo dicht mogelijk te benaderen. Ze observeert, geeft weer en probeert te begrijpen:

> 'In die zin vind ik dat de postkoloniale generatie een plicht heeft; de plicht om te laten zien hoe anders het nu is. Ik ben op zoek gegaan naar Zaïrese intellectuelen. Want ik wou weten hoe zij denken over hun land en hoe ze op hun jeugd terugkijken. Ik wou weten wat wij daar als blanken betekend hebben ... Ik denk dat wij de eerste generatie zijn die onbevangen kan kijken.' (De Moor 1987)

Centraal staat bij Joris de mens, het individu. Joris stelt vast dat voor de zwarte de toestand na de onafhankelijkheid er niet rooskleuriger op geworden is. Voor hem is het leven een voortdurende strijd om te overleven. Joris duidt bij monde van haar gesprekspartners aan dat vroeger alles beter functioneerde. De teloorgang van wat met zoveel geestdrift en hebzucht werd opgebouwd, moet zeker grotendeels aan de koloniale mentaliteit en aanpak toegeschreven worden. Het idealisme van de vroegere generaties is bij Lieve Joris omgebogen in een nuchter, illusieloos realisme. De blanken hebben de beschavingsdromen niet waargemaakt, zijn zelfs gewelddadig uit Kongo verdreven en blijven, zoals de Zaïrezen zelf, met een flinke kater zitten. Met meer begrip voor de Zaïrees en zijn cultuur was het allicht anders gelopen.

Lieve Joris brengt de lezer in contact met het moderne Zaïre. Ze schildert het leven van elke dag en de problemen van de gewone Zaïrees. Haar Kongo-boek is een caleidoscoop waarin de nostalgie van paters en kolonialen naar vervlogen tijden, de enorme problemen van het land waar

niets meer werkt, vooral als gevolg van de corruptie, de strijd tussen het nieuwe en de aloude tradities, het bijgeloof, het fatalisme maar ook de vitaliteit en de gastvrijheid elkaar voortdurend afwisselen. Joris weet dat ze het land bekijkt door de ogen van een westerling maar juist dit besef en haar niet aflatende pogingen om onder de oppervlakte door te dringen maken het haar mogelijk om de complexiteit van het huidige Zaïre bloot te leggen. Haar reisverhaal is niet alleen een tocht door het heden maar ook door het verleden. Het traceert het verloop van België's verhouding met Kongo. Dit leidt tot een genuanceerd beeld van een complexe interactie waarin de stem van de zwarte uitdrukkelijk doorklinkt. *Terug naar Kongo* is een bijzonder boeiend reisverslag omdat het door zijn openheid een nieuw licht op een vertrouwde materie werpt.

In de roman van Markus Leroy, met de veelzeggende titel *Afrika retour* (1993), wordt het optimisme van Tireliren en het realisme van Joris ingeruild voor cynisme. De hoofdfiguur leidt de Belgische Dienst voor Ontwikkelingssamenwerking in een niet nader genoemd Afrikaans land dat gemakkelijk als Zaïre te herkennen is. Door de corruptie van de zwarte regering en de verpolitisering van de Belgische samenwerkingsdienst kan er geen doelmatige ontwikkelingshulp geboden worden. Alleen een cynische houding stelt de hoofdfiguur in staat in een dergelijke omgeving te functioneren. De vraag rijst natuurlijk wat de zin van hulpverlening binnen een dergelijke opzet is. *Afrika retour* is een ontluisterende roman die finaal met het post-koloniale tijdperk van schuld en boete afrekent.

5 Niet over dezelfde kam

In hun onderzoek naar de beeldvorming over Kongo in de Vlaamse literatuur komen Bogers en Wymeersch tot de volgende vaststelling:

> ‘Men zou kunnen veronderstellen dat de spektakulaire ontwikkeling van de etnologie en de kommunikatiemedia een verhoogde en betere kennis van andere kulturen tot gevolg zou hebben. Niets is minder waar. Ook vandaag de dag niet, want de gedachte dat de wereld ons dorp is, bestaat slechts op een beperkt intellektueel niveau. Emotioneel echter zitten we nog vastgeankerd aan onze kerktoren die onze horizon fel belemmert. Bovendien waait er nu weer een gunstige wind in de richting van xenofobie en het racisme.

> Ondanks een vaag romantische visie - Afrika: land van romantiek en avontuur - en een zucht naar exotisme, blijkt het nog steeds moeilijk om de Andere Mens als dusdanig te aanvaarden. Dit blijkt nu meer dan ooit het geval te zijn in het Westen, tegenover een blijkbaar stagnerend Afrika.' (Bogers en Wymeersch 1987: 139)

De meeste Nederlandstalige schrijvers hebben inderdaad van hun achtergrond en culturele bagage geen afstand kunnen doen, met het gevolg dat het beeld dat zij van de Afrikaan en van Kongo schetsen in feite een weergave is van hun eigen houding tegenover dat land en zijn inwoners. Tot een beter inzicht in Kongo en de Afrikaan leiden dergelijke werken niet. De literatuur heeft hier geen voortrekkersrol gespeeld maar slechts uitdrukking gegeven aan de heersende mentaliteit en deze daardoor nog verder uitgedragen.

Toch zijn er meer schrijvers die kritische kanttekeningen bij het koloniale gebeuren plaatsen dan Bogers en Wymeersch laten vermoeden. In een aantal literaire werken wordt gepoogd tot de zwarte leefwereld en cultuur door te dringen, wordt de blanke inmenging in een vreemd continent aan een gewetensonderzoek onderworpen of wordt tenminste de illusie dat Kongo/Zaïre een aards paradijs is ondergraven. Of de blanke de zwarte ooit echt zal verstaan blijft daarbij een open vraag. Alleszins moet voor het anders-zijn van de Afrikaan begrip worden opgebracht. Pogingen om de zwarte naar westers beeld te boetseren zijn uit den boze. Het westers imperialisme heeft afgedaan. De hedendaagse lezer, die kennis genomen heeft van het Afrika-werk van de Nederlandstalige schrijver, kan dat niet ontgaan zijn. Een niet onbelangrijk aantal literaire werken zijn, in meer of mindere mate, verweerschriften tegen de ideologie van het kolonialisme.

Juist de literatoren die de koloniale mentaliteit aan de kaak stellen zijn zich bewust van de relatieve waarde van de westerse beschaving. Ze dragen daardoor in een belangrijke mate bij tot de verbreding van de Europese horizon. Ze werken openheid en dialoog in de hand en versoepelen het interculturele contact. Door hun kritische houding en openheid zijn zij daarenboven ook in staat om doorheen culturele verschillen tot het vlak van het algemeen menselijke door te stoten. Hun werken worden als gevolg daarvan gekenmerkt door een authenticiteit, een betrokkenheid, een zeggings- en overtuigingskracht die in de typisch kolonialistische geschriften ontbreekt. Zowel door hun literaire waarde als

door hun cultuurverruimende werking levert vooral het kolonialistisch-kritisch proza een belangrijke bijdrage tot de Nederlandstalige literatuur.

Onder de vlag van de beschaving

1	**Achtergrond**
1876	Internationale Geografische Conferentie - Brussel
1878	Expeditie-opdracht Henry Morton Stanley
1885	Conferentie van Berlijn Leopold II krijgt Kongo toegewezen
1908	Overdracht van Kongo aan de Belgische staat

30 juni 1960: Onafhankelijkheid van Kongo

2 Vanuit kolonialistisch perspectief

Superioriteit van de westerse beschaving

Opdracht van de blanke om de christelijke beschaving naar het zwarte continent te brengen: kerk, staat en industrie werken samen

Vast geloof in de goede zaak leidt tot mythe van de beschavende kolonisatie

Dubbelzinnige benadering van zwarte cultuur en maatschappij

Pieter Danco *Ook een ideaal* 1896

Kongo ya lobi 1961

3 Kolonialistisch-kritisch proza

3.1 Het ideaal ontluisterd

Niet het doel van de kolonisatie wel de manier waarop ze gebeurt staat ter discussie

A. Maes *Reis naar Midden-Afrika* 1879

J. Schoup *Blanke boeien* 1934

G. Walschap *Oproer in Kongo* 1953

3.2 De mythe ontmaskerd

Een uitgesproken anti-kolonialistische strekking: de kolonisatie van Kongo is onaanvaardbaar of zinloos

C. Buysse *Verslagen over den Gemeenteraad van Nevele* 1885, 1886 *De zwarte kost* 1898

H. Van Booven *Tropenwee* 1904

R. Poortmans *Moeder ik sterf* 1937

P. Van Aken *De Nikkers* 1959

4 De post-koloniale periode

4.1 Het trauma van de dipenda

Niet alle werken vanuit een nieuw perspectief geschreven

A. Van Hoeck *Mijn vriend Sebastiaan* 1961

J. Van den Weghe *En elke dag rees weer de zon* 1963

De onafhankelijkheid staat ter discussie

Gewelddadige onafhankelijkheidsproces confronteert de blanke met de mislukking van de kolonisatiepolitiek en van de beschavingszending

D. Ver Boven *De rode aarde die aan onze harten kleeft* 1962

R. Van de Linde *Die tijd is nu voorbij* 1963

A. Claeys *Zonen van Cham* 1964

P. Brondeel *Ik blanke kaffer* 1970

J. Van den Weghe *Djiki-Djiki* 1972

4.2 De botsing van culturen

Problematiek rond acculturatie: kunnen blanken en zwarten elkaar verstaan?

Problematische liefdesverhoudingen

R. Van de Linde *De Moeloeba Catteeuw* 1965

J. Van de Weghe *Offerhonden van stro* 1965

A. Van Hoeck *Over de grens* 1970

D. Ver Boven *Mayana* 1974

De évolué

J. Geeraerts *Ik ben maar een neger*

Het verhaal van Matsombo

Inzicht in Afrikaanse culturen

J. Bergeyck *Het onzekere hart* 1959

De levende doden 1960

Het levende beeld 1962

Het stigma 1970

De pofadders 1975

Een tuin die niet van Eden was 1985

Het orakel 1987

4.3 Zad're revisited

Problematiek van het gedekoloniseerde Zad're

Afrikaan moet kiezen tussen het oude en het nieuwe

G. Tireliren *Uit stenen geboren* 1979

Levende stenen 1982

Aiwa's tocht 1984

Een onbevangen bestekopname

L. Joris *Terug naar Kongo* 1987

Zangeres op Zanzibar 1992

Afrekening met schuld en boete

M. Leroy *Afrika retour* 1993

5 Niet over dezelfde kam

Nederlandstalig proza over Kongo/Zad're geeft genuanceerd beeld van een complexe verhouding

Meeste werken vertrekken van een kolonialistische inspiratie

Toch zijn er heel wat werken die de koloniale mentaliteit aan de kaak stellen en het westerse beschavingsideaal afwijzen

Een kritische ingesteldheid en literaire kwaliteit lijken hand in hand te gaan

Het kolonialistisch-kritisch proza levert een belangrijke bijdrage tot de Nederlandse literatuur

Bibliografie

Anbeek, T.: Het donkere hart. Walschap, Geeraerts en de Kongo. *Ons Erfdeel*, 1995. jg. 38, nr. 1.
Bogers, K. en Wymeersch, P.: *De Kongo in de Vlaamse fiktie- en reisverhalen.* Brussel, Asdoc studies 4-5, 1987.
Buysse, C.: *Verzameld werk deel 7.* Samengesteld en ingeleid door A. van Elslander en A.M. Musschoot. Brussel, Manteau 1974.
Danco, P.: *Ook een ideaal.* Gent, Drukkerij A. Siffer 1896.
De Jonghe, S.: *Tam-tam. Tropennovellen.* Herstal, Uitgave Zaïre 1933.
De Jonghe, S.: *Het koloniale in de literatuur.* Turnhout, Van Mierlo-Proost 1938.
De Moor, P.: Terug naar Kongo van Heeroom. *HN Magazine*, 25 april. 1987.
De Sterck, M.: Jac. Bergeyck. *Boekengids*, 1985a. jg. 63, nr. 3, april.
De Sterck, M.: Kongoromans met stevig stigma. *Kerk en leven.* 1985b. nr. 8, 21 februari.

Foeken, D.: *'België behoeft een kolonie'. De ontstaansgeschiedenis van Kongo Vrijstaat.* Antwerpen/Amsterdam, De Vries/Brouwers 1985.
Geeraerts, J.: *Ik ben maar een neger. Het verhaal van Matsombo.* Antwerpen/Amsterdam, Manteau 1990.
Janssen, Em.: *Kongo Ya Lobi.* Leuven, Davidsfonds 1961.
Joris, L.: *Een kamer in Cairo.* Amsterdam/Leuven, Meulenhoff/Kritak 1991.
Maes, A.: *Reis naar Midden-Afrika.* Leuven, Peeters-Ruelens 1879.
Poortmans, R. s.d. *Moeder ik sterf.* Antwerpen, Belgische Uitgeversmaatschappij.
Tilemans, E.: *Bendsjé.* Brussel, A. Lambrechts 1931.
Tireliren, G.: *Uit stenen geboren.* Tielt/Amsterdam, Lannoo 1979.
Tollet, M. s.d. *Contractnegers.* Leuven, Davidsfonds.
Van Aken, P.: *De nikkers.* Antwerpen, Ontwikkeling 1959.
Van Booven, H. s.d. *Tropenwee.* Amsterdam, Maatschappij voor goede en goedkoope lectuur.
Van den Weghe, J.: *Kinderen van Kongo.* Brussel/Den Haag, Manteau 1965.
Van de Linde, R.: *Die tijd is nu voorbij.* Leuven, De Clauwaert 1963.
Van Hoeck, A.: *De miskraam van moedertje Dipenda.* Leuven, Reinaert-uitgaven 1968.
Van Hoeck, A.: Ontstaan van de post-koloniale roman in 1959-1970. *Vlaanderen*, 1989. jg. 38, nr. 2.
Verthé, A.: *Vlamingen in Kongo.* Leuven, Davidsfonds 1959.
Verthé, A. en Henry, B.: *Geschiedenis van de Vlaams-Afrikaanse letterkunde.* Leuven, Davidsfonds 1961.
Vints, L.: *Kongo made in Belgium.* Leuven, Kritak 1984.
Vlaanderen. Jaargang 38, nr. 2, maart-april 1989. Themanummer over de Afrika-roman in Vlaanderen.